

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

XXXIV.

ÉVKÖNYV.

1912.

BUDAPEST.

1912.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1912.

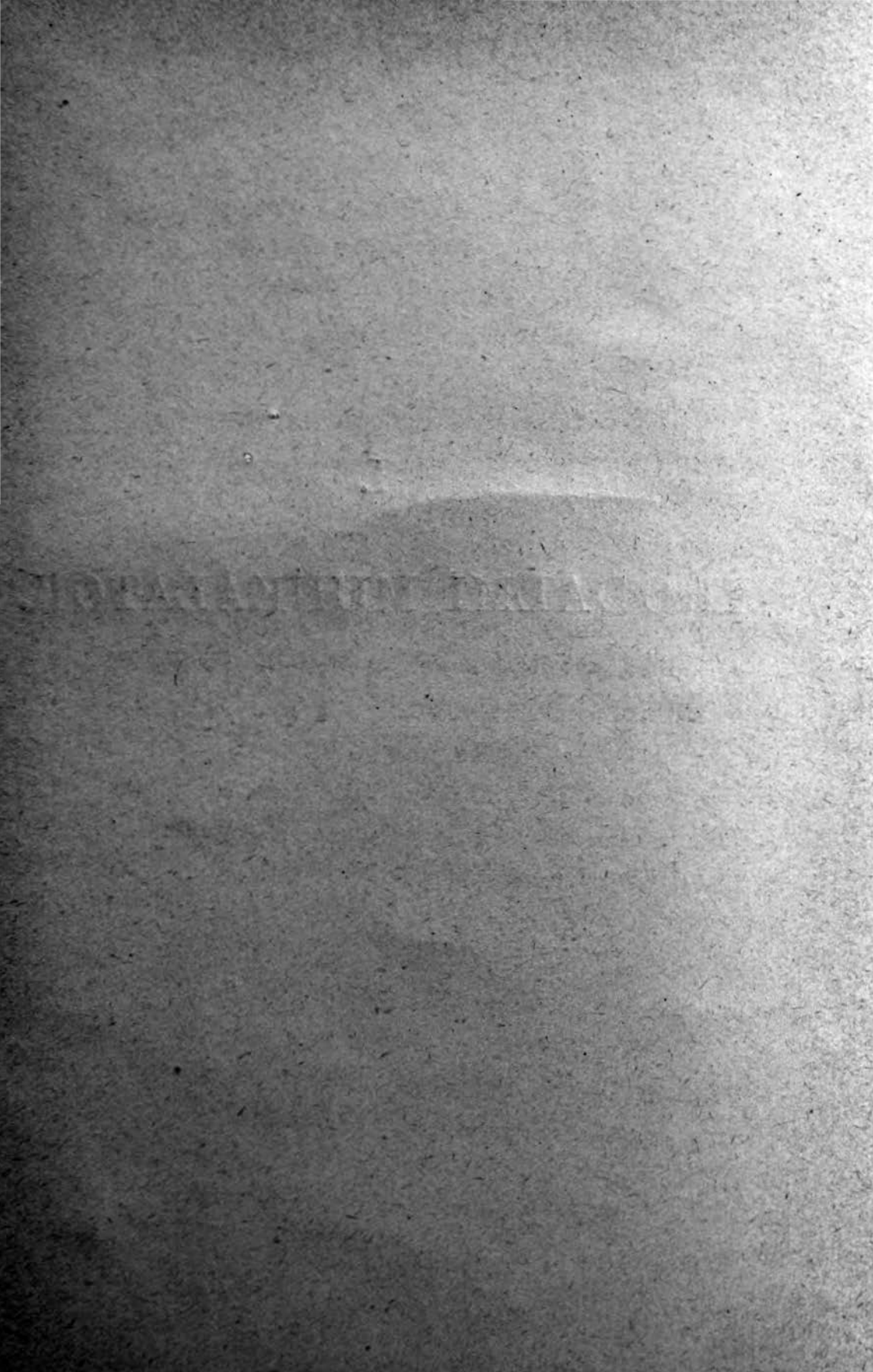
BUDAPEST.

1912.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

LÖW LIPÓT.

— A szegedi Löw Lipót-ünnepségen az IMIT megbízásából elmondott emlékbeszéd. —

Érezzük a halhatatlanságot; talán az egyéni halhatatlanság hite sem kell hozzá, hogy az emberre rászakadjon az az érzés. Halottnak szól, a multnak szól az ünnep: benne mégis eleven életet köszönt az élet. És nem is csak a hála, a hódolat, a szerelem érezte élet az, a nagyságnak és az erőnek vissza-lelkesedése az életbe: hogy, amint a szó járja, élől van köztünk, aki meghalt; ő maga, a nagy, az erős; de az idő úgy érzi, hogy amikor a hála, a hódolat, a szerelem megjeleníti azt a multat, az a mult nem néma, mozdulatlan megdicsőültség, hanem lelkes akarat; valamiben fölöttese is a jelennek: megidézi, kikérdezi, bírálja, dicsérőn, fölhányón; sok, nagy a mondani valója.

Mennyi élet is, és milyen élet ebben az ünnepben. Ha a lelkében is tudatunkba fogjuk, pillanatra belészeghetik a lélekzetünk. Vallás rendezi; ma, amikor a vallás hívására a nem-harcias modernség is aggódva kapja föl a fejét: ugyan mit akarhat? Épen a zsidó vallás; ma, amikor a kultúrtörténeti erők, még a vallások is, kinéznék sorukból a zsidó szellemet: nem vagy közénk való; te improduktív vagy.

Magyar községnek fejlett ki a lelkéből; ma, a történeti, szellemi és erkölcsi értékek kínos elváltozásának korszakában, amikor a magyar szellem félti is a multját meg fél is tőle: nem meri megidézni, hátha halott; nem meri kérdezni, keményen találna felelni. És tudósnak szól az ünnep, az Istent érezőnek; ma, amikor a kultúrának egyik hatalmassága a vallásból kirázna minden becsületet, és a nem-gyűlölködő műveltség is megszokta, hogy a vallás börtüvetőjében ne lássa a tudomány emberét. Tudósnak szól, igazinak, az erősnek, a bátornak, a kritikusnak; ma, amikor a kultúrának másik nagyhatalma, ha egy emberré kaphatná a kritikára esküdt emberiséget, kegyelemesdésig fogná marokra, hogy beléfojtsa a szót. Tudósnak szól, neki, a zsidó papnak; ma, az anyag egyedülvalóságának a világában, amikor fogalomnak is halódik a lélek; neki, a rabbinak, aki lelket hisz a zsidóság írásainak minden betűjében, a zsidóság történetének minden atomjában; és aki a gyermeki örömeinek boldogja, amikor elvből, szokásból kiérzik az élő lélek; és az anyai fájdalomnak szenvedője, amikor fölsír a valóságra: halottat melengetek, hadd ágyalom korporsóba.

Vagy igaz, neki szól az ünnep: Löw Lipótnak. Vége a csodának. Minden, ami ma itt esik, olyan természetes; szinte nem is ideális erkölcsi, hanem nyers anyagi törvényszerűség: Löw Lipótnak ünnepet szentelhet a zsidóság szelleme, a tudomány, a vallás, a magyarság meg az ő egykori községe.

Negyedfél évtizede, hogy meghalt: és hol vagyunk attól, amit ő itt hagyott; hát még az, az mi volt, amit ő itt talált. A zsidó élet munkásainak a száma nagyot gyarapodott azóta; de a zsidó élet hangulata megfogyott színekben: elbágyadt, unottság ülte meg. Ami jó van az időnkben, neki is nagy része van abban: hogy rajta indult a kutatás bátorsága és öröme; és hogy a zsidóság tudása sokban ott állhatott meg az ő tudásánál. De ami rossz az időnkben, annak nincs felhányást megszolgált felelős gazdája: maga az élet került nagy-nagy változóba; hogy új elvek kaptak belé: a vallásnak, mert a lélek tudománya, nincs helye a csupa-anyag-tudomány világában; a zsidó érzés pedig, ez a nem-földi erkölcsi lelkesedés, nem is lehet kedvére a történeti materializmus hívójének.

Amikor ő jött, nem volt itt, csak vallás. Ez sok is, kevés is; a vallás forgalmában a végtelenség és a semmi: az embernek erkölcsi megdicsőülése, ha megértik; az embernek szellemi és erkölcsi eltorzulása, ha fonákul látják. Amit ő talált, vallás volt; de vallásnak is félszeg alakulat: sok erkölcsi fönség, még több talmudi tanultság, és dadogó szánalmasság, mihelyt a műveltséghez kellett beszélnie. Nem is a műveletlenség volt a baj, hanem a műveltségnek lenézése és bűnre fogása. A tanulás épen vállalási érték volt; hanem hogy anyaga nem lehetett más, csak a jól körülpalánkolt tóra: ami túlra esett a palánkon, hiábavalóság volt vagy veszedelem. Tömrdek könyv, világokat fölbíró szellemi energia — és semmi az általános, a közös emberi műveltség-

ből. A községeknek még mindig csak egy szoba kellett, ahol imádkozhattak és tanulhattak; de a művelt gondolkodás már feszengett, fulladozott annak a templom-iskola-világnak a levegőjén. Félelmetes és megható kultúrtörténeti kép. Itt a keserves ghettó-kenyér mellett is a könyves zsidó ember, a foliánsok embere, aki egyéb irásokba bele nem tekintett volna; ott a népek könyveinek a műveltje, a filozófiától és a német vallási reformtól megigézett lélek, aki archeológiai értéknél nem vette többbe a hagyomány betűit. Egyik oldalt a csupa-szellem-tudósok, akik nem értették meg az életet; a másikon az életben élő, az életet élő zsidó emberek, akik szerették volna meg is érteni a zsidóságot.

Hiába, a modernség mindig belevág a vallásba. A kevesek még megélnék valahogy az életen kívül; de maga a vallás az idő bizonyosságait nem sokáig győzi daccal; kell, hogy eljőjön az erőse, aki összhangba enyhíti az ellenséges történeti hatalmakat. Erőse; olyan, aki a régiben is, az újban is parancsoló tekintély, a tudásnak méltóságos ura.

Kemény, éles vonalakban vág ki a mult lapjáról Löw Lipót alakja. Eljött az idő Erőse; elhozta, ami az időnek kellett: a szépet; és rászólt az időre nagy adósságáért: a szépért. Elhozta az új idő gyermekeinek a szépet, a zenét, a poézist, a művészetet, a filozófiát, a filozófiában is a szépet; ráparancsolta a zsidó életre, ami a kultúra szépségéért kijárt az időnek: az iskolázottságot és a megmagyarosodást; de elkövetelte az időtől is, amivel a zsidó élet erkölcsi szépségének tartozott: a zsidó ember emberi méltó-

ságának szépségét. Olyan volt az idő lelke: annak a filozófiája is művészet volt, tudományossága a gondolkodás formáinak esztetikája, és demokráciája is a jog szépségének romantikus szerelme. Mindenben a sima rendszeresség; a kritika már kikezdte a válást, de az elmélet igazsága a gyakorlatban ráment a harmóniára. A vallás hozzá volt növe az idő lelkéhez; csakhogy az idő lelke boldogtalan lett volna, ha a vallásban is nem találja meg a szépet.

Elhozta Löw Lipót a szépet; de nem állt meg a szépnél. A puszta szépben szeszélyre gyanakodott a lelke; mert természetében a kritikára, a valóságok keresésére volt berendezve a lelke. Ahogy aztán az évezredes változásokban megleste az emberi szellemnek és a vallás lelkének is az életét: a szépben is meglátta a törvényességet; hogy az kiméletes érzetője, szelid szoktatója a fejlődés keményebb elveinek: a jogban a parancsoló igazságnak, a tudományban a nyers valóságoknak. Az idő még ott állott a szépnél, Löw Lipót elhagyta az időt. Gondolkodásában már abban az időben élt, a miénkben, akinek csak a valóság kell: az, amit lát; úgy, ahogy a kritika látja; és tervezgetéseivel elébe dolgozott ennek a jövőnek, sokban meg épen a még utánunk való jövőnek. Szeme előtt az emberiség és a zsidóság életének nagy valóságai: a zsidó ember a maga bibliai valóságában, aki ember-jogok nélkül is ember, hogy azokért a jogokért nem az ő lelkének kell megváltoznia, hanem az emberiség szellemének; a zsidóság a maga történeti valóságában, amint őt a tudománynak látnia kell: a fejlődésnek alávetett élő szer-

vezetül; és a zsidóság elvei a maguk kritikai valóságában, amiben diadalmasan állják a tudományos éleslátásnak minden változásait.

Nem ő tehet róla, hogy a magyar-zsidó közszellem még mindig belé-belévonaglik az egyszer belekapott vallási horrorba.

★

Eljött az idő Erőse. Áldásra jött: hogy a kultúrátlanság mégis csak hozzákezesedett a széphez és a gondolkodáshoz; és szentségre jött: hogy a zsidóságot értékbe, kedvességbe emelte a műveltség szemében. Ez a pap munkája, aki tudós is volt. A papnak szuggesztív egyéni hatása, az a lelkéből kitüzelő végtelen prófétai láz is kevés lett volna hozzá: mert ha az kihiggad a lelkekből, az egyszerűségben nyugtalan érzés, fanyar íz maradhat utána; a komplikáltabb lelkekhez pedig hozzá sem férközhet más, csak a meggyőző, objektív tudás. Az volt Löw Lipót: a vallás megmentésére jött tudós, a történeti harmónián dolgozó forradalmi pap. A fejlődés elvén meg kellett bolygatnia a multat, hogy a jelen a jelené lehessen. Forradalmi eszmék azok: a vallásban a fejlődés fogalma meg a jelen egyéni életének a joga; és mégis a multnak az a kritikai megbolygatása a szentség munkája, templomi érték, istentisztelet. Belőle való, ami a szerteszakadozott zsidó életet egységül fogja: a zsidó történeti érzés tudatossága. Ennek a munkása volt Löw Lipót: a legzsidóbb tudós volt. A vallás népe a zsidóság, mégis sohasem kellett neki igazában a kész metafizikai rendszerek; és

aki ismeri a zsidó pszichét, az megérti, hogy a zsidóság örökkévalóságának munkása nem a metafizikai teológus, hanem a történetet látó teológus: a gondolatok és érzések történetének a tudósa, aki a multat támasztja föl, vagy tartja életben; és a világlátás evolútiójában az eszmék megélésének a tudósa, aki a jelent illeszti be az életbe. Löw Lipót mestere volt mindkettőnek: a reform művészetében is tudós, a multak megelevenítésében művész.

Az volt; mert pap volt és tudós volt. Eszményi pap, mert tudós is volt; és eszményi tudós, mert pap is volt. Semmi paradoxon. A két fogalomban a kutatás és a megsejtés, a kritika és a szerelem; de nem járja a kétféle erőnek az a megszokott különfogása, hogy egyikük a tudásé, a másik a hité. A műveltség levegőjén a vallás sem élhet meg kritika híjjával; a tudósnak meg sokszor egyetlen bizonyossága a divináció: hogy megsejtette nem is mindig a jövőt, sokszor épen a multat.

Kifaragott szónak tetszhetik, de úgy igaz a szó, hogy Löw Lipótban az volt meg: a kritika divinációja. Nemcsak abban, ahogyan megérezte a jövőnek szükségességeit, de abban is, ahogyan a multon dolgozott. Szinte a mának, az anyagi élet-elvek idejének, erős zsidóságaért szólt az intése: legyen az életet élő magyar zsidóságnak rabbi-iskolája, és legyen a próféták nyelvére rá nem érkezőknek magyar bibliája — hogy a lelkekből ki ne szikkadjon a zsidó renaissance örök eleme. És ő látta is a renaissancet a multban, látta ott a változót és ami a változásokban is állandó; úgy jelent meg előtte a mult, mint

megújhdások sorozata. Hitt is a pap a zsidó érzés halhatatlanságába és mindenhatóságába; de a tudós tartott tőle, hogy jöhet idő, amikor a zsidóságban élő erők megismerése nélkül maga a vér ösztöne nem bírja meg az anyagi életelvek súlyát — és ahogyan az erő tudatosságáért megidézte a történetet: neki a multnak nem az anyaga kellett, hanem az élete, a lelke. A kutatásnak parányi tárgyaiban is sokszor a végtelen divinációs erő. A kritika és a fantázia sugárszálaiból szötte Isten azt a lelket. Munkáiban a nagy agyvelőnek, a súlyos értelmességnek hideg, éles, szürke nézése, amely időnként, de mindig idején, hirtelen a szabad fantáziának, a sejtő szerelemnek meleg, puha, színes tekintetébe rezzen át. A fantázia teremtő elv; a kritika eddig — olyan a kultúránk szelleme — eddig szinte csak temetett. Mennyi temetés; milyen halottak. Pedig a kritika is tud teremteni; épen ő tudna igazán: odáig azonban csak kevesekben viszi. A kritikátlan fantázia a maga teremtő munkájában legföllebb ha rátéved az igazságra; övé a tudatos, a reális teremtés: a divináló kritikáé. Természettudósok egy-két csontból megkonstruálnak alakja teljességében egy-egy ősembert, és látják, amit nem látnak: hogy egyik fogát kőbalta ütötte ki; a Löw Lipótok egy-két szóból kiérzik az ember lelkét, és olvassák a nem olvasottat: hogy így írt volna, ha megírja. És megesik, hogy megkerül a balta a foggal; és megkerül a pergament azzal az irással.

Így csak a kritika papjai, vallásos hívői látnak; a gondolkodás nagy józanjai, akik álmodozó szerelmesei a tudományuknak. Löw Lipót az volt: tudós

volt és pap volt. Az volt a lelke: a kritika divinációja, a látó szerelem. És az ilyen lélekben él egységes erőül az idő lelke. Az is a történetben minden idők jelenje: a szerelem és a kritika fönséges anarchiája, a hagyományos eszmék és a progresszív elvek küzdő kavargása; ő pedig, a mindkettő embere, megtalálta magában a papot, aki a progresszív elveknek is a harcosa; és megtalálta magában a tudóst, aki a hagyományos eszméknek is a szerelmese. Igaz rabbi volt: pap és tudós; hogy neki a kritikai tudás is a szerelemért, az ő vallásáért, a vallás igaz megismeréséért kellett. A zsidóságért dolgozott: nagyon józan volt és nagyon szerelmes volt. Ezért nincs az írásai közt csak egy is, amelyik fáradt és kedvetlen.

*

A multat járta át a tudós lelke, szíve-verésiglen járta át; de a papnak az a mult a jövőért is kellett. A jövőbe néző archeologus volt Löw Lipót: aki nem múzeumi gyönyörűségért dolgozott, hanem az eleven történeti folytonosságért. Szól ő a mához is. Szól a zsidósághoz; szól minden valláshoz, amelyik él. Ahogy a maga jelenjének zsidóságát befogta az eleven életbe; és ahogy azért az eleven életért a zsidóság eszméiben rá kellett mutatnia a múlóra és örök értékre: a zsidóság multjának az a megértője a zsidóság halhatatlanságának is a filozófusa lett; és valamiben minden idők élő vallásainak is a Papja. Papi egyéniségében a nagy megértés, hogyan lehet a vallás, aminek lennie kell: az Istent érző erkölcsi világlátásnak a kultúra minden változásait

álló ne nyúlj hozzám történeti elve; és benne a nagy megértés, hogy a vallást nem szabad bántania, a vallást nem szabad megcsúfolnia neki sem: a valásnak.

Testi gyötrelembe érzik át az erkölcsi fájdalom, amikor a vallás az emberek lelkéből kínos elcsodálkozást válthat ki. Nem arra az irtózatosságra gondolok: az Isten nevében való embertelenségre; hanem a két nagy világelv bajvívásának a szellemére: hogy sokszor belé kell sápadnunk a vallás inferioritásába. Sok nem-igaz, sok dűrvaság a vallás halálára fogadkozó modernségben: a csöndes haldokló-sírató mellett a halált siettetésnek kitörései, türelmetlenség, gyalázkodás; de sem lármás filozófiája nem bélyegzi úgy hitványra a vallást, sem szelíd filozófiája nem siratja úgy veszendőnek, emberinek, nagyon-emberinek, mint maga a vallás, amikor az életből kiharancsolja a kritikát.

Megszédítőn nagy gondolat és végzetes gondolat a tudásnak, a tudás bizonyosságainak az a negációja; és ma valamennyi vallás odahúz: az is, amelyik nem tétet rá hitet. Milyen változása az idő szellemének. Akkor, félszázadja, a kevés tudóson kívül idegen alig járt az úton, amerre végigszállt az átok — és akárhány papi lélek feldöbbsent a riadóra: nagyon-nagyon íeltették a vallás becsületét. Azóta a tömeg millióiban járja a gondolkodás azokat a valástól messze eső végtelenségeket: és mi fázósan élvezhetjük a meleg kényelmet, hogy az életből kiharancsoltuk a kritikát.

Löw Lipót papi életén véges-végig a tudomány

tiszteletének, a nemes, komoly kritikának a fönsége. Nem hogy írt a kritikáról, de benne élt. Erkölcsi jognak látta a jogát; a lelke megérezte, hogy a valóság veszedelme nem a kritika, hanem a kritikátlan-ság. Hogy sok hagyományos elv megreszket és rá is mehet a kritikára? és hogy a kritika nyomában lelki meghasonlás járhat meg értékek veszte is energiában és emberekben? Mindegy; ha egyszer olyan az emberiség természete, hogy a nekipirult új igazság mögött kell hogy meg-megjelenjen a sápadt tragikum, elvek tragikuma, emberek tragikuma. És különösen a papi emberben sejti a tudományos közszellem azt a tragikumot: hogy a kritika papja — hacsak nem hazudott pap — az életben felejtett érző anakronizmus, akinek csak fájhat az élet. Van is papi tragikum: a gyöngeségnek megzavarodása a hagyományosban; de az az isteneszme tragikuma lenne, ha a kritika papjának fogalma csakugyan logikai képtelenség. Van papi tragikum: az erőnek átvergődése az újba; de az ember-eszme tragikuma lenne, ha a kritika papjának fogalma csakugyan erkölcsi képtelenség. Semmi-semmi. Még úgy sem, hogy a pap, aki tudós, két-életű ember: hogy egyikben megmarad papnak, aki a vallást magában valónak érzi, kezdettől fogva késznek, minden eszméjében végtelennek; a másikban meg a tudós él, aki a vallást az emberi szellem történetének egyik jelenségéül látja, kiteve a kultúrában életbe szökő erős eszmék hatásának. Ott a valóság Löw Lipót papi életében; hogy a pap, aki tudós is, egy ember, egész ember: az volt Löw Lipót; erős és harmonikus, aki mindig

érzi Istent és akiben soha el nem vész az ember: olyan volt Löw Lipót.

Istennek kegyelmes kedvéből való a pap, aki a kritika papja. A kritika, ahogy a mélybe vág a tekintete, megláthat ellenmondásokat a régi és az új között; de újfönt a kritika az, aki, ha még mélyebbre tud hatolni, az ellenmondások mögött is megtalálhatja az összhangot. Ilyen kell hogy legyen az eszményi papnak a látása: ilyen volt a Löw Lipóté.

A műveltség a vallás megítélésében megáll a kritika első döntésénél: kevés az ideje és még kevesebb a kedve rá, hogy tovább is nézzen; ez a pap dolga. Mert semmi kiátkozás nem fog a kritikán; nem bir meg azzal, csak a kritika.

A kultúrának nagybetegje lenne a vallás, ha nem állja a bíráló logikát. Löw Lipót azt kezdte meg: a magyar-zsidó szellemet hozzáedzeni a kritikához, hozzászoktatni a tudomány hangjához.

Löw Lipót kereste az élő zsidóságot ott is, túlhan a kritikán; és Löw Lipót megértette a zsidóságot: hogy a zsidóság túlél minden kritikát. Ez Löw Lipót nagyságában a legnagyobb nagyság.

★

Hát az ő magyarsága? Az milyen nagyság: az az ő, szellemében is csodás, de történetében még csodásabb magyarsága. A semmin kezdte, idegenül került ide; és a modern faj-elmélet nézi-nézi, nem érti meg, honnan az az erős magyar lélek, az a legmarkánsabbak közül való. Előtte egy magyar lélek kiformalódása: hogy a nyelv még törte a magyar

szót, az érzés már rég kitanult az idegenből; és az átalakulás vergődése tovatűnt előle; szeme előtt a síma, a súlyos ösiség. A gondolatok ízében a magyar kenyér zamatja; a gondolatok színében a magyar ember képe, színe: a magyar föld homokja meg a magyar nap tüze; és a gondolatok lelke a magyar néplélek: az érdes, a meleg, a mély, a mosolygó, az a vulkánikus higgadtság.

Nem baj az, ha a faj-filozófia szótárában a zsidó név egy-jelentésű a kozmopolitával: mi Löw Lipót óta ott tartunk, hogy a magyar-ézés prédikálásával szemet lapátolunk a napba. Annak a szegény faj-elméletnek csupa kivételekkel kell dolgoznia. Nincs igazban a szabályával. Úgy igaz az, ahogyan egy zsidó legenda meséli: hogy az első ember testéhez mindenféle ország földjéből vett valamennyit a Teremtő; a törzshöz való Babel porából került: ott készült el a talmud, benne a zsidóság vallási világának az anyagi eleme; a fejhez a Szentföld homokját vette: ott jártak-keltek a próféták, lelkükben az erkölcsi ember eszményével; mind a többi tagok aztán külön-külön a többi országok talajából valók. A példázat minden emberre áll; de a legenda a zsidóra szabta a szót: ahová eljut a zsidó ember, otthon lehet; boldog, ha otthon lehet.

Idegenből jött Löw Lipót; de haza került. Vagy ő reá épen rávág a teremtésnek az a meséje. A teste Babelé volt: ott görnyedt, roskadt meg a háta a talmudra hajoltában, ahogyan belemélyedt, hogy megértse és bírálja, hogy megigazolja és hogy igazítson rajta. Agyvelejében a Szentföld talajának és levegőjé-

nek, a próféták világának az elemei: gondolkodását Istennek szentelte oda, tudását Izraélnek; és életlátásának bibliai fönségében, állandó erkölcsi emelkedettségében az jelent meg, a prófétai zsidó ember. Tagjai innen is, onnan is, más-más országok talajából; szinte igazán úgy volt: ahogyan a zsidó lélek megismeréseért időközön át, földeken át szállt a lelke, mintha tudatos erőül élt volna benne mindama népek szelleme; oly gyors, oly biztos volt a történeti tekintete. A szívét pedig — nem is kép a szó, de valóság — hát a szívét a magyar haza földjéből alkotta meg az Úristen. Így esett, hogy idegenből jöhetett be, mégis haza jött. Azt a szívét magával hozta: azt a legmagyarabb szívét. A zsoltáros így találta meg magában a hegedőst; a talmudi elzárkózottság tudósa a politikai szabadság papját; a templomi béke prófétája a csatára készülő honvédek kapitányát. A börtön mentette meg tőle, hogy nem ott halt a barrikádon.

Aki mindenképen idegen volt, eszményi magyar pap lett; kezdő öregségében az a klasszikusan szép magyar papi főúr. Vajjon idegen volt-e csakugyan? nem valahogyan idegenbe tévedt magyar lélek volt-e? Úgy lehet a lelkekkel, ahogy egy másik zsidó legenda szól a zsidóság gyermekeinek a lelkéről; édes, naiv szó: hogy a kinyilatkoztatásnál mind az eljövendő időknek zsidó lelkei is ott lebegtek a Szináj körül, aztán visszatértek az egekbe, és várják-várják a maguk idejét. . . De megeshetik, sokszor meg is esik, hogy más nép gyermekébe kerül egy-egy ilyen szináji lélek. Idegenbe juthatnak mind a lelkek.

Nem tudom, nem a magyar föld levegőjéből sodródott-e oda a messzeségbe az a lélek, aki őbelé szállt; de azt bizonyosan tudom, hogy a magyarság szelleme megcsókolta azt a színáji lelket, aki a Löw Lipót lelke lett.

Itt találta-e útban? maga szállt-e oda? de a magyarság géniusza megcsókolta akkor mosolyogva, szeretettel a gyermek Löw Lipótnak lelkét-szívét; ma pedig a magyarság szelleme is ráhajol az öreg pap kezére, és csókolja könnyezve, hálásan a halott Löw Lipótnak kezét.

*

Nézi a hódolatot Szeged zsidósága, könnyet törül ki szeméből, hálás érte; boldogan gondol rá, hogy igazában mégis csak az övé volt a dicsőséges. Oda fordul hozzá, és valami mentegetődzés suttog föl lelkében: te tudod, hogy nem magamért, de a többiekért kellett ez az ünnep. A tóra lelkét bántotta, panasztát el is sírta Isten előtt, hogy épen a kinyilatkoztatásnak nincs szóba téve a külön ünnepe. Minek? mondta Isten; úgy kell hogy legyen: hogy Izraél állandóan hordozója lesz a kinyilatkoztatásnak; és ha el is jön az idő, hogy rákényszeredik a te ünnepedre, a többiekért lesz az.

Hát a szegedi zsidóság állandóan bennük él, bennük lélezkik: a Löw Lipót-hagyományokban. A hagyomány. Különös történeti erő; de a legkülönösebb a fogalomnak az a minden egyebektől különvágó kialakulása: a zsidó hagyomány. A zsidó szellemnek legegységibb ereje: hogy a zsidó lélek, ahogy hall élő zsidó hagyományokról, ahogy hall azokról a Löw

Lipót-hagyományokról, belerázkódik boldogan, hálásan. Hiszen sokban az a zsidóság: a hagyományok népe; nem csoda, ha mindenik hagyományát magától az Úristentől valónak hiszi.

A hagyomány képzetében valami halottas is: sokszor úgy is került a történetben, hogy a zsidóság nem lehetett más, csak ilyen hagyományok; és a jelen Izraéljének is akárhány mély érzésű, higgadt gondolkodású gyermeke, akik a zsidó életet ilyen hagyományul fiókolják el a lelkükben. De más valami a zsidó hagyományosság, ami a zsidóságnak a lelke; nem a halotti az, hanem a halál tagadása: a folytonosság, a végtelenség, az örökkévalóság. Ez, ez igazán az Úristentől való.

A zsidó hagyományosság szellemét, ahogy Isten elé került, megcirógatta Isten; Isten ujjá érintette: benne attól az érintéstől az örök erkölcs nevében való művészi szépségek. És amikor a földre szállt, a búcsúzónál, könny perdült le Isten szeméből, megcsókolta Isten azt a szellemet: Isten könnye, Isten csókja az, hogy a hagyományos zsidó érzésben az a bánatos és boldog örök szerelmi naivság.

Ez, ez, a zsidó hagyományosságnak színáji szelleme, a maga ősi természetében, ez él a szegedi Löw Lipót-hagyományokban. Ahogyan meséknak az álma némelykor mégis valósággá fejlődik, olyanok ezek a Löw Lipót-hagyományok: hogy rajtuk Isten ujjának az az érintése, a művészi szépség; és bennük Isten könnye, csókja, a bánatos és boldog szerelmi naivság.

Az élet itt őhozzá igazodik; rajta dől el, érték-e az érték. A zsidó élet eszménye: a Löw Lipót zsidó-

sága; a zsidó pap, a zsidó ember: ami ő volt, amit ő hirdetett. Az élet megállt Löw Lipótnál; megállhatott: a szerelem hitében az volt, akkor volt a tökéletesség. Hogy tovább nőtt, más lett, nehezebb is, erősebb is lett azóta az élő élet? hogy azóta támadt gondok új szükségességekre szorítják a zsidó életet? Hát azok a szegedi Löw Lipót-hagyományok eleven anyag: hogy élnek az étellel; és marad, ahogyan volt — a zsidó pap, a zsidó ember: ami ő volt, amit ő hirdetett; a zsidóság eszménye: a Löw Lipót zsidósága.

A munka süketségében fölneszel az erő: mit mondana ő? A kritika komolyságából fölneszel a tudás: hogy ítélne ő? A hangos modernség lehalkul nevére; a szelídebb nyugodtan szól: ő így fejtette meg a zsidó életet.

Az ő emberöltőjéből valók eldicsekszenek: nekem a kezemet szorította meg; nekem a fejemen pihent a jobbja. És mindenik új nemzedék kerekre tágult szemmel néz, néz; odafut a fényes alakhoz, átöleli térdét, az ölébe kúszik.

★

Élnek a szegedi Löw Lipót-hagyományok; anyagi súlyukban érezzük őket. Hangulat is kell, a zsidó lélek nagy hálája, az ilyen érezhető halhatatlansághoz; mégis az egyénen fordul meg, odavaló-e, és mivé formálható a kegyelet műhelyében.

A szegediek dicsősége, hogy megértették Löw Lipótot; de a Löw Lipót-fogalom magában való erő: az éli magától is a maga egyéni életét.

Lesz is még Löw Lipót-ünnep; lesz még ünnepe a Löw Lipót-fogalomnak. Az én lelkem két alkalmát is sejtí.

Az egyik közeli is lehet; a kultúrának az a leg-szentebb életelve hozza meg: a hagyományosnak és a modernségnek összebékült szelleme.

A másiknak messze még az ideje; akkor lesz az, amikor a magyar zsidóság összessége fogja megszentelni a zsidóság nagy megértőjének az emlékét.

Nagyvárad.

Dr. Kecskeméti Lipót.

A HÉBER KÖLTÉSZET SZELLEME.

(A szentírás és midrás költészete.)

A költői érzelmek két forrásból fakadnak. Az emberi lelket környező természeti jelenségek inspirációjából, a reázúduló események megihlető hatásából — és magából az emberi lélekből, amelyben a természeti jelenségek és az események költői alakot öltenek. A zsidó néplélektől sokan tagadják meg a produktív költői képességet. *Leroy Beaulieu* «Izrael chez les nations» című, a zsidóság lényegét tárgyaló munkájában a spekulatív zsidó szellemet inkább utánérzésre, mint teremtő munkásságra tartja hivatottnak, amíg például *Cesare Lombroso* a zsidó költészetről azt állítja, hogy jajongások, siralmak poézise, mert a zsidó nép lelke, szigorú, merev istenfogalmának hatása alatt borussá, örök sötétté vált,

mint aminő egyházi dallamainak siralmas, panaszkodó melódiája, *Herder* a héber költészet hatásáról írott fejtegetésében mutatja ki először a legszellemesebben annak az állításnak tarthatatlanságát, hogy a héber nyelv alkalmatlan a poétikus érzelmek ecsetelésére, s a próféták nyelvére, a zsoltárok szárnyalására utalva a héber nyelv drámai elevenségének meggyőző szószólója. Ugyancsak ő tolmácsolja először az ősi héber poézis istenezsmétől és erkölcsi fenségtől áthatott szentségét, olyan időkben, amikor a költők lantja királyok és hadvezérek hizelgésének szolgálatában áll más népeknél, s kész magát az erkölcstelenséget is dicsőíteni.

A zsidó költészet már őselemeiben is isteni, teurgikus. Az egész nép szívének erkölcsi átformálására törekszik. Istennek papi birodalma legyen Izraél: ez legfőbb törekvése. A nép erkölcseire igyekezett hatni minden időben. A kétségbeesésnek, a sötétszavú siralomnak hangjait csak a véres, szomorú események erőszakolták lantjának húrjaira. A zsidó néplélek már őselemeiben is szabad, az élet vidámságának hirdetője. Lírájában világi, nemzeti, történeti és vallásos elemek találkoznak. A szentírás költészetében ott találjuk Jákób erőből duzzadó, harcias szavú áldását, Bileám szárnyaló áldóigéit, Mózes halála előtti küzdelemre serkentő áldását, a papok nemzeti föllendülésre buzdító áldószózatait, csatadalokat, a tábor indulása és pihenése előtti dallamokat, győzelmi énekeket, Debóra és Sámson diadalmi dalait, gyászdalokat, istent magasztaló zsoltárokat, harci énekeket. A héber költészet legrégebb nyomaira a szentírásban

akadunk. Költői erők buzognak a néplelkületben, s örömben és gyászban megcsendül az ifjú lantnak halkszavú húrján a poétai érzelmek ritmusos dallama, s a csecsemőkorát élő zsidó költészet legigazabban bizonyítja, hogy a népnek ősjelleme adja meg a költészetének sajátos, soha el nem vesztendő irányát. Hatalmas élet-halál vívódásban tört a zsidó népszellem kezdettől fogva vallásos meggyőzésének napsugaras magaslatai felé, hitbeli igazságaiért és annak megdicsőítéseért a harcoknak lángoktól övedzett sorompójába lépett, tüzlélekkel ecsetelte Istenhez való viszonyát, hivatásának mordályégetett ösvényén hadjárásait, a veszedelmeket, amiket megállott, a szenvedéseket, amiket eltűrt, istenmegismerésének sejdített jövődő győzedelmét — és a költői elemeknek eme istenes motivumainál fogva a zsidó költészet egyik legfőbb alapvonása valóban a szentségnek poézise, istenes, vallásos költészet. De a szentírás költészete nem merül ki a vallásos érzelmekben egyedül. Az éposznak és a drámának gyöngé nyomain kívül, a tanköltészetnek példáira akadunk a próféták írásaiban, Salamon példabeszédeiben, Jóbban és Kheletben. Minden szinpompájával azonban lírikus poézis nyilvánul meg a szentírás lapjain, a vallásos, a történelmi, a nemzeti és a világi líra: a mese-költészet, a parabola, az allegoria, erkölcsi szentenciák, a hasonlat, a gúnyvers, a népdal, az elégia halottak felett, vagy más egyéb szerencsétlen események elsiratására (mint amilyen gyűjteménnyel bírnak az Echékban), a tehilla, a zsoltárhimnusz Isten magasztalására, a tefilla, az imádság az Úr segítségéért, a

haldokló ősatyák erőteljes, prófétái víziói, a papi áldás költői tagoltsága, a győzelmi ének az ellenség leveretése fölött. Már ezen felsorolásból, a költői fajok megjelöléséből is láthatjuk, hogy a zsidó poézis keletkezésében, ősvonásaiban nem pusztán vallásos költészet, hanem világi daloknak is megteremtője. A természet szépségeinek ecsetelésére benső hangokat talál, és bár a zsidó költőnek lelkülete magát a nagy természetet sem tudja Isten nélkül elképzelni, bár a természeti erők előtte nem önálló, önmaguk által létesült erők, hanem pusztán Isten terveinek eszközei, bár a világegyetemet minden ő csudálatos fenségével Isten művének tekinti, mégis éneke a világ rejtelmes erőiben, a természet titokzatos hatalmában megnyilvánuló Istennek szól, a természettel szoros összefüggésben levő isteni létnek. Amíg a pogány természetmagasztaló énekek sötét, halandót nyugtató fátnak tekintik a természetet és remülten látják a nyárnak őszre alkonyodását, és babonás misztikummal balságba vivő pusztulást sejdítenek a napok összesugorodásában, a villámok eget ivelő cikkázásában, a földetrengető mennydörejnek zúgásában; addig a zsidó poéta az élet zajlódásaiban, a sors fürgetegeiben, a lelkére szilaj-zuhogva szakadó fájdalomban vigaszért jár el a természet templomos nyugodalmú csarnokaiba. Eget és földet lát: és érzi parányiságát és megsejti az örökkévalóságot. Nap és hold és csillag ragyog a mennynek boltján és érzi, hogy nap-sugár, holdcsillám és csillagragyogás az emberi araszos lét fényelbehintői. Nappal és éjtszaka, harmatcsöpp és esőzuhogás az Úr jóságának hirdetői. Az

égnek boltja sátoztető, amelyet Isten terjesztett a föld fölébe és oszlopai az eget ostromló hegycsúcsok. A tenger a leviathán hullámot forraló lihegésével, habjainak sustorgó zúgásával az isteni harag jelképezője. A szivárvány, az Orion, a hetes csillagzat az Isten szeretetének hirdetői. A nyárnak bővölete, a téli idők zuzmarája, a dombokat ölelő ifjú zöld: tavasz pirkadáskor, a búzakarászok egyenletes ringásától kékre festett rétségek, az örökké megújuló istenszeretetnek bizonyosságai. Cédrus és pálma, virágos almafa az igazak példázói; rózsák hervadása, reggel feslett virágnak estélig való fonnyadása az emberi élet mulandóságának, a földi dicsőség gyors eliramlásának képei. Lírai költeményekben bővelkedő a szentírás: a csapongó öröm dallamait zengi Lemach fegyverdalában, amikor fia Tubalkain a fegyverkovácsolás művészetét találta föl, a Moáb pusztájában fölfedezett vízforrásnak kúténekeiben: «Akkor zengte Izraél ezt a dalt: föl ti kutak, zengjetek néki: A kút, amelyet ástak fejedelmek, amelyet a népnek előkelői fúrtak ki az ő kormányvesszejükkel az ő botjaikkal». Bordalok, lakodalmi énekek, szerelmi dallamok találhatók a szentírás lapjain. Ezen világi énekek között a legismertebb és egyuttal a szerelmi naiv lírának a világi irodalomban is első helyet elfoglaló terméke a Sir hásirim, az «Énekek éneke». Erős lírai hangulat bűbája ömlik el ezen a költeményen. Az ős zsidó lángoló érzelmek csapongó hevületű szárnyalása lüktet minden sorában. Ebben a költeményben, a világi poézis eme eminenter jellegzetes termékében újra a zsidó költészet egyik ősforrására bukkanunk: a zsidó nép-

lélek nem zárkózik el az élet boldogsága elől, a zsidó költői megismerés a természet által belénk oltott érzések egyikében sem talál kárhozthatni valót, s helyet foglalhat szentséges könyvében a tiszta szerelemnek lángoló dicsőítése, a tűzpróbát megálló női hűségnek és állhatatosságnak magasztalása. A zsidó költészet megismeri a szépet nemcsak az Úr fenségében, nemcsak a természet alkotásaiban, nemcsak a megindult, bánat föllegétől elborult emberi lélek könnyhullatásában, hanem az élet örömeinek, családi boldogságának, az ifjúságnak diadalmas ragyogásában is. Sulamit szegény pásztorleány. Salamon aranykoronás, hatalmas fejedelem. De hiába önti ki szívének lángzó érzelmeit a szép pásztorleány előtt a kincsekben dús Salamon, hiába jönnek minden csábításaikkal az udvarosok, a pásztorleány csábítás és fény között, a bissusszönyeges és ófirmennyezetes királyi palota ragyogása közben is hű marad az ő pásztorához, aki a hegyek alján hajtja le alkonyi csöndben a nyáját. Eresszetek, mert a szívem fáj utána. És győztessé válik az igaz szerelem minden ármányon és minden hitegetésen.

Énekek éneke.

I. fejezet.

Sulamit.

Jöjj kebelemre, csókolj meg szerelmem,
 A te szerelmed jobb a tüzes bornál,
 Hadd ittasodjék szépségedtől lelkem,
 Mert ragyogóbb az olajnál, bibornál.

Vigyél magaddal, hadd fussak utánad,
 Jobban óhajtlak mint királyi pompát,
 Mámorban, tűzben, lángban égve várlak,
 Hogy ajkaim a szádat megcsókolják.

Én szép vagyok, bár fekete a bőröm,
 Oly szép vagyok, mint kedárbeli sátor,
 Én szép vagyok, bár szépségem nem őrzöm,
 Hogy így beszélek: csodálkoztok — látom.

A nap süttött rám, azzal nem gondoltam,
 Ügyet magamra keveset vetettem,
 A ti szöllőtök nyestem és gondoztam,
 Magam szöllejét azért elfeledtem.

Mondd meg nékem, te lelkeim édes lelke,
 Merre vagy és hol legeltetsz délben?
 Nem kell nékem a társaid szerelme,
 Tiéd vagyok, csak a tiéd egészen.

Salamon.

Kihez hasonló gerlicém, galambom?
 Oly büszke vagy, mint ménje Fáraónak,
 Kincsem, gyémántom mind elédbe tartom,
 De orcáid kincsnél jobban ragyognak.

Sulamit.

Az én kedvesem hősök daliája,
 A keblemre mint mirrhacsokor illik,
 Az én kedvesem ciprusfürt virága,
 Mely En-Gedinek kertjeiben nyílik.

Salamon.

Szép vagy te, a szemeid galambok,
 Nyoszolyánk száz liliummal ékes,

Hivogatnak mint ezüst harangok,
Jöjj hát velem, hadd vigyelek édes.

Oda, hol a házunk gerendái
Cédrusokból vannak kifaragva,
S illatosak mint az erdők fái —
Ciprusokból házam padozatja.

A biblikus világi költészetnek produktumai az emberi lét problémáit kutató merész szárnyalású bölcselmi iratok, telve felhőkbe kelő poézissel, sötét hangulatú reflexiókkal. Kohelet írása, amelyben a koronás poéta mondja el gyorsan lihegő, drámai lüktetésű, szenvedelmes elkeseredéssel az emberi élet, tülekedés, siker és leveretés hiúságok hiúságának megvallását. Ez a sötét életfelfogás nem fakad a zsidó néplélekből, ez a költészet merőben idegen a lét örömeiben kedvét találó zsidó józanságtól. Későbbi korban hosszú vita után fölvtették Kohelet könyvét a kánon gyűjteményébe, helyet adtak annak a szentírás könyvei között, mert a zsidó vallás igazságaiban megdönthetetlen, átlátszó tisztaságú hirdetéseiben való hit nem féltette a maga igazát a kételkedések semmiféle ostromától, bátran szót engedett még a tagadásnak is, azt vélve, hogy a hitének napsugaraitól fölszikkad az emberi lélek önmagába roskodó kétségbeesésének minden köde, minden borúja, de bizonyára az is egyik oka lehetett a kánonba való fölvétele feletti vitának, hogy a zsidó népkedély idegenkedve fogadta az idegen egoizmus és római epikureizmus hatása alatt a zsidóságra belopódzott fekete világ-felfogást. Formájára nézve drámai tankölteményt

találunk a szentírás Jób című könyvében, amely a viszonzás tanát fejtegeti, amidőn egyeseknek, jámbor és igaz embereknek, nemes és nagyraihivatott nemzettek szerencsétlen sorsa felett, méltatlanok szerencséje felett töprengve kétségbevonja Jób üdvöségtelen sorsának feltárásával is azt a vallásos tételt, hogy istentelenség és balsors: ok és okozat. Három barát, akik vigasztalására sietnek Jóbnak, vitatói a hagyományos felfogásnak: ők a harcosok a Sátán ellen, aki a prólógusban Istennel szemben arra vállalkozik, hogy próbára teszi Jóbot az ő állhatatosságában, s elhódítja őt Isten mellől. A dráma a Jóbot ért minden csapás ellenére a Sátán leveretésével és Isten győzelmével végződik.

A Jób költői igazságszolgáltatását a középkori héber bölcselők is magukévá tették, amidőn azt a tant hangoztatták, hogy Isten igazságát nem az egyesek sorsa után kell mérni, hanem a világegyetem óriási méreteivel való összhangzásban. Vallásos burokban világi költészet magva rejlik: hogy szenvedés és balsors bűnbeesés nélkül is elérheti az embert, s így az élet keserűségét nem szabad büntetéskép felfogni. Eleven drámai szellem áramlik ki az első jelenetben, amely az Úr és a Sátán között játszódik le az égben. A görög tragédiákhoz hasonlóan, történeti prólógussal kezdődik, s a tragikum magva ott rejlik abban a szörnyű katasztrófában, amely Jóbot éri. De Jób könyvének főereje abban a drámai szenvedélytől lüktető fenséges nyelvben, azokban az izzó hévvel lángoló gondolatokban, azokban a plasztikusan kidomborodó képekben rejlik, amelyekkel a szentírás

eme gyönyörű könyve elejétől fogva végig telve van. Goethe Faustjának és Madách Ember tragédiájának kétségbevonhatatlanul a Jób könyve szolgált sok tekintetben példaképül. A zsoltárok mindnyájunk előtt ismert könyve sok tekintetben rokon a Jób vallásos himnuszaival, s ezért ezen a helyen emlékszem meg róluk, mint a zsidó vallásos odaadásnak, rendületlen istenbizalomnak szárnyaló költeményeiről, de meg azért is, mert a zsoltárok természetpoézise, a természet fenségét ecsetelő leírásai — amint már fentebb szólottam róla — áttörik a vallásos költészet szűk kereteit, s a világi poézis területein mozognak Koheleth és a zsoltárok ismertetése gyanánt, e poétai termékekből egyet-egyét a következőben mutatok be:

Részlet Kohelethből.

A bölcseséget s a balgaságot láttam,
 A böleket és a dörét megvigyáztam,
 Hisz van-e ember, aki annyit látna
 Mint én, e földön, országok királya?
 Királyi szem tekinthet legmélyebbre
 A gyorsan múló, forgandó életbe, —
 És mondom is: mikép szebb napnak fénye
 Mint éjszakának vak, borús sötétje:
 A bölcsesség úgy jobb a balgaságnál, —
 Mivel a bölcs világosságban járkal,
 De vakszemű a balga minden tettben,
 És mégis egykép tűnnek mind a ketten,
 Egyforma sors mindegyiküknek része,
 Egyformán múlik mindegyiknek léte,
 S ha engem is a balga sorsa ér el:
 Mit értem akkor minden bölcseséggel?
 Bizony, mulandó ez is, mint a pára,

Eltakar mindent a sírverem szája,
 És emléke a bölcsnek is megszűnik,
 Mikép a balga, napok végén tűnik,
 Napok rohannak, s elfelejtik őket,
 A sírban nyugvó, sírban pihenőket;
 A föld fia, legyen bár böles vagy balga:
 A végin mégis sírverem takarja.
 Gyűlölöm azért én a földi létet,
 Nem tetszik nékem idelenn az élet,
 Mert hiu minden, s kergetése szélnek,
 És hervadandók, mindazok, kik élnek —
 Majd meghalok, és minden fáradaimam
 Azé leszen, ki majdan jó utánam,
 És ki tudja, hogy böles lesz-e, vagy balga,
 Ki szerzeményem majdan elpazalja —
 Én fáradoztam, s más örül munkáimnak,
 Hálóba kerít, s úgy elfog a bánat:
 Bizony hiú én minden törekvésem,
 Kétségbeesett már szívem egészen:
 A kinok miatt, amelyek gyötörtek,
 A gondok miatt, amelyek megtörtek —
 Mert szörnyű sors borít lelkemre árnyat:
 Hogy ember fia dolgozik és fárad,
 S más ember, aki nem fáradt érette,
 Aki kezét renyhén ölébe tette:
 Az örökli majd minden szerzeményét,
 Hiú ez is, s az életnek reményét
 Így tépi szét a szörnyü sötét végzet —
 Ilyen fáradság vajjon mit is érhet?
 Mit használ vajjon minden fáradságunk,
 Amellyel itt lenn lótok-futunk járunk?
 Mert fájdalom az ember kísérője,
 És töprengés a szívének gyötrője,
 Nincs nappala és nincsen éjszakája,
 Oh ez se más: hiúság hiúsága!
 Van-e hát jobb, mint inni, lakomázni,
 Telt kupák mellett vidáman nótázni,

Örömvirágot dalvirágba fűzni,
 A gondot tőlünk messzire elűzni ?
 De ez se függ ám a földnek fiától,
 Hanem pusztán az Urnak jóvoltától,
 Ki lakomázhat, ha Ő nem akarja ?
 És ki ihat, ha Ő úgy meg nem szabja ?
 Az egyiket, kiben kedvét találja :
 Azt bölcseséggel az Isten megáldja,
 Értelmet ad, és nagy örömet néki —
 A másikat azonban meg nem védi,
 A szerencsétlen gyűjt, s munkálva fárad,
 A sors legyűri, s megujra föltámad,
 És gyűjt és gyűjt — és minden ügyekvését
 Nagy munkájának, szorgalmának bérét
 Az Úristen a kegyeltjének adja,
 Másért vala hát annak fáradalma,
 Másé lett im a kezének vetése —
 Ez is hiú, és szélnek kergetése !

23. Zsoltár.

Az Isten az én pásztorom.
 Hiányom nincsen semmiben.
 Iharos réten pihentet engem,
 Nyugalmas vizekhez vezérel.
 Lelkemet fölüdíti : vezet egyenes úton,
 Az ő nevének kedveért.
 Ha járok is homályok völgyén,
 Nem félek én a bajtól ;
 Hiszen te mellettem vagy, a te botod és istápolásod
 Vigasztal engem.
 Asztalt terítesz énnekem
 Szorongatom előtte,
 Olajjal kened meg fejem —
 Serlegem a bőség,
 Bizony szerencse, szeretet

Kisérnék engem minden napjaimban,
 És lakozom az Úr házában minden
 Időkön által.

A 39. zsoltár az emberi élet törekenységéről énekel, amidőn azt hirdeti:

Azt mondtam:

Hadd őrizzem meg utamat,
 Hogy nyelvemmel ne vétsek,
 Hadd őrzöm a szám zablját,
 Míg vétkes van előttem.

Megadással elhallgattam,
 Fájdalmam meg fölhevült,
 Szívem égett benső tűzben,
 Gondolkodtam, s szóltam én:

Óh Istenem! hadd tudjam meg
 Mikor mulik életem,
 Napom végét és mértékét,
 Véges vagyok: érzem én.

Imhol, csak egy arasznyira
 Szabta'd ki a napjaim,
 Éltem semmi teelőtted,
 Minden ember: lehelés.

Mint az árnyék: úgy iramlík,
 Semmiért van annyi zaj,
 Hombároznak sok kincseket,
 S ki sem tudja: hogy kinek?

Hát én Uram! mit reméljek?
 Reménységem az te vagy!
 Szabadíts meg minden büntől,
 És aljas ne gyalázzon.

Hallgatok — bezárom számat,
Mert ezt Uram! te tevéd,
Fordítsd tőlem el csapásod,
Kézcsapásod elfogyaszt.

Vétkeiért büntetéssel
Sujtod te a férfiut,
Mint a moly: úgy szétfolyattad
Mind a báját — pára ő.

Hallgasd imám Uram! Isten!
Hajtsd fohászomhoz füled!
És ne hallgass könnyeimnél
Mi vagyok én? jövevény?

Zsöllér vagyok én tenálad
Zarándok mint őseim,
Tekints el, hogy erőt kapjak,
Mielőtt megrokkanak —
Elmegyek — és nem vagyok!

Hogy Izraél vallásos költészete az antik irodalomból milyen páratlanul kiemelkedő alkotásokat teremtett, a 137. zsoltár bizonyítja, amikor Bábel foglyaitól kívánják, hogy énekeljen Ción hires énekeiből:

137. zsoltár.

Bábel vize mellett,
Ottan ültünk, sírtunk,
Ciónra gondoltunk.
Fűzágakra ott aggattuk
Énekmondó hárfánk.

Mivel ott kívánták
Elleneink tőlünk,

Kinzóink vígságot :
Énekeljetek hát
Ción dalaiból
Ajazzatok hárfát!

Hogyan énekeljük
Idegen országban
Istenünk dalát mi ?
Ha megieledkezném
Rólad Jeruzsálem,
Feledkezzék akkor
Rólam meg a jobbom.

Tapadjon a nyelvem
Inyemhez legottan,
Ha nem emlékezném
Jeruzsálem rólad,
És ha nem emelném
Örömöm csucsára!
Gondoljad meg Isten
Jeruzsálem napját,
Emlékezzél Isten!
Edom fiairól:

Akik, azt kiáltják :
Duljátok fel, rajta!
Gyökérig duljátok!
Oh Bábel leánya!
Pusztulásra méltó!
Üdv annak, ki rajtad
Megtorolja tettet,
Amit elkövettél
Mi ellenünk egykor!
Boldog, aki majdan
Széjjel fogja zúzni
Csecsemőid sziklán!

Gyász, siralom, üldöztetés fölötti kesergés hangjai csendülnek meg a zsoltároknban, de ennek a költészetnek, ellentétben a pogányság gyászhangulatú zsolozsmáival, az a sajátossága, hogy nem a sors-hatalom, a moira elleni küzdelem haszontalanságát ecseteli, hanem a szenvedőnek vigasztalódásában való fölemelődését. A zsoltár gyászdalaiban is mindig az élet győzedelmeskedik a halál, az elmúlás fölött, a világ öröme a vallás sötét képeinek kietlensége fölött. «Nem a halottak dicsérik az Istent, és nem mindazok, akik a sírba tértek, hanem mi magasztaljuk az Istent mostantól-fogva örökkön.» A szentírás gyászdalai között ismeretesek Dávid elégiája Jonathan és Saul halála fölött, később Abner és Absalom fölött. Jeremiás gyászdalai Jeruzsálem pusztulása fölött a nemzeti létnek örökkönélő emlékei. Izraél nemzeti költészetének nyomaira a szentírásban Jákob áldásaiban akadunk, ahol az ősatya látnoki lélekkel mond költői próféciát a zsidó törzsek jövendő alakulásairól, jövendő lakhelyükről, továbbá Bileám áldásában, Mózes áldóigéiben, a papok Izraél nemzeti fejlődését megáldó szózataiban, a hadi énekekben, a harcra való fölszólításban, a tábor fölkerekedésekor, útra indulásakor való dalban, a hadi roham rövid, ütemes kiáltásában, a frigszekrény indulása és pihenése előtt való énekekben. Győzelmi dallamok: a vörös tenger partjain az Egyiptom pusztulása fölötti dallam, Hebron és Moáb legyőzete, Emori királyának leverete után elzengett diadalmi riadó; Debora győzelmi zsolozsmája Sziszera és Midjan fölött; Sámson is győzelmi dalt énekel, amikor egy öszvér áll-

kapoccsal ezer filiszteust szalasztott meg; Dávid Góliát feletti diadalmát örökíti meg dalban; gyászdalok közül említendők Jótham legendája a szerencsétlen szichemi királyválasztáskor, továbbá Ezsaiás, Hoseás és Jeremiás költői föllángolásai Izraél vétkei és szerencsétlen szövetkezései ellen Egyiptom és Assziriával. A szentírás vallásos költészetének terméke közé sorozandók még a zsoltárok fohásza a szorongás, csapás és bánat idején, továbbá a próféták beszédei és intelmei a bűnbemerült néphez.

A zsidó népnek géniusza fenségeset teremtett a költői gondolatok kifejezésre juttatásának plaszticitásában, mintha csak a visszafojtott művészi lángolás, amelynek áradata elé gátat vetett a képimádás szigorú tilalma, az istenimádás külső megjelenítésének tilalma, a vésőnek és az ecsetnek bilincsbeverése, mind lelke mélyéből az író tollat ihlette volna meg, hogy halhatatlan poézis remekléseivel az elpergett könnynek, az elszálló sóhajnak, a lírai örömnek állítson örök időkre szóló betűkből rótt örökkönélő szoboralkotást. A zsidó élet a megindult, a föllelkesült kedély mélyében gyökeredzett, és ez adta meg költészetének sajátos zamatját. Nagyok voltak a zsidó költők a lírában, keveset alkottak az eposz terén, még kevesebbet a drámai irodalom művelésében. Az eposzban nem érvényesülhettek sohasem, mert a zsidó élet állhatatlansága, vándorlása, bizonytalansága nem adta meg a föltételeket az epikai nyugalomhoz, szemlélődéshez és biztossághoz, és mivel a zsidó kedélyből amúgy is hiányzott az epikai fátumban való hit. A dráma sem lehetett rokon lelkületével, mert a

drámai-költészet cselekvő személynek egyedül az embert követeli objektív szempontokból. A héber költészet a lírával kezdődik. Dal csendült fel családi ünnepekkor, lakodalmi vigságban, halálos kesergésben, szüret és aratáskor, nyert csaták után, a templomi istentiszteletek alkalmával. A líra tehát ennél fogva az egyetlen költői műfaj, amely a zsidó népet minden idejében művelőkre talált. A *másál*, a hasonlat, a parabola, amely az értelemhez fordul, a csöndes szemlélődés, a nyugodt reflexiók korában fejlődhetett csak, Salamon uralkodásának éveiben, Hiszkia korában. Költeménygyűjteményeket is ismerünk idézetekből «az Örökkévaló harcainak könyve», «az igazak könyve» ספר הישר címen, amelyek azonban elvesztek egészökből. Dalköltemények gyűjteménye: a zsoltárkönyv. Másálirodalom termékei: Kohelet és Salamon iratai.

Külső formája a biblia költészetének bár kezdetleges, de a költői lélek meghallja a sorok és hangok lüktetésében a költői tagoltságának hullámzó ritmusát, aminthogy a költői formák lelkének legújabb kutatása is reájut a mi korunkban is majd arra az igazságra, hogy rímen, ritmuson, rígmuson és verslábakon túl van egy mélyebb zene, a költői muzsika, a lélek által zeneileg hallott dallam, amely gyakran jambusok és szökellő versméretek csúffátevésével sajátos, titkos zenét teremt, a költészetnek szabályokba alig foglalható dallamosságát. Herder már megsejditette ezt az igazságot, a költői forma és dallam eme törvényét, amidőn a verstagok parallelizmusának szabályát vitatja, amikor egyazon gondolat ugyan-

azon vers két paralleltagjában jut érvényre. A szentírás költészete nem ismeri a rímet, ritkán az asszonánciát, az alliterációt is csak a népköltészetben; strófák és versfelosztás bizonyos tekintetben kimutathatók. A gondolatok ritmusán kívül a szótagok hangsúlyában keresendő a biblia-költészet dallamossága, külső formája. A költő ugyanis egy szó vagy vers bizonyos tagjára fekteti a hangsúlyt, amit az illető szó feltűnő elhelyezésével jelez, hogy ezáltal a ritmosos gördülékenység eléggé szembetűnjék. Minden versszakban két ilyen hangsúlyozott szótag van, két emelkedése a versnek, amelyeket megelőzhet bármennyi hangsúly nélküli szótag, követni azonban csak egy hangsúlytalan szótag követhet.

Salamon király uralkodásának idejéből zsoltárok és dicsőítő himnuszok mellett egy sereg parabola, mese és legenda maradt reánk, amelyek különböző szerzőktől eredve, magában Salamonban tisztelték legfőbb mesterüket. Nem játszi kedvtelés ennek a poézisnek célja, hanem a lelkek nemesítése, oktatás, élettapasztalatokból leszűrődött hangulatok, az erkölcsi és társadalmi viszonyok ecsetelése. Hadd példázza a költészetnek ezt a nemét egy-két szemelvény:

Olyan dolog három van a világon, amelyet ki nem elégít sem való, sem álom s van még egy negyedik, amely örök tűzben ég s nem mondja sohasem: elég.

A sír, amely sohsem zárul, a föld, mely megnyílik s tárul, és a tűz sohsem mondja: elég.

Három dolgot csodálok én s egy negyediket nem értek én: A sasmadarak útját a légben, a kígyócsúszást a sziklameredélyen, hajó vándorlást tengerek örvényén s a férfi útját a rabszolganőhöz.

Egy másik variáció:

A tűznek sohsem elég a fa,
 A tengernek sohsem elég a víz,
 A halálnak sohsincs elég martaléka,
 S egy szépszemű asszonynak sohsem elég a férfi.

«Három alatt megreszket a föld s egy negyediket nem tud elviselni: Egy szolga alatt, ha uralomra tesz szert, egy közönséges ember alatt, ha kenyere van, egy csúnya nő alatt, ha férjet kaparinthat és egy rabszolganő alatt, ha úrnője helyét elfoglalhatja.»

Ezek a költői szentenciák «a dalok tekerése» című könyvben említettnek.

A zsidó irodalomnak második korszaka a zsidó-hellénisztikus időszak, amely a bibliának Ptolomeus Philadelphus uralma alatt, Alexandriában való görög nyelvű, Septuaginta nevű fordításával kezdődik. Nagy vonásokkal ezt az időt a Kr. e. 400-tól a Kr. utáni 500. évig jelölhetjük meg. A hagyományos irodalom alakulása, fejlődése, végleges szerkesztése esik erre a korra. A zsidó poézis nemcsak Izraél nemzeti nagyságában termelte virágait, hanem vele vándorolt a száműzetésbe, és visszakisérte második nemzeti létébe is, és nem hagyta cserbe állami függetlenségének rombadőlte után sem. Két hatalmas szellemi irányzatot különböztetünk meg e korszak szellemi termékei között. A haláchát és az agádát. Mindakettő a talmudi irodalomban foglal helyet és csak későbbben válnak ki gyűjteményük egészében, fejlődési folyamatuk idejében egymásból. Belső fejlődés szempontjából a talmudi irodalom négy nagy korszakra

oszlík, a törvény tanulmányozásának kialakulása köré fűződően. Az első korszak a tannaiták kora, amely a zsidó állam pusztulásától és a jabnei iskola megalakulásától két évszázadig tart. A második időszak az amórák kora, amely a misna lezárásától és a babiloniai iskolák alakulásától a talmud lezáruló koráig terjed, mely óriási műben az amórák az előző időszakok szellemi munkásságát gyűjtötték egybe. Ez a kor körülbelül három évszázadra terjed. A talmud befejezése után a törvénytudók saboreusoknak, véleményezőknak neveztetnek. Működésük a talmud befejezésétől másfélszáz éven át tart. Ezeket követik a gáonok, akik a diaszporában képezik Izraél díszét, büszkeségét és ékességét. Mintegy húsz generáció dolgozott szakadatlanul azon a hatalmas művön, amelyet talmudnak nevezünk.

Izraél zaklatott élete, és vassal és tűzzel ki nem irtható jövődöbéli reménysége, meghalni nem tudó szívének lüktetése dobban benne. Külsőleg a talmud több mint hatszázados szellemi működés eredménye, az írás magyarázata, csodálatos dialektikával, bámulatos elmeéllel fölépített diskussziók gyűjteménye. Hatalmas, életirányító gondolatok mellett kalandos elbeszélések, a legfenségesebb világfelfogás mellett minuciózus kicsinyesség, poétikus regék mellett szellemes mondások foglalnak benne helyet.

Képzeljünk el még egy másik nemzetet — mondja róla a zsidó irodalom egyik alapos ismerője* — amelyet megfosztanak függetlenségétől, amelyet oda-

* Karpeles : Blick in die jüdische Literatur.

láncoltak halhatatlan Prometheuszként a gyötrelmek sziklájához, hogy maga előtt lássa elérhetetlen dicsőséges multját, maga fölött szemlélje meg nem közelelhető reményeinek aranyálmodásait, és a testét a gyűlöletnek saskeselyűi tépik és marják, képzeljünk más nemzetet koldusgúnyában, szitokröhejben, piszkos sikátorokba zárva, delátorok által gyanúsítva, fejedelmektől megrugdosva, martalócoktól megtizedelve, hóhéroktól agyongyötörve, utcagyerkőcöktől kigúnyolva, sárban, galádságban és mocsaras fertőkben mivé váltott volna! Hová sülyedt volna! Izraél pedig mindenütt, ahol az időknek és a sorsnak mostohasága folytán a népek és nemzetek tudományos törekvéseiben részt nem vehetett, ahol a politikai és a társadalmi életből kizáratott: ott az írásban való buvárkodás a zsidó szellemet üdén és frissen megőrizte, a csavargó rongyköntösbe öltözött zsidó, aki nappal régi cafatot árult, hogy életét tengethesse, éjszaka halovány mécse mellett maga köré gyűjté gyermekeit, s oktatta az írás gyönyörűségeire. A kolduson a szellem koronája: az álruhába, dancsba bujtatott fejedelmi ifjú, aki szombatra, a tanulmányok szombati idejére visszanyeri elvarázsolt fejedelmi alakját, a talmud melódia egyhangú melódiájában ünnepi lelkek halk zsongása, édes ajnározása. Ha a zsidó át tudta élni a legsötétebb idöket, ha hitét a leggyűlöletesebb üldözések közben meg tudta őrizni rendületlenül és a legelső napsugár derengésekor, amely elzárt ghejtőjában behatolt: csodálatos rugékonysággal újra részt tudott venni korának szellemi tevékenységében, úgy ezt legnagyobb részben

talmudi tanulmányainak köszönhette. És ebben a félreismert talmudban és benne a midrásban nyilvánult a költészetnek, az agádának kék virága: hol a régi mondák, angyalmesék, szép legendák, csöndes mártir álmodások, ünnepdalok, bölcs mondások, tréfas, pajzán hiperbolák, minden benne hitsugárzó, hitbenégő — úgy ragyogott, úgy forrongott, szakadatlan árként ottan... és a gyermek nemes szívét megragadták vad tűzükkel, édes bájos bűvölettel, csodálatos fájdalommal, ama titkos mesevilág meseszerű hangulata, halk fájdalmas merengése, ama csodás látományok, poézisnek tündéerkertje...»

Mondottuk: két irányt különböztetünk meg a talmudi irodalomban, a haláchát és az agádát, vagyis a midrásirodalmat. Az első a vallástörvények, diskussziók foglalatja, az utóbbi bölcselkedés, erkölcsstan, történet, amelyeket legnagyobb részében a képzelet gazdagsága, a kedély mélysége, a fantázia szárnyalása, a költői génusz csapongása jellemez. Amikor Izraél fölé reászakadt a nagy nemzeti gyász és királyainak büszke koronáját sárbatiporta perzsa, szirus és római ellen — a halácha tanítói visszahúzódtak a csöndes tanházakba és meg akarták menteni a romlásból az örökkévalót: Izraél szellemét. Ők a jövő, örökkönvaló, Izraél testi életén túlnanvaló, Izraél nemzeti lététől független hivatáson dolgoztak: Izraél hitének konzerválásán, világothódító feladatán.

Elszakadtak a testi életet élő multtól és szellemi élet hevületei lobogtak lelkükben, egy a tömeg által meg nem értett hivatásért. Kérdeztek, ellenvetéseket eszeltek ki, cáfoltak, tanítottak, hogy percig se szü-

neteljen a jövődő lázas munkássága, hogy csak az anyagi, a testi Jeruzsálem pusztulhatott legyen el, de kiépüljön a jövődő, a szellemi, az örökéletű, a kezdettől fogva megjelölt szentély... az agáában, a midrásban azonban a zsidó nép költészete csapong vissza a multba, s eltemetetett álmokat költöget újra; a midrásban a halott testbe igyekszik új életet lehelni a poézis: visszaszáll Jeruzsálem elpusztult, bojtorjános romjaira, s a költészet virágait szedi onnan csokorba, a nemzeti sülyedés mélységei felett sasszárnyakon a föltámadás jövődőjébe szálltak, a hatalom vaskarmokkal örködött a szabad szó felett, meséket szöttek hát s úgy vigasztalták képletes legendákkal a népet. Az agáda művelői hangulataikban és érzelmeikben poéták, akaratukra nézve törhetetlen elszántságú álmodók; újjáalkotni szeretnék a multat — egészében véve az álomba sülyedt nemzet eleven lelkiismerete. Közöttük sok a nagy és büszke szellem, akiknek mintha merész és rengetegekbe vesző utjait a gondviselés jelölte volna ki, átszenvedték nemzetük nyomorúságot, de ugyanakkor felséges viziókban átéreztek annak minden erejét is. A gondolatok és eszmék világánál keresték az igazság ösvényét, s lelkükkel reáhajoltak a mélységekre, melyek a jövőt takarják. Hallgatóztak... hátha ott, valahol az árnyban, az ismeretlenben a biztató jövőnek valamely neszét hallanák. Prófétai eszmék, a mult álmai, a messiási megváltás, epedés a történeti szenvedések idejében vigasszal és megnyugvással töltik el őket. Izraél hitéről, erkölcséről, küldetéséről, az igazság jövődő győzelméről szövik lázas álmaik. A szent-

írásból, a multból a néplélek sejdítéseit, óhajait, vágyait, reményeit olvassák ki. A politikai elnyomás szomorúságos idejében az agádisták előadásai szereztek vigaszt és reményt a megalázott, zokogó népléleknek.

Azért az agáda fénykorszaka a politikai megalázások korára esik, a római harcok idejével kezdődik és tart egészen az ötödik századig. A szentírás minden sora, minden betűje eget, földet tükröztetett vissza az agádaiban és miképen tengerek mélyében a bűvarszem előtt a gyöngy, úgy bukkant fel a nép költőjének szeme előtt multak és jövődők gyöngyszeme, Ción eltűnt ékessége, az ósatyák dicsőséges története.

Az agáda képzelme színe elé parancsolja a világtörténelem leghatalmasabb fejedelmeit, hogy megcsillogtassa sorsukban Izraél poétai halhatatlanságát; Nagy Sándort, amint világhódító útjában Izraél bölcsé fogadja és megmutatja neki, hogy van valami, ami súlyosabb és nehezebb minden aragnál és hatalomnál: Egy mérleg két serpenyőjében koponyát és aranyat; s ime abban a pillanatban, amikor a koponya szemürege fölé egy marék port szórnak, a telhetetlen emberi szem serpenyőjével együtt felszökik, könnyűvé leszen a mulandóság porától. Vigasz Izraélnek a sötétség idejében: hatalmas fejedelmek tovatűnnek az Úr szavától. Titus, Izraél ellensége is így leszen megalázva a nép költészetében. Vihar éri utól a tengeren, mikor Jeruzsálem ellen tör, s amikor fölháborodva fölkiált: Úgylátszik, Izraél Istene csak a vizen hatalmas, Egyiptomot vízbefullasztá, Sziszerát is vizen verte meg, engem is hullámsírra szán, akkor szárazföldet ér Titus, s ott egy kicsiny

bogár fülüregébe mászik, s örületes fájdalommal zaklatja halála napjáig, amikor is fejből galambra válva röppen ki. Intelem Izraélnek, ime az erősek erősét Isten legkisebb fegyvere megbénítja, s haláluk után galambra békül gyűlöletük undok hernyója... Egy másik helyen azt olvassuk a Berésith rabba midrásban: «Ádám nem szolgált reá a halálra. Miért kárhoztatta hát Isten őt halálra? Mert az Úr — szenteltessék meg az ő neve — előrelátta, hogy Nebukadnecár és fia Hírám, Tyrus királya, istennek fogják megtenni önmagukat. Azért lett Ádám végzete a halál», célzás volt ez a római császárokra, akik isteni hódolatot követeltek maguk számára alattvalóiktól. Az úgynevezett királymidrások hemzsegnek az ilyen rejtett célzatoktól. A Rabba midrás a zsoltár eme verséhez: «Lelkünk megmenekült, mint madár a törtől, összefüggésben a szentírás eme versével: És volt, midőn Fáraó elbocsátá a népet, ezt a legendát fűzi: Hasonlít ez a galambhoz, mely az ágon ült: látta egy mérges kigyó, fel akart hozzá mászni, de elrepült előle más helyre. Föltelepedett oda a kigyó, de tűz gyulladt ki, és a kigyó elégett. A madár pedig egy tetőre ült. Midőn a kigyó és fészke elhamvadt, így szóltak hozzá: meddig szállongsz még egyik helyről a másikra. Elment tehát, talált szép, díszes fészket, s beléje telepedett. Így volt Izraél Egyiptomban. Fáraó a kigyó ravaszkodott ellene, és mihelyt Izraél kivonult, Fáraó elégett, amint mondva van: Kibocsátod haragodat, megemészti őket tarlóként.» Izraél ide-oda bolyongott, de midőn Kanáánba érkezett, szép fészkekre talált, amint írva van «a ma-

dár is hajlékra talál». — Az Énekek énekének midrása ebből a versből kiindulva «Szemeid, mint a galambok» — a zsidó nép megalázott lelkülete jövő fölemeltetésének reményét fejtegeti ilyen «Szemeid — ez a synhedrion, mely Izraél gyülekezetének szeme. Galambok: Amint szelid a galamb, szelid Izraél is. Amint a galamb szép, úgy szép Izraél, mikor ünnepeire zarándokol. Mint a galamb szerény, szemérmes, olyan Izraél. Mint a galamb odanyújtja nyakát a levágásra, úgy Izraél is. Mint a galamb engesztelő áldozat a bünökért, úgy Izraél is a népekért. Mint a galamb, mihelyt megismeri fiókáját, sohasem cseréli el, úgy Izraél is, mihelyt megismerte Istent, nem cserélte el mással. Mint a galamb minden más madár közül egyedül repül úgy, hogy mindig vissza-vissza néz az elhagyott galambdúcra, úgy Izraél, ha üldözik, szöktében-futtában mindig a dicső multat látja.

Halljuk Bar-Kapara látományait: a tengerenjáró dereglyésről, aki a tenger egyik helyén óriás madarat lát, a feje az égig ér, a lábával a tengerben áll, de a víz alig ér a bokájáig. Pedig a tenger szörnyű mély azon a helyen: egy pallér egyszer fejszóját ott a vízbe ejté, hét esztendeig esett folyton lefelé, s mégsem ért fenékre, pedig a víz is áradt volt ott: folyton elkapdosta a fejszét rohantában. Az elnyomott zsidó szabadság hatalmas képe: üldözés hullámsodra mély, de neki bokáját sem éri: a feje az eszmék magasában, hatalmas fejsze, gyökerére törő nem árthat neki, az önkény baltasuhogását magával sodorja a néplelkület. Hát a másik fenséges mid-

rás kép Oceánia szigetéről, amikor a tenger egy szigetén, ahol pálmák, alóék virágoznak, gyökeres, százados fák terjesztik árnyukat, buja fű nő, hajósok telepsznek le... s egyszerre csak megmozdul a sziget, mert az nem sziget, hanem egy óriási vízi szörny háta volt, s elsülyed ember és háza és minden szerzeménye. Hatalmas, szorongató államok így fognak egykoron elveszni... mert örök az Isten segítsége, mert szereti a mindenektől elhagyott Izraélt. Ám a midrás költészetének erkölcsi tendenciáktól duzzadó szelleme az Úr népétől is megköveteli, hogy méltónak bizonyuljon az Isten jövendő segítségére. A Tanna debé Elijáhu midrásgyűjteményben Illés próféta körvonalozza Izraél erkölcsi lényegét e szavakkal: «Akár zsidó, akár pogány, férfi, vagy nő, rabszolga, vagy rabszolganő, tetteinek mértéke szerint nyugszik rajta az isteni szellem. A bálványimádótól sem szabad rabolni. Aki meglop egy nemzsidót, mintha zsidótól lopna; aki esküt tesz a nemzsidónak, mintha zsidónak esküdnék; aki a nemzsidónak letagad valamit, mintha zsidónak tagadná le; aki nemzsidónak vérént ontja, mintha zsidóét ontaná! «E türelmes, fölvilágosult szellemből kiindulva, a midrás költészete telve van erkölcsi háttérű mesekkel, parabolákkal, legendákkal. Amikor R. Méir egyszer gonosz szomszédainak haláláért imádkozott, felesége így szólt hozzá: «Meg van írva, hogy a bűnök kifognak iratni a föld színéről és nem lesznek többé vétkezők. Nem a vétkesek, hanem a vétkek pusztulását óhajtja a szentírás, hogy ne legyenek többé bűnösök. Az ember ne kívánja hát a gonoszok megsemmisülését,

hanem azoknak megjavulását.» «Amikor az ember meghal — mondja egy másik költői helyen a midrás — nem kíséri a sír mélyébe, sem ezüst, sem arany, sem gyöngy, sem ékszer, hanem egyedül az ő jó cselekedetei, mert írva van: Ha mégy, vezetni fog téged az életnek vándorutján, ha lefekszel: halottas ágyad föle ha borulsz, megőríz téged és ha fölébredsz egykoron az örök életben, fölemeli szavát érted. Volt egyszer egy ember, annak három barátja volt. Az elsőt közülük semmibe sem vette, a másodikat már többre becsülte, de legjobban szerette a harmadikat. Egy napon a király maga elé hívatta ezt az embert. Nagyon megrémült a mi emberünk, mert attól tartott, hogy súlyos vádak emeltek ellene a királynál ellenségei. Elment hát első barátjához és arra kérte, hogy kísérje őt el a király elé, és legyen ott az ő védője. Ám ez megtagadta kérését. Elment második barátjához, s ugyanezt a kérelmet intézte hozzá. Az így felelt: A királyi palotáig elkísérlek, de tovább nem. Szomorúan ment most a harmadikhoz, akit legkevesebbre becsült. Ez rögtön vállalkozott reá, hogy vele megy, és a király előtt szószólója lesz. Ez a három barát: a gazdagság, a rokonok és a nemes cselekedetek.» Élc és életbőlcsészet, a szellemnek csapongó játéka és komoly elmélyedés az élet jelenségeinek kutatásába, az ember lelki világának, cselekvései rugójának, a legbensőbb létműködések megvilágítása a midrás célja. A midrás költői ismerik a halandó szívet legbensőbb rejtekében, és erkölcsrendszerünk nem egy tételét villámszerű szellemes fordulattal, megkapó apológiával

gyakran sokkal hatásosabban domborítják ki, mint a gondolkozás műhelyében a súlyos gondolatok hatalmas pörölyvasával dolgozó tudósok. Egy néhány ilyen természetű mondását idézem itt a midrásirodalomnak, érezve azt, hogy a szűkre szabott idő keretében a midrásirodalom tengernyi irodalmából úgy is csak egyes csöppeket meríthetek itt felszínre.

«Öregségnek nem idő, bölcsesség a mértéke, életünknek nem az évek, tartalma az értéke; balga ember ősz fürtökkel, ifjú marad hasztalan, ám az ifjú öreg akkor, hogyha bölcs, s nem oktalan; könyv és kard nem barátoknak, könyv és paizs nem találkoznak: Egy galíleus így prédikált R Chaszdáról: «Tudjátok-e, hogy bünteti nyáját meg a pásztor, amikor elkalandoznak tőle messze távol, vezetőnek olyan kost tesz élére, amely nem lát s elvezeti tövisutak szélére.» Ha valaki becsülettel korhol téged, szeressed, de amikor szembe dicsér: kerüljed. Hamis ember csókol szájon, s megcsal téged ezen és a másvilágon.»

Rabbi Simon ben Gamaliél egyszer a templom előcsarnokában állott s meglátott egy csodálatos szépségű pogány asszonyt s fölkiáltott. «Milyen szépek a te műveid óh Isten.» Rabbi Akiba egyszer Turnus Rufus szép feleségének láttára könnyekben tört ki. Azért sírok — mondotta — mivel ilyen szépségnek egykor a porban kell majd rothadnia.» Más mondások: «A durva ember nem fél a büntől, a tudatlan nem lehet jámbor. A szerény nem tanulhat. A hirtelenharagu nem taníthat. A másokat gáncsoló, allatatos célből bírálónak tolla megvehető.» «Tovább: Sok hús, sok féreg, sok vagyon, sok gond. Sok asz-

szony, sok babona. Sok cseléd, sok bosszúság (erkölcstelenség). Sok szolga, sok lopás. Sok tudás, sok élet. Sok tanulás, sok bölcsesség. Sok tanács, sok belátás. Sok igazság, sok békesség.»

A midrás poézise Izraél őslélkéből fakadt költészet. Nem állott a néplélek többé büszke magaslatán állami létének, hallgatag magányosságban, multak romjain merengett. De lelkükből merítették költői minden szorongás, minden megkísértés, minden kétségnek közepette. A tűnt idők jámborainak és nemeslelkületű hőseinek élete példájából erőt szereztek. A biblia mondásainak színes fonalaival diszítették föl képzel-mük röpke virágait. Így teremtettek meg, a zsidó szellem ösmélységeibe merülve, egy gazdag monda-világot, kezdetét, kiinduló pontját egy későbbi fénybenragyogó költészetnek, ugyanazon ösztön késztetéséből, amellyel a drámai költő a világtörténelem nagy alakjait az örök emberi, az örök igaz és örök szépnek típusaivá mélyíti.

Budapest.

Dr. Kiss Arnold.

AZ EGYENLŐSÉGRŐL.

Nehezen fogok hozzá. Talán elfogult is vagyok, amikor a nekem osztott szerepben, az Évkönyv tudós szerkesztőjének megtisztelő felhívására tollat kapok az ujjaim közé, hogy beszéljek — az Egyenlőségről. A lapnak három évtizedes, Szabolcsi Miksának negyedszázados felelős szerkesztői jubileuma, aminek

ünneplése a tűnő esztendő egyik eseménye volt, adja hozzá az alkalmat.

Böngészek, botorkálok a magyar zsidóság közelmultja tarlóján. Nem öltök nagy képet és azok is csalódní fognak, akik pragmatikus történetet várnak e sorok írójától. Még a memoir-irodalmat sem gyarápíthatom. Az én szemem is csak azokon a kiszögeléseken akadhat meg, amelyeket észrevesz mindenki, aki a magyar zsidóság utolsó három évtizedének eseményeit valamelyes figyelemmel kíserte.

Mi adott az Egyenlőségnek életet? Nem azok a vallási vagy felekezeti életben gyökerező érzések és gondolatok, amelyek nagyjában az egész világ zsidó sajtójának a megteremtői voltak. A pártokra szakadt magyar zsidóság a kongresszus után is meglehetősen nagy felekezeti apathiában élt, a polgári egyenjogúság szabad levegőjében a világi érvényesülés gyönyörúségeit hajszolta és a ghattó emlékeit igyekezett lerázni magáról. Századokon át lenyüggözött energiái érvényesítésére oly mohón törekedett, a hozzáférhetővé tett kenyérkereseti pályákon fölszabadult szellemi képességeivel oly erőt fejtett ki, hogy azok, akik a multak sötét emlékeit szívüktől, lelküktől elhessegetni nem tudták, az ország közállapotait niveláló, minden téren megnyilvánuló haladás sebesültjei számára bűnbakot kerestek.

Világéletére szóló útravalója az a zsidóságnak, hogy mások szenvedéseieért neki kell könyeket hullajtania. A nyolcvanas évek elején, úgyszólván még a polgári egyenjogúság mézes heteiben, úgy fordultak tehát a dolgok, hogy a magyar zsidóságot igen

érthetően figyelmeztették az ő mindenkori ellenségei a szenvedések el nem felejthető iskolájára. 1882. év tavaszán szemébe vágta a vérvádat, a legrettentőbb keserűséget, ami kultürembert érhet.

Eötvös Károly «Nagy pör»-e után, amelynek nemcsak írója, de mint védőügyvéd kibogozója is ő volt, egészen fölösleges és hiú fáradozás volna, azokat az egész világot foglalkoztató, izgalmas időket megrajzolni. Mindnyájunk homlokára rásütötték a Kainbélyeget. Hontalanok voltunk a saját hazánkban és a méltatlan meghurcolástól fakadt tüzes rózsák égtek orcáikon. Kevesen voltak, akik tisztán látni voltak hajlandók. A szíveket elfogultság, az 'elméket hangulatok lepték be. A sajtó, a szaktudás világító fáklyái és rettenthetlen bátorsága hijján, még józanabb részében is, mint a szélkakas csikorgott.

Ez a nagy zürzavar volt az Egyenlőség bölcsője. Elhagyatottságában az egész magyar Izraél megtalálta önmagát. Tudott egyet gondolni, egyet akarni, mert érezte, hogy magyarul kell megérttetnie minden testvérjével — vallja az bár Istenét bármely szertartás szerint — hogy igaztalanul támadott ellenünk. Az Egyenlőség tehát önvédelemnek készült. Első szerkesztője, Bogdányi Mór kezében fegyver volt. Tüzesen harcolt, sebeket osztogatott, csattogott jobbra-balra és első éveiben, a pör végtárgyalása — 1883. évi július — utánig, evvel teljesítette feladatát. De már a legmelegebb napokban is egyik erősségeként Szabolcsi Miksa, a nagy pör kibogozójának egyik segítőtársa jelentkezett. Szenzációinak anyagát, eseményeit jelentékeny részben ő szolgáltatta.

Mihelyt a magyar zsidóság egéről a veszedelmekkel terhes föllegeket a nyíregyházi törvényszék felmentő ítéletében előbukkanó igazság napjának sugárkévái szétvetették, a győzelmi mámor annyira eluralkodott a magyar zsidóságon, hogy nehéz napjai, csatabárdjának szolgálatai emlékezetéből szinte kivesztek. Igaz, a lap hivatása kimerítettnek tetszett és a magyar zsidóság azt hitte, hogy minden veszedelem elmúlt a fejről. Csalóka látszat volt. E csalóka látszat a lap akkori szerkesztőjét is megtévesztette. Az Egyenlőség és közönségének útjai tehát, az első kötelesség teljesítése után, keskeny szögben, de mégis szétváltak és egyre távolodtak egymástól. Elkedvetlenedve, nem sok ügyet vetettek egymásra. Célt és gondolatot, megvalósítandó ideált, ami a közönséget tovább is a lap körül csoportosíthatta volna, az első szerkesztőség, mely különben is inkább világi, mint hitéleti teendőkre vállakozott és képzettsége is ily munkakörre utalta: nem tűzött eléje. A közönség, a világi, örült, hogy kevesbednek azok a momentumok, melyek felekezeti hovatarozandóságának következményeit juttatják eszébe. Az összefűző kapcsok meglazultak, szerteszakadoztak. A lap színt, irányt vesztett, változtatott és halovány másolata lett a német nyelvű felekezeti lapoknak. Bogdányi Mór képességeinek érvényesítésére új, háladosabb területet talált. Lapvállalatát Komor Gyula dr., a Vígszínház jelenlegi titkára, boldogult Kohn Salamon, pesti hitoktató és ismert írónak fia vezette tovább lelkesedéssel, hozzáértéssel, de a zsidó hit és közélet vezetőivel való kapcsolat nélkül.

A szög szárai, a közönség és a lap között így egyre nőtt a távolság. Inkább a nyomdász, mint a közönség és illetőleg a szellemi munkások tartották már benne a lelket s a magyar zsidóságnak ez a sajtóorganuma, melyet, hogy anyagát földolgozhassa, volt idő, amikor minden nap is meg kellett jelentetni: pontatlanul, határidőhöz nem is kötve, illetve a kikötött határidőket be nem tartva, került a mellette kitartani tudó néhány olvasója elé.

Az Egyenlőség ennyire visszafejlődött volt, amikor jelenlegi felelős szerkesztője és kiadótulajdonosa, Szabolcsi Miksa magához váltotta. A nyomdász rendelkezett fölötte és hetven egynéhány előfizetőjével együtt adta át. A mai magyar zsidóságnak ezt az élő szervét, energiáinak megnyilatkoztatóját ebből a süllyedt állapotából kellett kiragadni, hogy feladatait teljesíthesse és irányító tényezővé válhasson.

Szabolcsi Miksának, az új szerkesztőnek beköszöntője gyönyörű program volt. Mind a mai napig ez maradt a magyar Izraél sajtójának eleven forrása. Vékonyan csörgedezett, amikor elindult, de egyre mélyebb, szélesebb medret vágott magának, míglen oda fejlődött, hogy a magyar zsidó felekezeti közélet mappáján eseményeket mozgat hullámaival.

Az új szerkesztőnek volt egy kitűnő ötlete. A magyar közéletnek és hírlapirodalomnak mindazokat a kitűnőségeit szóhoz juttatta, meg tudta szólaltatni a lapjában, akik jó emberei a magyar zsidóságnak. Más felekezeti lapoktól eltérően, nem szorítkozott kizárólag a felekezet munkásaira és nemcsak azokra, akik hitbeli hovatartozásuknál és hivatásuknál

fogva mintegy predesztinálva vannak ügyeink védelmére, érdekeink portálására, lelki életünk, törekvéseink irányítására, vallási kincseink, eszményeink, egyéni vonásaink költői megnyilatkoztatására, hanem dologba fogta, kérte, kényszerítette mindazokat a más hitűeket is, akiknek lehetett és volt a lap olvasóközönsége számára mondanivalójuk.

Az Egyenlőség tekintélyének bázisává ez az ötlet nőtte ki magát. A modern zsidóság a tekintély elvét a saját hitfeleivel szemben sohasem becsülte valami nagyra. Első sorban mindig a más hitűek tudtak neki imponálni. Azután pedig azok, akik, bár zsidók, de értékbélyegzőjüket más felekezetűektől kapták. Amikor tehát az Egyenlőségben ez a zsidóság azt látta, hogy egy Eötvös Károllyal az élén, Lipcsey Adám, Zempléni Arpád, Thury Zoltán és más keresztény írók is találtak témákat a magyar Izraél számára, hogy továbbá rajtuk kívül Mezei Ernő, Visontai Soma dr., Silberstein-Ötvös Adolf dr., Erenyi Ullmann Sándor dr., Mandel Pál dr., Kiss József, Makai Emil, Kóbor Tamás, Ignotus, Gerő Ödön mernek zsidó ügyekkel foglalkozni: maga is érdeklődni kezdett, sőt egyre fokozódó figyelemmel kísérte a saját ügyes-bajos dolgait. De a kis községekben ez sem volt elegendő. Ezekben a zsidó tudásnak oly summája és a belőle táplálkozó érzületnek oly hagyományai maradtak érintetlenül vagy izzottak a mohón élvezett szabadságok pernyéje alatt, amelyeket felekezet-politikai, társadalmi, avagy épen irodalmi kérdésekkel eléggé foglalkoztatni nem lehetett. A nagyobb szempontok kissé távol estek tőlük.

A magyar zsidóságnak ahhoz a kincsesbányájához, melyet ők képviselnek, le kellett szállani, éppúgy, mint ahogy a felekezeti irányító hivatású nagyjaihoz a fölemelkedés volt a föladat. A vallásos tudományokból, a történelemből, a saját emlékeiből, hitfelekezeti életéből kellett hozzávaló anyagot keresni. Szabolcsi Miksa ezt is megtalálta. A tekintélyeket, akik után a nagyok indultak, ő informálta, az ő intenciói, okfejtései szólaltak meg írásaikban, ami pedig a kis községekben kellett, azt túlnyomó részben önmagából merítette.

Nem véletlen az, hogy az Egyenlőséget említvén, mindenki Szabolcsira gondol és Szabolcsi nevének hallatára mindenkinek az Egyenlőség jut eszébe. Soha szerkesztő és lapja egyénileg úgy össze nem forrtak, mint ők ketten. A szíve, az elméje, a szorgalma, a dologtevése, a lelkesedése, a szerelme, az eszményei mind ezé az organuméi.

Mi, akik itt vele, mellette dolgoztunk, tehetünk igazában tanúságot arról, hogy az Egyenlőség és Szabolcsi nemcsak fogalomnak, de intézménynek is egy.

Hogy mit csinált igazában az Egyenlőség, helyesebben Szabolcsi és a lapja, arra megfelelni könnyű és nehéz is. Könnyű, mert csak rá kell mutatni arra a különbségre, mely a mai zsidóság és a 25 évvel ezelőttinek helyzete közt politikai és társadalmi téren, önérzetében, felekezeti kulturájában, emberbaráti és szociális alkotásaiban, vallásos érzületében és fölfogásában megállapítható. De nehéz a feleletet megadni azért, mert sokak szemében páratlan hival-

ködésnek látszhatnék, ha a magyar zsidóság negyedszázados közelmúltja szellemi életének minden jelentőségét és küzdelmeinek eredményeit a jubiláló lap számára foglalnám le.

Ily izléstelenség elkövetése eszembe sem jut. De igenis, anélkül, hogy a súlykot elvetném, szabad talán annyit mondanom, hogy ami a közvetlenül elmúlt negyed század folyamán a magyar zsidóság sorsában történt, az nem nélkülözi az Egyenlőség hatását. Azok a férfiak, akiket cselekedni láttunk, ettől a laptól is, mint a magyar zsidóság élő lelkiismeretétől és energiájától kaptak impulzust a kezdeményezésre és támogatást, publicitást törekvéseikhez, a közönség meg — és pedig nemcsak a zsidó, hanem a más hitű is — ennek a lapnak a szemüvegén keresztül látta és tanulta megítélni a magyar zsidóság minden törekvését, sokszor kulturális és gazdasági értékét, valamint hitéleti fölfogását. A magyar nyelv, a nemzeti érzület, a felekezeti pártoknak is egyenlően osztó igazság, a kiváló munkatársak egész serege, a felekezeti közélet minden megnyilvánulásáról számot adó névtelenek nagy tömege juttatta ebbe a szerencsés helyzetbe. Olyan volt az Egyenlőség, mint egy nagy gyűjtőlencse: összefogta a központokban és az ország legtávolabbi zugában fölcillanó árva vagy színpompázó sugarakat és földolgozva, részeire bontva, a maga prizmáján keresztül vetítette a magyar zsidóság és az ország színe elé.

Bizonyára orthodox részen is nagyobb volna a hatása, ha mindig elfogulatlanul olvasnák: erre lehet következtetni abból, hogy azok a vallásilag konzervati-

vabb elemek is, akik nemzeti érületben, igazságszeretben, kulturális törekvésekben a haladópartiakkal egyazon emlökön táplálkoztak és táplálkoznak, híven követik az Egyenlőséget igyekvéseiben.

Nehéz, nagy utat tett meg az Egyenlőség, még pedig szünetlen csaták között. Csatai is kétfélék voltak. Az egyik csoportba tartoznak azok, melyeket a felekezeten belül vívott meg, a másikba meg azok, melyeket a felekezetért harcolt végig. Sok tekintetben harcias jelleget ez adott a lapnak. Hogy e harcok igazságosak, nemes ügyért, közérdekből folytak: annak csattanósabb bizonyága nincs, mint az, hogy az Egyenlőség nemcsak az egyszer már elkallódott rokonszenvet szerezte vissza, hanem barátai, hívei, a szavát, irányát követők számát is, még más felekezetűek között is, egyre szaporítani tudta.

Az a magyar Izraél, mely a lap keletkezésének idején kétségbeesetten roskadozott egy szörnyű vád sulya alatt, ma önérzettel néz ellenfelei szemébe. Lelke is kiszabadult a ghettoából, bár még mindig van egy töredék, mely ennek érzéséből kibontakozni nem tudott. Azok közül rekrutálódnak ezek, akiknek szívét a szabadító dal még nem hatotta át, akik korukhoz és eszméihez alakulni még nem voltak képesek és évezredek során kifejlett mimikri-természetük a hatalom és az ellenség akarata szerint igazodik. De a magyar zsidóság többsége nem szégyenli hitét, nem restelli fáját, a Makkabeusok vérért érzi ereiben csörgedezni, büszke a multjára, jelenének nem áldozza föl, sőt multjából meritett felújí-

tott erőivel modern formák közt védi. A szolgálato-
kat, amiket korának tett, nemcsak jelene, de múltja,
elismertetésének javára is gyümölcsözteti. Belevegyl
a mindennapi életbe, de nem feledkezik el száрма-
zásáról. Küzd magáért, de nem hagyja árván hittest-
véreit, avagy nem éri be az érettük való pusztá
sopánkodással.

Nagy küzdőcsapata támadt így a magyar Izraél-
nek. Szereplői a magyar nemzeti közéletnek, kultu-
rának, politikának, társadalomnak, gazdasági mun-
káknak, de hitéletünknek is. Fölfognak, visszaver-
nek, villámhárítóként elvezetnek minden csapást,
mi hitünket éri. A vezetésre hivatottak régi érzel-
mekkel, de modern eszközökkel harcolnak a töme-
gekért.

Ezeket a régi érzelmeket szunnyadásukból fölkel-
teni, a tradíciókat foglalkoztatni, táplálni, erősíteni,
új eszmékkal megtermékenyíteni: az Egyenlőség föl-
adata volt. Divatos eszközök kellettek hozzá, a ré-
giekkel nem lehetett volna célt érni. A világi érvé-
nyesülés föladatai, köteles nagy előkészületei, új
pedagógiai elvek állják ennek az útját. A modern
eszközöket az Egyenlőség szolgáltatta. Régi írásain-
kat kifejtette a hét pecsét alól. Bölcsseink magyarul
szólaltak meg hasábjain. A zsidó poézis kincsei föl-
elevenedtek, hozzáférhetőkké lettek. Szokásaink inten-
cióit kikaparta a törmelékek közül. A zsidó családi
élet melege, bája, a zsidó egyénisége és lelki világa,
hibái és erényei eleven életet kezdtek leírásaiban.
Mindez ama vízcsöpp hivatását teljesítette, ami a
követ is kivájja. Hétről hétre kopogott a szíveken,

kereste az elmékhez vezető út nyitját és nagy átalakításokat vitt véghez. A tradíciókat szentekké tette a modernek előtt és megszentelte a magyar nyelvet azok szemében, akik a foglalatra csak áhítattal tudtak gondolni.

Az első nagy kölcsönhatás a zsidó és a magyar kultúra nyeresége volt. Ebből sarjadzott ki a többi. Aki eltávolodott a zsidó kulturától, vagy meg sem ismerhette, az közelebb jutott hozzá. Aki pedig a magyar kultúra közelébe nem tudott férközni, az ennek termékeit és hatásait szedte mohón magába. Azt a közönséget, mely ily hatások alá került, nem volt nehéz, összefoglaló célok felé irányítani.

Az Egyenlőség erre is vállalkozott. Utat tört a magyar nyelv számára iskolákban és templomokban. A nemzeti érzület nagy folyamába vezetett oly apró-cseprő ereket, forrásokat, melyek megfelelő irányítás nélkül, céltalanul tévelyegtek. Épp így a zsidó közösség gondolat- és érzésvilágába kapcsolt vissza oly elemeket, amelyek az élet sebes forgatagában belőle kilendültek és mint külön testek a saját tengelyük körül forogtak, avagy a vonzás törvényeinél fogva más nagyobb testek anyagába készültek behullani.

Zsidó emberbaráti, szociális munkák, a hagyományos jótevés és áldozatkészség az Egyenlőségtől kaptak irányokat vagy ösztönzést és támogatást vállalkozásaikhoz. Eszme, gondolat, évről-évre annyi vetődött föl, vagy talált propagálót benne, amennyi egy emberöltőre is elegendő. Sok vált belőle valóra, soknak a sorsa a jövő méhében rejtőzik. A valóra

váltak közül, melyek belőle indultak országhódító útjukra, vagy legalább publicitásának fölhasználásával, segítségével érték el eredményeiket, legyen szabad talán fölemlítenem az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság fölolvadásainak szervezését, az Orsz. Izr. Patronage-Egyesületet, az Orsz. Izr. Magyar Kultur-egyesületet, az Izraelita Szünidei Gyermektelepet. Meglevő intézmények méltatásában, fölkarolásának előmozdításában nem kevésbé jelentős szolgálatokat tett. Ezt az Országos Izraelita Magyar Kézműves és Földmívelő Egyesület, a pesti hitközség és a pesti Chewra Kadisa nagy központi szervei meg a vidéki hitközségek nem egy alkotása igazolhatják.

A vallási, nemzeti, társadalmi hatások koronája: a felekezeti közéletiek és politikaiak. Ezek szélesebb körökre terjednek ki. A magyar zsidóság jogi helyzetének megalapozására, tisztázására irányulnak és mint ilyenek, a legértékesebbeknek tekinthetők. A szervezet és az autonómia élejtett fonalát a sok pókhálóból, amely 1869 óta beszötte, az Egyenlőség is segítette kifejteni. A szerteszakadt szálak összebogozása érdekében valóságos szizifuszi munkát végzett. Nem lehetett olyan mélyre visszalökni a kérdést, hogy a magyar zsidóság sajtóorganuma újra meg újra meg ne kísérlette volna, hegynek gördíteni. Elfeledni, eltemetni véglegesen, újra, bár erre sok kísérlet történt, nem lehetett. Ellenkezőleg, a nézetek salakja leülepedett és egy bizonyos közfelfogás, köztudat alakult ki, amelynek a túlsó táborban is, ahol engedékenységgel, ígéretekkel, fehér lappal sem lehetett célt érni, vannak im-

már a nyílt vallomástételtől sem tartózkodó hívei. A szakadás, noha nagy erők működtek valóra váltásán, teljességet nem nyerhetett, még akkor sem, amikor a vegyes házasságok megáldásának szándékával az egyetlen bázist akarták erre megteremteni. Az Egyenlőség akkor saját jó emberei egy részével is inkább szembefordult, inkább áldozatot hozott népszerűségéből és existenciája föltételeiből, de a magyar zsidóság egységes testébe éket ütni nem engedett. Logikus magatartásának virágai immár nyílóban vannak. Az 1912. évi állami költségvetés, a szünetlen nyomás alatt, amit az egyre tüzelte magyar zsidóság kifejtett, a zsidó felekezeti autonómia előmunkálataira fedezetet jelölt ki,

A politikában törvény hirdeti az Egyenlőség híveinek eredményeit. A zsidó vallást az egyházpolitikai törvényalkotások egyike, a recepció, igen sok tekintetben egyenlő jogúvá tette azokkal a keresztény vallásokkal, melyek történelmi multjuknál fogva szabadságjogokat és az állam kedvezéseit élvezik. A zsidó vallás bevett voltának egyik következménye lesz az egységes autonómia, a másik az 1848:XX. tc. hatályának reá való kiterjesztése. Nekünk mindakettőért külön kell megverekednünk.

Az 1848:XX. tc. kedvezményeinek elnyerése érdekében is az Egyenlőség tüzelte a harcot, oly sikerrel, hogy az elméleti értékű kormánynyilatkozatok mellé az 1912. évi állami költségvetés, legalább mintegy harmadrészben és úgy igéri honorálni a felekezet köréből évtizedeken át memorandumokban és deputációk útján e érészben hangoztatott jogos igé-

nyeket, hogy azok fedezete az 1911. évinek majdnem a duplája. A politika küzdőterén, a törvényhozás házában, a közönség természetesen leginkább csak a politikusokat és a jogászokat látta, akik a recepcióról, az autonómiáról és az 1848:XX. tc. hatályának kiterjesztéséről beszéltek és írtak, érdeklükben cselekedtek is, de a mozgató erőt, az irányító szálakat, sokszor magukat az érveket is, gyakran az Egyenlőségnek a szerkesztője szállította helybe, amint azt azok, kiknek ily alkotó munkában szerep jutott, maguk igazolhatják.

Ugyancsak politikai tevékenysége a lapnak a reakció ellen való szünetlen harca. Azok, akik az idő kerekét visszafelé szeretnék fordítani: a gazdasági meg a kulturális erők, valamint a nemzeti élet tényezőinek elhelyezkedési folyamatában, áramlásai közepette mindig a zsidó szellemet, a zsidó képességeket és a róluk hazudott állítólagos fajtulajdonosságokat szokták bűnbakul beállítani. E törekvések, melyek Tiszaeszlár felújításának kísérletétől sem riadnak meg, folytonos hadállásban tartották és tartják az Egyenlőséget. A vele járó izgalmakat, áldozatokat, kockázatokat és veszedelmeket e lap szerkesztője és dolgozótársai soha sem kerülték. Csitítottak, ha az volt helyén; védekeztek, ha ennek került sora; de támadtak is, amikor a taktika azt követelte vagy megengedte. Tekintet nélkül a következményekre, melyekért legtöbbször a szerkesztő szenvedett meg.

A tette való készségnek ez a sok fázisa fejlesztette oly tényezővé, mellyel számolni kell és szá-

molni szokássá vált. Az Egyenlőség nem panaszkodhatik, hogy ezt elmulasztanák. Felekezeti körökben épp úgy figyelik a mozdulatját, mint ahogy kormánykörökben is mérlegelik hatásait. Enélkül a szituáció nélkül, melyet becsületes munkával, igazságszeretettel, önzetlenséggel és az önfeláldozás példái-
val lehet csak kiérdemelni: az elmúlt negyedszázad sikereit az Egyenlőség és szerkesztője sohasem érhatték volna el.

Hogy elérték: nem múltó dicsősége a magyar Izraelnek, mely annyira meg tudta ihletni embereit, hogy az élet nehéz harcai közepette is szakasztottak időt közkinccsek szerzésére.

Az Egyenlőség és szerkesztője természetesen csak képviselői annak a munkának, ami ehhez kellett. A munkatársak egész tömege bocsájtotta rendelkezésére tollal, szóval, tettel a legjobbat, ami tőlük telt. Sokkal több lelkesedés és önzetlenség vezette őket, mint amennyit a műhelytől távol állók föltételezhetnének. Nem anyagi javak fejében folyt a küzdelem. Az eszményi értéknek jutott benne a nagyobb szerep, de senkinek sincs oka megbánnia, hogy a dologtevésnek részese lehetett.

Messze vinne, ha mindazokat felsorolni akarnám, akik az Egyenlőség 25 vagy 30 éves pályafutásának közvetlen alkotó elemei lehettek. A szerkesztő mindig jól választotta meg dolgozó társait. Sokan kidőltek mellőle vagy egészen más pályára szólította őket az élet és a hivatásuk. De élő emlékek, múlt és jelenbeliek, igazolhatják, hogy mindig Szabolcsi Miksa intenciói szerint cselekedtek. Legelsőknek őket

győzte meg terveit, kezdései helyes voltáról és így avatta társakká a munkában. Ma is ez a módszere. Nem szereti a meggyőződés nélkül való írókat, sem azt, aki fölfogásához igazodni nem tud. Sokszor még a novellistának és a poétának is kész anyagot ad, csak formába kell öltöztetniök. Emellett ő maga bámulatos sokat dolgozik. Két rovata a lapnak, a *Meturgemán* és a *Gyöngyszemek*, egészen az ő egyéniségéhez fűződik. Valamint az úti leírások is. A zsidó tudást, poézist, ötletet, ami legpregnansabbban zsidó, jobbára ezek képviselik a lapban, csemegéül az olvasónak. Ami polgári vagy zsinagógái neve alatt az Egyenlőségben megjelenik, az túlnyomórészt éjszaka készült. Nappal leköti őt a sok útbaigazítás, amit ügyes-bajos, peres és magukra hagyott szegény embereknek ad, meg a munkatársak informálása és szerdán, csütörtökön a heti teendők felől való haditanács. A kiterjedt vidéki levelezést és a külföldi lapok osztályozását ma már nagyrészt Lajos fia vállalja. Így még a segédszerkesztő is glédába állítva kapja meg a földolgozandó anyagot.

Ez az egy-két egyéni vonás hozzátartozik a képhez. Sok más érdekességről: a kávéházi kagálokról, kéziratokról és korrekturákról, a nyomdai munkák speciálitásairól, a különféle keservekről, amik akkor hasogatják a szerkesztőség szívét, amikor több az anyag, mint a hely, a dörgedelmekről és ellenségek firtatásáról, amik akkor zúdulnak a nyakunkba, ha valamely vidéki kisebb jelentőségű helyi tudósítás hely szűke miatt lemarad a legközelebb esedékes számból stb. stb. talán máskor lesz alkalom a fáty-

lat föllebenteni. Mert nemcsak az tartozik valamely sajtóorganum múltjához és jelenéhez, ami a nyílt színen cselekményként játszódik le, hanem az is, ami a kulisszák mögött történik.

Hiába tolul az érzébeli sok mondani való a toltam hegyére. Tekintettel kell lennem azokra a sorompókra is, melyeket az Évkönyv nagyrabecsült szerkesztője állíthatna elé, reám dörrentvén az Egyenlőségből kirekedt annyi közlemény megtorlásául: fogytán a hely.

Riadozom. Érdekközösségben levőnek lévén minősíthető, azok után, amiket az Egyenlőségről elmondhatni szerencsém volt, a rezümébe sem foglalhatom bele a koszorút, ami az Egyenlőségnek és szerkesztőjének, Szabolcsi Miksának, a harminc és a huszonöt éves munka betöltésének határán méltán kijárna.

A koszorút én csak a közönségnek ítélném oda, amely megértette a maga lapját, figyel a szavára, követi útjain és fölfogásával és szeretetével és ragaszkodásával ki nem merülő erőforrásokat teremtett a jövője számára.

Budapest.

Komáromi Sándor.

AZ USAI HATÁROZATOK ÉS A KERESZTÉNYSÉG.

Soha a zsidóság helyzete kétségbeejtőbb nem volt, mint Barkochba felkelésének leverése után. Ez a szabadságharc a Titus császár idejében való felkelést nemcsak méreteiben multa fölül — hiszen hirtelt érdemlő tudósításaink szerint több mint egy félmillió ember küzdött seregében — hanem lelkesedésben is. Jeruzsálem ostroma idejében voltak nagy és számottevő pártok, kik elleneztek a Róma elleni küzdelmet és nem is vettek részt abban, de itt a lelkesedés heve mindenkit magával ragadott, még a leghiggadtabbakat, legbölcsebbeket is, még azokat is, kik előbb a béke érdekében fáradoztak.

Mindent kockára tett a zsidó nép és úgy látszott, hogy minden elveszett.

A szörnyű időkben azok, kik a harcból és a vértanúhaláltól megmenekültek, Usában összegyültek. «Jöjjön el mindenki! — így hangzott az egybehívó szózat. — Egyenlő szeretettel fogadjuk azt, ki minket tanítani tud és azt, ki tőlünk tanulni akar!»*

E gyűlés a következő határozatokat hozta:**

— Az apa köteles kiskorú fiai és leányai élelmezéséről gondoskodni.

— Senkinek nem áll jogában vagyona, illetve jöve-

* Midras Sir hasirim II. 16.

** Ketubbot 49a.

delme egy ötödrésznél többet jótékonyság gyakorlására fordítani.

— Az apa fiát annak 12 éves koráig szeretettel igyekezzék a tórához való ragaszkodásra tanítani. Ezen koron túl már kényszerítő eszközöket is alkalmazhat vele szemben.

— Ha a feleség az ő magánvagyonát képező ingatlant halála utáni időre lekötötte valamely vevőnek, a férj elővételi joga még ez esetben is érvényben marad.

Ezen intézkedésekből kiáradó fény segítségével szeretnék bevilágítani azon idők sötétségébe és fölismerni ama bölcsek lelkiállapotát, kik a veszélyben forgó zsidó népnek és hitének megmentése végett gyültek egybe Usában.

★

A legelső, mi szemünkbe ötlük, hogy a bölcsek nem szavalnak és szónokolnak nagy hangon a «haza megmentéséről». Összesen néhány egészen ridegnek látszó határozatot hoznak. Igaz, hogy ezek a családi élet megerősítésére vonatkoznak, de nem annak erkölcsi tisztaságát védik, hanem csak a család vagyoni viszonyait szabályozzák.

A családi élet tisztasága akkor semmiféle megerősítésre és védelemre nem szorult. Szilárd alapon nyugodott az enélkül is. Az ősi törvények és az uralkodó erkölcsi felfogás elegendőknek bizonyultak annak megvédésére. De annál erősebben meg-ingott a családok anyagi alapja.

A küzdelmet a családi intézmény ellen már az

esszeusok megkezdték. Ők voltak az elsők, de egyúttal az utolsók is a zsidóságban, kik elvben a családi intézmény ellen és a nőtlenség mellett foglaltak állást. A názárethi mester, Jézus, legalább így hirdeté a tanítványok egy része, a nőtlenséget találta amaz egyedüli állapotnak, melyben az egyén az üdvözülést, a lelki egyensúlyt föltalálhatja.

Mind a négy evangélistánál megtaláljuk ennek visszhangját, de még határozottabban hirdették ezt az elkobzott evangéliumok, főleg pedig az ú. n. egyiptomi evangélium, melyből csak részletek maradtak reánk. Ez a cölibátust hirdeti és azt tanítja, hogy Isten országa csak akkor érkezik el, «ha a nemi élet a földön teljesen megszűnik és vele a férfi és nő közötti különbség». Pál apostol már oly környezetben él, hol e merev állásponttól el kell térnie, ő megengedi, hogy «jobb házasságban élni, mint égni», de azért a házasságot ő sem tartja egyébnek szükséges rossznál és azt ajánlja a hiveknek, hogy kövessék az ő példáját, ki nemi önmegtagadásban él.

A nőtlenség hirdetésével szorosan összefügg az önkéntes szegénység tana. Ez, mint tudjuk, ugyancsak az esszeusoktól ered. A vagyon szétoztása — bizbuz nechaszim — már sokkal szélesebb körben uralkodott, mint a nőtlenség. Legbuzgóbb követői és terjesztői az első keresztények, főleg az ú. n. zsidókeresztények voltak. «Boldogok a szegények — ez volt tanításuk — mert övék a mennyeknek országa». Ennek alapján sajátmagukat és szektájukat *ebionitáknak*, szegényeknek nevezték. A mester idevonatkozó

tanítását illetőleg már nincs eltérés az evangélisták között. Egybehangzólag vallják, hogy a mester egy gazdag embernek azt ajánlotta, hogy ossza szét egész vagyonát a szegények között, különben minden váltságossága és erkölcsössége mellett sem üdvözülhet, mert «könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak a mennyországba jutni». (Lukács 18. f. 15. és párh. helyek).

E tan hirdetése még sokkal veszedelmesebb volt a zsidóság fönnmaradására, mint a nőtlenség ajánlása. Már a dolog természeténél fogva kevesen voltak, kik ez utóbbit elfogadták és pedig annál kevésbé, mivel ez világosan ellenkezett úgy a szentírás, mint a hagyományos felfogás szellemével. Az idevonatkozó, különben eléggé ismert nyilatkozatokból csak néhányat akarok itt idézni: «Ki feleség nélkül él, az lemond az ember névről» (Jebamot 63 a). «Ki nőtlenségben él, az nélkülöz minden örömet, áldást, engesztelést és boldogságot» (U. o. 62 a). «Ki nőtlenségben él, azt Isten száműzi magától». (Pesachim 112 b). «Az apa kényszerítse fiát, hogy házasodjék» (Kidusin 30 a). [Érdekes, hogy a keresztény egyház még évszázadok után is kiérezte e nyilatkozatokból a keresztény felfogás ellen irányuló támadást és azért a pápai cenzura részben törölte ezeket a talmudból, részben átalakította (M. Zs. Szemle XXVIII. köt. 201. l.)].

De maga Pál apostol is, ki híveinek az ő példája követését, a szüzességet ajánlja, világosan kijelenti, hogy ez ellenkezik a szentírás szellemével és csupán az ő felfogása, de hiszi, hogy «belőle is az Úr szava szól» (Ikorint 12. f. 6 és 40).

Egészen másképp állott a dolog az önkéntes szegénységgel. A szegénység dicsérete már a próféták beszédeiben igen gyakori és a szegények segítése, mely ezzel összefügg, egyik legfontosabb tanítása a tórának és a hagyománynak. Ki tehát egész vagyonát a szegények között osztotta szét, joggal hihette, hogy ezzel a zsidó vallás szelleme szerint cselekszik. Monobáz király, a zsidó hitre tért Helena adiabenei királynő fia, őseitől örökölt egész vagyonát szétosztotta a szegények között és a misna tanítói őt ezért csak magasztalni tudták. Úgy látszik, hogy példája erősen hatott és mind-mind több követőre talált. Sokan akadtak a zsidó bölcsek között, kik midőn észrevették, hogy a vagyon kezelésével járó gondok őket a tórával való foglalkozásban és a vallásos cselekedetek teljesítésében zavarják, szétosztották egész vagyonukat, hogy életüket tisztán az istenszolgálatnak és vallástudománynak szenteljék.

Nem csoda hát, hogy az önkéntes szegénység tana tetszetősnek tűnt föl a zsidó körökben is, pedig valójában ez sem volt más, mint a zsidó családi élet ellen intézett veszedelmes támadás. Hiszen már a nazarethi mester e tanból azt a következtetést vonja le, hogy «ki elhagyja házat, szüleit, testvéreit, feleségét, gyermekeit Isten országáért, az nagy jutalmat kap érte ezen és a más világon» (Márk 10 f. 30).

Már ezen a világon ígér ezért jutalmat az evangélium és az ő felfogása szerint igaza van. Kétségtelen, hogy az *egyén* üdvözülését mi sem mozdíthatja elő jobban, mintha vagyoni és családi gondokat nem ismerve, tisztán lelke ápolásának él. De a zsidó

bölcsek lassankint tudatára jöttek e tan néppusztító hatásának. Még a Barkochba-i lázadás előtt Rabbi Isebab, sőt némelyek szerint maga Rabbi Akiba föl-emelte tiltó szavát ez ellen (Ketubot 50 a) és amidőn egy társuk egész vagyonát jótékonyásra akarta fordítani, erőszakkal gátolták meg abban. Majd azután a szabadságharc leverését követő szörnyű idők megtanították az Usában egybegyűlt bölcseket arra, hogy ez a bizbus nechaszim (önkéntes szegénység) tana az egyénre üdvös lehet ugyan, de a társadalomra vészthozó, a zsidó népre pedig még a prisusz derech erecnél, cœlibátusnál is, de sőt a zsarnok Róma legkegyetlenebb intézkedéseinél is veszedelmesebb.

Ki teljes vagyonát elajándékozza, az nemcsak önmagát, hanem családját is a szükségbe taszítja és így a mértéktelen adományozás a köznyomort nem enyhíti, hanem inkább szörnyű mértékben növeli. És hová fognak jutni ily módon a zsidó családok, kiken egyedül nyugszik Izraél vallásának főmáradása? Ki fogja akkor a kicsiny fiúkat táplálni, őket a zsidósághoz való ragaszkodásra fölnevelni? a leányokat ki fogja az elzülléstől megmenteni, ha az apa csak saját lelkének üdvözülésével törődve, róluk egészen elfeledkezik és — mint az evangélium tanítja, Isten országáért ott hagyja házat, feleségét, gyermekeit.

Természetesnek fogjuk ezek után találni, hogy az usai zsinat határozatainak legelseje erre vonatkozott. Addig a hagyományos fölfogás az volt, hogy már fölcseperedett, de még nem nagykorú gyermekeit (lásd toszefot u. o.) táplálni az apa erkölcsileg kö-

teles (micvó). Az usai gyűlés itt új intézkedést hozott, amennyiben kimondotta, hogy ez nem erkölcsi, hanem jogi kötelezettség (chauvó), amelyre szükség esetén — tehát ha önként teljesíteni nem akarja — az apa hatóságilag is kény szeríthető.

A második határozat, a vagyon elajándékozásának akart határt szabni. Magasztos a Cedokó — mondá a gyűlésen Rabbi Eliezer — nincs annál fenségesebb dolog Isten előtt, de a jótékonyságot első sorban azokkal kell gyakorolnunk, kik teljesen reánk vannak utalva, családunk tagjaival. Ezek élelmezésének biztosítására szolgáljon — miként azt a talmud jerusalmi helyesen magyarázza — vagyonunk $\frac{4}{5}$ része és jövedelmeinknek ugyancsak $\frac{4}{5}$ részét családunk fönntartására és gyermekeink fölnevelésére fordítsuk: ez intézkedés főcélja az volt — amit különben a talmud határozottan ki is jelent (u. o. 49a), hogy a fiuk háborítatlanul tanulmányozhassák vallásuk könyveit és a leányok minden kísértéstől megóvassanak.

Az usai gyűlés nem ismer az apa számára fontosabb kötelességet, minthogy kiskorú gyermekeit a vallás tanaira oktassa, vagy oktattassa.

A nagykorúság — mint ismeretes — a 13. év befejezésével kezdődik, ez pedig keleten a teljes jogi nagykorúságot jelenti, midőn már az apa elveszti rendelkezési jogát a gyermek fölött. Azért rendeli el az usai zsinat, hogy a fiú 12 éves koráig az apa igyekezzék a szeretet fegyvereivel őt a zsidó hithez való ragaszkodásra nevelni, a tóra tanait vele megkedvelteni és az ősi hitére való lelkesedést benne felébreszteni; ha azonban észreveszi, hogy ez célhoz

nem vezet és a nagykorúsághoz közeledő gyermek a zsidóságból kiszakadó valamely szekta felé hajlik, akkor ne rettenjen vissza semmi eszköztől, hogy az apai hatalom utolsó évében, ami mai viszonyaink között a gyermek 18-ik évének felel meg, őt a zsidó hit megtartására kényszerítse és a hitehagyástól elrettentse.

Értsük meg jól a helyzetet, hogy ezen intézkedést méltányolni tudjuk.

A háború folytán számban annyira megfogyatkozott zsidóságnak minden egyes gyermekére szüksége volt annyival inkább, mert hívei számát ez időben már nem akarta hittérítés útján növelni. Belátta ugyanis, hogy az idegenek beözönlése a zsidó népnek nincs hasznára politikai tekintetben sem, amint azt az épen levert Barkochba-féle lázadás mutatta, amidőn úgyszólván egész Előázsia népe zsidónak vallotta magát és köréje sorakozott; de nem használt vallásilag sem, mert a kereszténység terjedése azt mutatta, hogy a beözönlés csak a zsidóságból kiváló és vele ellenséges álláspontra helyezkedő szekták számát növelte. A hittérítés, mely még egy emberöltővel előbb sok értékes elemet hozott a zsidóságba, az időben egészen szünetelt. Nem akartak versenyre kelni a hívek toborzásában a kereszténység szektáival, mert ezt csak engedmények útján tehették volna, a tórai törvények kötelező erejének gyöngítésével. És ez volt az, mitől ez időtájt a legjobban irtóztak.

Még Hilel megtehetette, hogy a formákkal szemben az eszmék elsőbbségét hirdette; az ő iskolája — ellentétben Sammai tanítványaival — a vallástörvé-

nyek szigorán enyhíteni törekedett és a zsidóság többsége neki adott igazat. De azóta a viszonyok másra tanították a bölcseket. A kereszténység kiválása és elterjedése megmutatta, hogy a formák elhanyagolásával, vagy épen a Pál-féle törvényfeladással hirdetett zsidóság nem zsidóság többé még eszméiben sem. Azért az usai zsinat legkimagaslóbb alakja, Rabbi Meir azt vallotta, hogy csak a *formák lelkiismeretes megtartása biztosíthatja az eszmék tisztánmaradását.*

Ő a törvénszigorító — chumra — irányzatot vitte itt győzelemre. Rabbi Meir álláspontja e tekintetben az volt, hogy mihelyt a legkisebb kétség forog fenn arra nézve, vajjon valamely cselekedet elkövetésével vétünk-e a vallás bármely törvénye ellen, már akkor attól tartózkodnunk kell és a valószínűség után nem szabad ily esetben indulnunk (Chajjes l'miutá).

Habár szorosan tárgyunkhoz nem is tartozik, de azért meg kell itt említenem, hogy a férfiú, kinek ez volt álláspontja a hit törvényeit illetőleg, korának egyik legszélesebb látkörű embere volt, ki át volt hatva az általános emberszeretettől. Ő volt az, ki azt állítá, hogy a túlvilági üdvösségben más hitűnek is része van, nemcsak zsidónak. Ilyen értelemben magyarázta ő a szentírás ezen helyét: «Ha ezeket cselekszi az ember, igaz életet talál.» (Abodá zara 3 a.) A szentírás *eszmei* tartalmának jelentőségét talán soha senki nem fogta föl világosabban, mint ő, amiről következő szavai tanuskodnak: A tórával való foglalkozás tesz bennünket a világegyetem méltó tagjaivá és embertársaink igaz felebarátjává, ki sze-

rėti az embereket és szereti Istent, örömet igyekszik szerezni Istennek és embernek. Ez tanít meg aláztosságra és istenfélelemre, ez képesít igazságra, becsületességre és hűségre, ez kölcsönöz bölcseséget és erőt (Abot VI. 1).

Az emberszeretet magasztosságát, a hit eszméinek erejét senki sem ismerte jobban nálánál, de tisztán élt lelkében a zsidóság örök hivatásának tudata. Jól tudta, hogy az ő vallástörvényi álláspontja új hívek toborzására nem alkalmas, de ezzel s zsidóság akkor nem is törődött, ezt teljesen átengedte a kereszténységnek; maga pedig teljes erővel odatörekedett, hogy saját magát megőrizze örök hivatása számára. Ehhez azonban a számban megfogyatkozott zsidóságnak minden egyes gyermekére szüksége volt. Azért mondta ki az usai gyűlés, hogy az apa legfőbb kötelessége gyermekét a zsidó hit számára megtartani. Nevelési eszközül a kiskorúság tartama alatt a szeretetet és türelmet ajánlja; de a vallásválasztási joga képesítő kort megelőző utolsó évben — akkor a 12-ik évben — fölhatalmazza az apát, hogy e cél elérése végett bármiféle eszközt igénybe vegyen.

Természetesnek fogjuk találni, hogy az usai zsinat Izraél családait, melyben úgy Róma, mint a kereszténységgel szemben az ősi hit egyedüli menedékvárait ismerte föl és melyet, mint intézményt is a legmagasabbra becsült, anyagilag is biztosítani akarta. A családi fidei comissum intézményt nem találjuk a talmudban, ez ellen a zsidóságnak már akkor erősen kifejtett közgazdasági érzéke tiltakozott. De az usai zsinat a családok anyagi létalapjának biztosítá-

sára legalább azt akarta elérni, hogy úgy a férj, valamint a nő ingatlan vagyona is a gyermekekre szálljon. E célból megakadályozni óhajtotta azt, hogy a nő az ő magántulajdonát képező ingatlant pénzzé tegye és így azt idegen kézre juttassa. De ez sem ment könnyen. Nem pedig azért, mert a zsidóság szemben a kereszténységgel a házasság fölbonthatóságát hirdette. A viszályban és gyűlöletben élő házastársak egyáltalán nem nyújtottak biztosítékot arra, hogy gyermekeiket a helyes irányban nevelik. Azért már Hillel — Blau szerint mint reformot — a házasság felbonthatóságát tanítá. De míg egyrészt a házasság elválását megengedték, addig épen oly fontos dolognak tekintették, hogy a nő vagyoni egzisztenciája elválás vagy halál esetére biztosítva legyen. Ilyen esetben a nő megkapta a házasságkötésekor megállapított móríngot — kethubát — (móríng kikötése nélkül házasságra lépni nem volt szabad) megkapta továbbá azt, mit magával a házasságba hozott.

A nő magánvagyonát képező ingatlant illetőleg a következő volt az eljárás. A nő meghatározott árban eladta az ingatlant férjének. A vételár a férj birtokában maradt ugyan, de a férj a megállapított értékért szavatolt s elválás vagy halál esetén a nő azt pénzben kézhez kapta (nichsze caun-barzél). Ezen ingatlanok természetesen a gyermekekre szálltak. Voltak azonban olyan a nő tulajdonát képező ingatlanok is, melyek értékéért a férj szavatosságot vállalni nem akart, mert attól tartott, hogy idővel az ingatlan értéke leszáll és így elválás vagy halál esetén ő vagy örökösei sokkal többet tartoznak majd kifizetni, mint

amennyit azok akkor megérnek (Nichsze m'lug). Ezen ingatlanokra nézve a nő rendelkezési joga teljes mértékben érvényben maradt és így ezek könnyen idegen kézre juthattak.

Az usai gyűlés azonban azt akarta elérni, hogy a zsidó családok ingatlanai meg is maradjanak azok kezében és azért hozta az utolsó helyen említett intézkedést, mely szerint a férj, amennyiben az ilyen ingatlant utóbb meg akarta vásárolni, a feleség által történt eladást érvénytelenné tehetette.

Az usai bölcsek világosan és tisztán látták a helyzetet. Megértették, hogy a zsidóságot szemben a római zsarnoksággal és szemben a terjeszkedő kereszténység támadásaival a zsidó családok menthetik meg. Midőn intézkedéseikkel ezeket megszilárdították, a zsidó hitet szilárdították meg. *Izraélt örök hivatása teljesítésére a zsidó családok képesítik.*

Megható volt a búcsú, melyet a gyűlés tagjai egymástól vettek, miként azt nekünk a midras elbeszéli. (Sir hasirim 2. 16.) Usa város nevében annak feje Juda rabbi mondott köszönetet a megjelenteknek és Akiba hat tanítványa külön-külön beszédben köszönte meg az usaiak vendégszeretetét.

Úgy távoztak el, mint akik érzik, hogy helyesen oldották meg feladatukat.

Losonc.

Dr. Vajda Béla.

ZSIDÓ KÖZÉPISKOLÁK.

Az a zsidó nemzedék, amely Mendelssohn Szentírásfordításán megtanult németül, megtanult csakhamar Lessing Náthánján a maga vallásáról tisztultabban, a másokéről méltányosabban ítélni. Lelki szemökre többé nem határolódott a saját községe, nem is a saját felekezete korlátaival, hanem megint oly szabaddá tágult, amilyené egykor prófétái nyitották s amilyenek fenköltebb későbbi tanítói megtartották: megint áttekintette a nemzetet, átfogta az emberiséget. Éhség, mohóság fogta el a nemzeti, az emberi műveltség iránt. Tanulni vágyott. Egyre-másra keletkeztek zsidó iskolák, Németországban, egész nyugati Európában, százával Magyarországon is.*

Ámde csodálatos, a százakra, ezrekre menő művelődési és szakiskola közül nem volt egyetlen egy zsidó főgimnázium, sem egyetlen egy zsidó főreáliskola. Az első zsidó főgimnázium 1905-ben indult meg Jaffában s ma közel van teljes kialakulásához. Teljes zsidó főreáliskola máig sincs. De fejlődött Németországban több reáliskola, melyeknek legnépesebbje ma a hamburgi Talmud Tora-Realschule. Ezeknek típusát, bár mindegyikük egyénileg, sajátosan alakult, a frankfurti Philanthropinum-ban mutatjuk be, amely 1904-ben visszapillantván százéves

* Mandl Bernát: *A magyarországi zsidó iskolák állapota a XIX. században és fontos feladatai a XX. században. Imit Évkönyv. 1909, 167. l.*

múltjára, azzal büszkélkedhetett, hogy nincs még egy iskolának oly változatos múltja, mint neki.

A reáliskolának német eredetű intézményét csakhamar átültették Magyarországra. «Az ötvenes évek közepe táján a kormány több nagyobb községet arra szorított, hogy főelemi iskolájukat az akkor kísérletezéseképen behozott alreáliskolákká kifejleszsék és Pesten, Aradon, Temesvárott, Nagykanizsán, Sátoraljaújhelyen és Vágújhelyen a zsidó iskolák kibővültek két osztályú alreáliskolákkal, melyek azonban nagyon rövid életűek voltak, kivéve a vágújhelyit, mely valamivel később keletkezett és idővel négyosztályúvá fejlődvén, még mai napig is fennáll.»*

Hazai iskoláról lévén szó, a vágújhelyi alreáliskolát csakúgy kell tárgyalnunk, mint az országos rabbi-képzőintézet lefelé ki nem egészített főgimnáziumi tanfolyamát.**

A sort a magyar iskolákkal nyitjuk meg.

A vágújhelyi izraelita reáliskola.

Ha Jaffában támad zsidó gimnázium, szinte természetes — hisz' Jaffa valósággal Jeruzsalem kikö-

* Mandl u. o., 186. l.

** A XIX. század derekán több községben élhetett a törekvés reáliskola alkotására. Erre vall, hogy Lőw Lipót Útmutatást dolgozott ki zsidó községi reáliskolák szervezésére (Dr. Villányi: A nagykanizsai izr. hitközség tanintézeteinek története. p. 51, 51.) Nagykanizsán az 1856/57 tanévvel megindult alreáliskola nem középiskolának, hanem kereskedelmi iskolának kialakulásához vezetett.

tője; ha majnai Frankfurtban két zsidó reáliskola is alakul, nem csoda, hisz' Frankfurt a Rothschildok törzshona s az egyik ilyfajta intézet épen rothschildi kezdeményből sarjadt ki. De hogy ép Vágújhely már egy fél évszázaddal ezelőtt reáliskolát teremtett — az bámulatot kelthet, mikor számra, vagyonra annyi más község fölülhaladja.

Ezt a felötlő jelenséget más hasonló tények teszik érthetővé. P. az orsz. tanítóképzőintézet növendékeinek szülő megyéi közül a legnagyobb arányszámot ugyancsak Nyitra m. érte el.¹ Az orsz. rabbiképzőintézet statisztikájában Pest mellett megint az úgynevezett tót megyék az elsők.²

Midőn a II. József fennkölt kezdeményezésére keletkezett zsidó iskolák tünedeznek, Vágújhely, igen kevesed magával, megőrzi a magáét.³ Hazánk északnyugatán a zsidóságban hevesebb művelődési vágy égett, 1858-ban 308 magyarországi zsidó iskola közül 131 található a pozsonyi közigazgatási kerületben.⁴ A szomszéd német Ausztria kulturhatása érzik meg itten. Valóban cseh, morva, német tanítók virágoztatták föl a vágújhelyi reáliskolát, mely ma a nemzeti művelődésnek otthona, műhelye.

Nevezetes: azok az átalakulások, melyeken az intézet átment, nem zsidó voltát, hanem magyar, ill. német voltát érik. A reáliskolát hazánkban az osztrák

¹ I. M. I. T. *Évkönyv* 1908, 186. l.

² Bánóczi: *Az országos rabbiképző intézet első évtizedének története*. Bp. 1888., p. 60.

³ I. M. I. T. *Évkönyv* 1909, 170. l. (Mandl).

⁴ U. o. 186., 187. l.

központi uralom vagy legalább is ennek törekvése szervezte. Pozsonyban egy évvel előbb volt teljes reáliskola, mint Bécsben. Gyors egymásutánban következett a soproni, verseci, pancsovai, szegedi, székesfehérvári, pesti (belvárosi), budai, zágrábi és vágújhelyi reáliskola.* Ennek első tanítói németek voltak, nyelvben is, gondolkodásban is. 1877-ig, midőn először állott magyar igazgató az intézet élére, ennek kijelentése szerint, német volt «tanerő, tanuló-ság, tanterv, tankönyv, tannyelv,» az iskola vezetése és levelezése. De még az elnyomatás idején is, 1862 óta tehát kezdettől fogva, a magyar nyelv rendes tantárgyul szerepelt a tantervben. Wiedermann Károly főigazgató elrendelte, hogy a hivatalos levelezés, az igazgatótól aláírt minden okirat magyar szövegű legyen. «Tannyelvül, tekintettel az itt megöszült és nyugdíjjogosultsággal akkor még nem bíró német tanárookra, ideiglenesen a németet tűrte.» A magyar igazgató nyomban eltörölte az osztrák tantervet, a magyar nyelven kívül még a mértant tanította magyarul, az osztrák tankönyveket magyar szellemű, bár egyelőre még német nyelvű művekkel pótolta; azontúl természetesen a nyugalomba vonuló vagy meghalt tanárok helyébe csak magyarok léphetnek. Ez a magyarosodási folyamat az 1894/5. tanévvel zárult le, amióta a hittant is magyar nyelven tanítják.

A tantervnek és a módszernek is intézeti sajátos-

* Jánosi Béla: *A budapesti II. ker. állami reáliskola emlékkönyve*. Bp. 1905, 20. l.

ságai a magyarral kapcsolatosak. Midőn az 1885/6. tanév folyamán a miniszter kérdést intéz az iskolához, kíván-e a maga körében valamit módosítani a Tanterven vagy az Utasításokon, a tanári testület összes javaslatai csakis a magyar nyelvbéli oktatást érintik s mind abból indulnak ki, hogy Vágújhely növendékei túlnyomóan tót vagy német anyanyelvűek. Azért az első osztályban beszédgyakorlatokat kívánnak; az első két osztályban németből magyarra fordítást; s valamennyi osztályban az olvasmányoknak németre fordítását.

A miniszter hozzájárult ezekhez a módosításokhoz. De ezek az intézkedések sem érték el az óhajtott hatást. Azért az 1886/7. tanévtől fogva az első osztályban a tanterv kitűzte 5 óra helyett heti 6 órában, 1897/8-tól fogva pedig a III. osztályban 3 óra helyét heti 4 órában tanították a magyart. (Az 1899. új tanterv megszüntette ezeket az eltéréseket.) Ugyancsak a magyar nyelvtudás érdekében határozta el a tanári kar 1897/8.-ban, hogy életbeléptet «Magyar gyakorló kört». Ehhez a főigazgató, bár önképzőkört a Rendtartás csak felső osztályokban enged, hozzájárult. Ide vág még a «Rabbi Weisse József Egylet» 1901 nov. 18. határozata, mellyel a hittanban és magyarban kiváló tanulókat ösztöndíjban részesíti.

Látnivaló, mily következetesen, mily erővel fejlődött a német népiskola magyar középiskolává.

Az intézmény zsidó volta kevésbé mutat hullámzást. Fönntartója a zsidó község. Növendékei több mint két harmad részükben zsidók. 1876-ig a zsidó ünnepeken kívül más pihenő nap nem volt; az év-

végi vakáció zsidó újévtől a sátoros ünnepek végéig terjedt. Wiedermann főigazgató érvényt szerzett az országos rendtartásnak. A hitoktatásnak heti három órát szentelnek s már a népiskolából hozott nagyobb mértékű ismeretre és gyakorlatra építik. Jelenleg minden nap, kivéve télen, a délutáni tanítás után istentiszteleten vesznek részt az izr. tanulók, szombaton pedig ifjúsági istentiszteleten. Az 1901/2. jelentés szerint a tanári kar is jelen van az istentiszteleten; a 13. évükhöz közeledő tanulókat a hit-tanár bevezeti a vallásos gyakorlatba; az 1903/4. értesítő följegyzi: «az izr. vallású 13 éven túli tanulók kellő áhitattal vesznek részt a mindennapi reggeli istentiszteleten; az összes növendékek jelen vannak a péntek esti és a szombati ifjúsági istentiszteleten.»

Volt idő, rég elmúlt, midőn az iskola kissé félt, hogy nagyon zsidónak lássék. Kármán Olvasókönyveit sietett Tomor-Váradi-éival fölcserélni. Ép akkor, mikor Trefort a zsidó vallású tanárookra kimondta az anathemát, Vágújhelyen is keresztény tanárt választott a zsidó hitközség. «Úgy látszik, mondá egyik versenyző, ezentúl a zsidónak, ha zsidó iskolához akar kineveztetni, előbb ki kell majd térni».*

Föltűnő, hogy az évi értesítőekben foglalt számos közlemény és értekezés közül egyik sem vitatja meg elvileg az intézet zsidó irányzatát, sem a vallásoktatás problémáját.

★

* Bánóczy: *A zsidó tanárok*, *Magyar-Zsidó Szemle* 1884, 511. l.

A vágújhelyi reáliskola belső fejlődését igyekeztünk eddig vázolni; kötelességünk, hogy külső történetének nevezetesebb mozzanatait, valamint azoknak személyi tényezőit is bemutassuk.

Az intézet vezetői (igazgatói): Weisse József rabbi 1876 ig, Mahler Miksa dr. 1877—1895-ig, Altmann Jakab 1910-ig, jelenleg Mészáros Gyula.

Az intézet fejlesztői: dr. Bortstieber Lajos orvos, 1867—1894 az iskolaszék elnöke, dr. Sonnenfeld Bernát ügyvéd, a hitközség volt elnöke.

A vágújhelyi reáliskola egy 1847-ben alakult népiskolából fejlődött. Első krónikásai, Frankl Ignác és dr. Mahler Miksa a reáliskola születése éveül 1862-t említik, Altmann Jakab (az 1901/5. értesítőben) okiratot tett közzé, amelyben 1855 május 5-én megengedi a (bécsi) miniszterium, hogy a vágújhelyi elemi iskola nyilvánossági joggal fölrüházott alreáliskolává bővüljön. Úgy látszik, a hitközség nem élt a kibővítés jogával, csak 1862-ben, mikor az megújított. Frankl Ignác, az iskola régi tanára (1858—1896) beszéli, hogy 1850 óta a IV. osztályban reáliskolai anyagot adtak elő. 1865/6-ra megnyílt a II. osztály, 1873/4-re a harmadik. Három osztályúnak találta az 1883. XXX. törvény, amely négy osztályúnál kisebb reáliskolát nem tűrt. A község azon választás elé került, hogy iskoláját vagy föloszlassa vagy kiegészítse. Akadtak, kik a föloszlást követelték, sőt házról-házra gyűjtöttek aláírást erre a valóban herostratesi vállalkozásra. De a belátás diadalmaskodott, a bőkezűség megnyilatkozott, 1884/5-re megnyílt a IV. osztály.

Ugyanakkorára Trefort Ágoston az intézetnek 1200 forintnyi évi állami segélyt biztosított, amelyet Csáky Albin épen a kétszeresére emelt 1893-ban; a város országgyűlési képviselője, Vietorisz Miklós, oly fáklyásmenetet kapott, melyhez foghatót «még keveset látott Vágújhely». 1894. nov. 11-én fölavatták a reáliskola új épületét. 1899-ben, Wlassics Gyula minisztersége idején, az állami segélyt legalább 4000 és legfeljebb 5000 forintban szabja meg az új szerződés. Az 1906. fizetésrendezés pedig a nem állami tanárok fizetését az államiakéval egyenlővé egészítette ki. Ezzel lezárult az iskola anyagi küzködésének kora. Pedig ez a küzködés elég keservesen folyt. Kezdetben a tanítók 525 forintért heti 39 órára voltak kötelezve. Jellemző, hogy egy oly időszerű értekezés, mint «Az új középiskolai törvény- és alreáltanodánk» fődözet híján nem volt közölhető a törvény alkotását követő értesítőkből s nem is jelent meg. Az 1899. szerződés véget vetett a nyomorúságnak s lehetővé tette az iskolának, hogy a nem állami tanárok nyugdíjintézetébe belépjen (1894-re visszanyuló hatással.)

Ámde másrészt ez a szerződés az iskolát teljesen a miniszter vezetése és a főigazgató hatósága alá rendeli; az igazgatót és a tanári testület két tanárát a hitközség javaslatára a miniszter nevezi ki. A subventio folytán az intézet elvesztette azt a jogát, hogy tantervét önállóan állapítsa meg, igaz, hogy ezzel a jogával addig is alig élt.

Sajátos oktatási eszményt, megkötöttségénél fogva, az iskola maga elé nem tűzhet. Kivált egy nagyobb

törekvés tölti el — amely már évtizedek óta megmegújúl. 1889 március 2-án alakult a vágújhelyi magyar izr. középiskolai egyesület, amely egyik céljával azt tűzte, hogy a négy osztályú reáliskolát nyolc osztályú főreáliskolává vagy teljes gimnáziummá fejlessze. 1902/3-ra már a hitközség képviselőisége elhatározta, hogy megnyitja az V. osztályt. De a minisztérium nem hagyta jóvá ezt a határozatot, mert az anyagi megalapozást főreáliskola részére nem találta eléggé biztosnak. De a teljes középiskolára irányuló vágy egyre él, egyre nyilatkozik. Az intézet, mely annyi áldozattal s oly sikerrel vívta meg a fennmaradás és fejlődés tusáját, azt a bizalmat kelti, hogy szép törekvését meg is valósítja.

Az országos rabbiképzőintézet gimnáziumi folyama.

E helyütt a rabbiképzőt csak mint zsidó középiskolát mutatjuk be, nem mint papnevelő szakiskolát. Az intézet kétszer talált krónikására, első évtizedének Bánóczi József írta meg, első negyedszázadának Schill Salamon vázolta a történetét. Bánóczi Józsefnek köszönjük az adatokat, melyek az intézet keletkezését megvilágítják. Megtudjuk, hogy már József főherceg-nádorhoz 1806-ban benyújtott emlékirat pendíti meg a rabbiképző szervezését, 1837-ben újra erősebben jelentkezik ez a törekvés. 1844 szept. 27-én az alsó tábla ellenmondás nélkül elhatározza, hogy rabbiképző fölállítandó, de ez a határozat oly

javaslatba foglaltatván, melynek egyéb részei ellen a főrendi tábla kifogást tett, a javaslat nem vált törvényvé. De erre a határozatra tért vissza báró Eötvös József, amikor dönteni kellett, mire fordítandó az orsz. izr. iskolaalap. Ez a sarcalap szinte bepillantást enged a Gondviselés rejtett műhelyébe. Haynau, a magyarság és a zsidóság iránti gyűlölettől indítva, oly intézmény alkotására teremti meg az anyagi eszközöket, mely a gyűlölte nemzetet és a gyűlölte vallást van hivatva szolgálni. 1856-ban kimondja I. Ferenc József, hogy az orsz. izr. iskolaalap oszthatatlan s hogy jövedelme elsősorban rabbiiskola fönntartására fordítandó. A tárgyalások elhúzódtak az alkotmány helyreálltának korába. Az 1877 okt. 4-én a magyar nemzetnek és az európai zsidóságnak együttes figyelme mellett megnyílt intézet úgy tekinthető, mint eredője az 1790-ben megindult, 1825-ben megújult nemzeti föléledésnek, az 1848/9. szabadságharcnak és a zsidóság hű, lelkes, odaadó részvételének, valamint Eötvös József báró nemes bölcseségének, — bár Eötvös maga az intézet megalakulását már meg nem érte. A nemzetnek és a felekezetnek rendkívüli érdeklődése megnyilatkozott a jelenlevők és üdvözlők számában, kiválóságában. Ott volt Tisza Kálmán miniszterelnök, Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter, a főrendiháznak, a képviselőháznak tagjai, a főváros, a tudományegyetem, a református, evangélikus és unitárius iskolák küldöttjei, honi és külföldi községeknek, az Alliance Israélite-nek képviselői. A XIX. századi zsidó tudományos és politikai jelentőség két legfőbb megtestesítője, Zunz és Crémieux

nyilvánította érdeklődését. Az intézet ásvány- és kőzetgyűjteményét dr. Szabó József akkori egyetemi tanár alapította meg. 1877 nov. 15-én maga I. Ferenc József jegyezte be nevét az iskola vendégkönyvébe.

Az intézet alsó tanfolyama megfelel a főgimnázium négy felső osztályának. Az első tervezet hat évre tagolta a főgimnáziumot, de azt csakhamar ötre szálította le és az alsó tanfolyambeli VI. osztály gyakorlatban soha meg nem nyílt. A főgimnázium négy felső osztályának megfelelő ötéves folyamhoz ragaszkodott az intézet akkor is, mikor Trefort 1881-ben és 1882-ben az iskola «lefelé való kiegészítésére» hívta föl. Trefort, úgy látszik, először sürgetett egy teljes zsidó főgimnáziumot a rabbiképzőn belül.

Öt évet kellett a főgimnázium felső négy osztályának szentelni, mert a zsidó tárgyak tetemes óraszámot szükségelnek, a heti óraszámnak majdnem felét. Egyébként a gimnáziumi tanítás az országos tantervet követte, alakulása az orsz. tanterv alakulását tükrözteti. A német tanítás behatóbb és eredményesebb, mint egyebütt középiskoláinkban. Az 1908/9. tanévben végre a tornának is helyet adtak a tárgyak közt. Elég későn. Aki a londoni Jews College mellett elhalad, annak föltűnik, hogy az óráközökben rendszeren testgyakorlatokat végeznek a rabbinövendékek, kik mellé külön vívómester is van szegődttve.

Az állami középiskolák tantervéből még csak a természettudományoknak szentelt nagyobb óraszám veendő át. Másrészt kívánatos volna megállapítani a középiskolai tárgyköröknek sajátos zsidó jelentőségű vonatkozásait s ezeket a tantervbe beleillesz-

teni. P. az eddigi három évtizedben egyszer-kétszer szerepelt Philo vagy az apokryph-irodalom, akkor is a theológiai tanulmányok rendjében. Midőn a klaszikus filológia tanára nyugalomba vonult, az évi jelentés hálásan fölrótta érdemeül, hogy a klasszikus nyelvek és irodalmak kapcsolatát a zsidóval, az iskola javára értékesítette. Él tehát az intézet vezetőiben és mestereiben az a vágy, hogy ez a kapcsolat gyümölcsöztesse. Óhajtható, hogy ez a törekvés a tantervben intézményesen érvényesüljön.

Ajánlották azt is, hogy az orsz. rabbiképző intézet maradjon meg pusztán felsőbb tagozatában szakiskolának s ejtse el a gimnáziumi tanfolyamát. Az anti-kulturális javaslatot joggal visszautasították. Az intézet nem mond le arról, hogy a jesiba és a nemzeti műveltség közt közvetítsen s méltán látja hivatását abban is, hogy a tulajdonképi rabbiság körén túl is visz és terjeszt behatóbb vallási ismereteket.

A jaffai héber gimnázium.

A jelenkori zsidóságnak alig van sajátosabb kulturális alkotása, mint a jaffai gimnázium. Palesztinában nincs sem keresztény, sem mohamedán középiskola, a zsidóság ott sem nemzeti, sem felekezeti hagyományokra nem alapíthatta ezt az intézményét. Abban is különvállik a zsidó középiskoláktól, hogy nemzeti alkotás: a cionizmus teremtette, a cionizmus irányítja és tartja fönn. Palesztinában gyarapodott a városi elem, a zsidó polgárság. Mikor ennek az európai műveltségen nevelkedett lakosságnak a fiai fel-

nőttek — a szülők gyakran kénytelenek voltak visszaköltözni Európába vagy legalább gyermekeiket oda küldeni középiskolába. A zsidó gimnázium nélkülözhetetlenné lett. 1905-ben létesült.

Irányában is zsidó nemzeti. Az intézetnek nevelési főelve, hogy a vallásos gyakorlathoz állást nem foglal. «Tanítják a gimnáziumon, úgy szól a hivatalos beszámoló, az összes nemzeti tanulmányokat: a bibliát, a talmudot, még a zsidó imákat is, és válogatott törvényeket, de mindezt mint zsidó irodalmat, nem pedig a vallás céljaira. A zsidó növendék, ha befejezte itt tanulmányait, kell hogy ismerje a zsidó elme minden alkotását, nemzete történetét, erkölcsét, eszméinek fejlődését. Erről a gimnáziumnak kell gondoskodnia. De hogy mily vallásos gyakorlatot követ a növendék, maradi-e vagy haladó, askenázi vagy szfardi — ez a szülők hatáskörébe vág.»

Ebből érthető, hogy az előadás nyelve általában a héber. Héberül tanítják a Szentírást, a talmudot, a számtant, az algebrát, mértant, a természettudományokat, a történelmet, a földrajzot, a latint, és a görögöt, héberül vezetik a rajzot, héberül vezérelnek a tornán. A zsidó irodalom dús mértékben érvényesül a tantervben: a biblia majdnem egészében, a talmudi legendák, a középkori főbb művek és különösen gazdag részletezéssel a modern zsidó irodalom; 6, 7, 8, sőt 10 heti óra jut ennek a tárgycsoportnak.

Az intézetet egyénileg kellett szervezni, olykép, hogy bonyolult szükségleteket elégítsen ki: 3, sőt 4 tanfolyamot foglal magában: egy elemi 3 osztályút, egy kereskedelmi 5 osztályút, és egy középiskolai

3 $\frac{1}{2}$ éveset, amely kettéválik, irodalmira és természettudományira. (Az 1911. tanterv azonban nem adja még a reáliskolai évfolyamok anyagát — ez a folyam nyilván még nem alakult ki.) Ez a szervezet leginkább a francia példától tanult, ahol a lycée kapcsolatos az elemi osztályokkal s ahol a középiskola felsőbb tagozatában négyfelé oszlik. A jaffai intézet nem bírja ezt a négyes tagolást, kettővel éri be, sőt a második, a reáliskolai, úgy látszik, még nem indulhatott meg. A francia lycée C és D típusának felel meg, mely nagyobb mértékű természettudományi oktatást modern nyelvtanítással kapcsol össze, a görögnek, illetőleg még a latinnak is rovására. Igen nevezetes, és mindenkép sajátos szükségletekből következik, hogy az elemi iskola kereskedelmi iskolában folytatódik, s hogy erre van továbbépítve a gimnázium.

A francia lycée szolgálván mintául, a héber nyelv mellett a francia részesül a legnagyobb figyelemben. A cél az, hogy a jaffai gimnázium végzett növendékei európai középiskolákon francia nyelven állják a baccalaureatust, az érettségi vizsgálatot. Már az elemi fokon kezdik a francia tanítást és (az első elemi osztálytól számított) 7 évtől fogva már a kereskedelmi ismereteket is franciául adják elő.

De evvel a modern nyelvtanítás korántsem merült ki. A növendékeknek arabsúl is kell beszélniök, hisz úgy beszél Palesztinában a köznép, de törökül is, mert ez az állami hatóság hivatalos nyelve; a 4. évvel kezdődik az arabs, a 7.-kel a török tanítás. Mint nem kötelező tantárgy a 7. évtől fogva föllép a német is.

A latin és görög a gimnázialis fokozat tárgya 4 éven át, mindössze heti 23 órában. Alig fogható föl, hogy a tantervben mégis Cæsar, Vergilius, Ovidius, Cicero, Sallustius, vagy Livius, Horatius, Tacitus, másrészt Homeros, Herodotos, Plato, Demosthenes és Sophocles van olvasásra kitűzve.

A legújabb (1911.) tanterv érdekesen tükrözteti a nyelvi viszonyokat. A héberül előadott tárgyakat és elemeiket héberül részletezi, a kereskedelmi ismereteket franciául; továbbá franciául, németül, arabsul és törökül az illető nyelvi és irodalmi oktatás fokozatos anyagát.

Ilyen egyedül álló intézmény szinte semmit sem talált készen, mindent maga teremt magának. Embe-reit maga neveli, tanulmányútra küldve tanárait. Tankönyveit, kiadványait maga szerzi. Tantervét maga alkotja magának. Nem csuda, hogy egy fél évtized alatt most (1911-ben) a negyedik tantervét teszi közzé s már is előkészíti az ötödiket. Egyre fejlődik, lüktet, pezseg, forr. Egyre erősödik zsidó voltában is, korszerűségben is. Már a 3. és 4. kiadás közt is meg-látszik ez a haladás: a latin oktatás mértéke alább száll (Plautus, Terentius kireked,) a természettudo-mányok mértéke emelkedik, a nyelvtanítás gyakorla-tibb. Kivált a tornatanítás fejlődött. Az elemi fokozat legalján kezdődik játékokkal, de már ott is szertor-nára és rendgyakorlatra tér át, az 5. évtől fogva már az úszás kötelező, felsőbb osztályokban a vivás és boxolás.

Mennyire modern irányzatú a jaffai gimnázium anterve, szembeszökővé lesz, ha összevetjük a ter-

mészettudományokra szentelt óraszámát a magyar gimnázium megfelelő adataival. A magyar gimnázium a földrajznak (ezt is ideszámítva) heti 8 órát szán, a jaffai 14, illetőleg (reális szakán) 16 órát, még pedig meg nem szakított folytonossággal az elemi tanítás 2. évétől a középiskolai 8. osztályáig, ahol összefoglaló ethnografiával betetőződik. A magyar gimnáziumban a természetrajzot heti 13 órában tanítják, a jaffaiban heti 18-ban, sőt, az elemi folyamatot is hozzávéve, 27-ben a legalsóbb foktól meg nem szakadó egymásutánban a VIII.-ig, illetőleg a (reális folyamaton) a IX.-ig. A természettannak a magyar gimnáziumban heti 8 óra jut, a jaffaiban 9, illetőleg 11.

Korszerű és a földrajzi viszonyoknál fogva szükség-szerű az a gondosság, mely itt a test ápolására és fejlesztésére irányul. Az iskolaorvos hetenkint 3—4-szer vizsgálja meg a tanulókat. A 4. évtől fogva egészség-tani oktatásban is részesülnek.

Valami bámulatos lelkeség tüzelheti az intézeten munkálkodókat. Az idegen nyelvek gyakorlására hetenkint egyszer-kétszer gyűlnek össze thea mellett a tanulók, a gyakorlandó nyelven szavalnak, szindarabot játszanak, énekelnek, csevegnek a szaktanárnak, de más érdeklődőknek is jelenlétében. Tetejébe még népszerű előadásokra is telik az időből, erőből, lélekből. Télen esténként, nyáron heti 3—4 estén folynak az ismeretterjesztő összejövetelek; kivált a természet-tudományi és a bibliai fejtegetések alkalmával a terem nem győzi befogadni az oda tódulókat.

Az ennyire változatos és bonyolult föladatok elé állított iskola a szülőknek is fokozott közreműködé-

sére számít: a szülők közgyűlése megalakította a szülőknek bizottságát, amely az intézet pædagogiai tanácsával állandó érintkezésben marad.

Említsük azt is meg: mindennek a munkának végzésére, ezeknek a rendkívüli törekvéseknek megvalósítására beérik évi 30,000 frank-kal — amelyre szintén nincs teljes fedezet.

A lelkeség mellett bámulni való az a céltudatosság, melynél fogva minden teendő az iskola egészébe beilleszkedik, az iskola lényéhez hasonúl. A stílus törvényeit, a műfajokat, az irodalmi elméleteket, a zsidó irodalmon mutatja be a tanítás (a legfőbb fokon összehasonlító irodalomtörténetet ad). A történelmi oktatás a zsidóság múltja és jelene közé jegecedik; az 5. év (2. középiskolai év) kezdi Izraélen és ennek sorsát az első templom pusztulásáig kíséri, evvel kapcsolatban tárgyalásra kerül Bábel, Asszíria, Egyiptom, Kánaán, Perzsia és a görög mithosz. A 6. év a második templom pusztulásáig viszi el az osztályt, a világtörténetből pedig Görögországot mutatja be, valamint Róma történetét a Flaviusokig; a 7. évben a talmud és a gaónok kora, továbbá az európai zsidók története következik, párhuzamosan vele: a római császárok, az arabs kor, a keresztes hadjáratok. Kiváló figyelem jut az arabs és török történelemnek, ellenben a pápaság, a hűbériesség, az európai dinasztiák hátrább szorulnak. A földrajzi oktatás is Jaffából indul ki, Palesztinán mutatja be a fizikai földrajzi típusokat, Nyugat-Ázsiára, Észak-Afrikára, Dél-Európára tér át, Európát végig járva a török birodalomhoz tér vissza, azután ejti csak sorát Amerikának,

Ausztráliának, Kelet-Ázsiának és Dél-Afrikának. Még a modern nyelveket is sajátos céljainak szolgálatába hajtja az iskola: az európai irodalomnak termékei közül keveset említ fel a tanterv név szerint, de köztük van Racine Athalie-ja és Esther-je. Az iskola kirándulásai is tervszerűek, céltudók. Pl. Chanukka-kor Modiinbe viszik az ifjúságot, a Makkabéusok születő-és temetkezési helyéhez.

Valóban az intézmény hű marad alapszabályaiban vállalt hivatásához: európai példára alkotott középiskolája számot vet Palesztina helyi viszonyaival és a felekezet zsidó követelményeivel.

S bármennyire adják is a tisztán nemzeti zsidóságot, a vallásos lélek mégis diadalmasan tör elő, mikor a bibliai tanítás föladata ilykép alakul ki: a növendék ismerje meg a bibliai történetet egész üdeségében és szépségében, ismerje minden prófétának ama kiváló fejezeteit, melyekből a lénye kidomborodik, ismerje életét és a népére gyakorolt hatását; meg kell értenie a bibliai héberek eszméit, hitüket, Istenbe vetett bizalmukat, reményeiket, eszményeiket s egy dicső jövőre irányított törekvéseiket.

Úgy hisszük, látni való, a jaffai héber gimnázium a legteljesebb figyelemre méltó. Jogos az a bizalom, hogy nem valami rajongó ábrándozásnak, hanem a zsidó műveltségnek történelmi jelentőségű, gondviselészerű eszközévé fejlődik.

Az izraelita község reáliskolája majnai Frankfurtban. (Philanthropin.)

Mint nagymultú zsidó középiskolát a frankfurti reáliskolát mutatjuk itt be. A Mendelssohnt követő kor új szükségletekre új intézményeket teremtett, iskolák keletkeztek a műveltségnek, a kereskedelmi és ipari ismereteknek terjesztésére, Berlinben, Boroszlóban, Seesenben, Wolfenbüttelben, Hamburgban, sőt majnai Frankfurtban kettő is. Ezeknek az intézményeknek egyike-másika ma is virul. Itt tér híján csak a frankfurti Philanthropinum-ot vázoljuk, amelynek sorsa kiválóan változatos és tanulságos s amelynek története legvilágosabb előttünk.

Nem véletlen, hogy ez a nevezetes intézet ép a Rothschildok városában virult föl. Meyer Amschel Rothschild, a család gazdasági jelentőségének megteremtője, üzleti útjai egyikén egy Németországba szakadt tehetséges lengyel gyermekre akadt s fölnevelés végett átadta a könyvelőjének, Geisenheimernek. Geisenheimer kezdettől fogva (1804 óta) több gyermekre terjesztette ki nevelői és emberbaráti gondoskodását s így, jöllehet az új intézet első neveltje elzüllött, az intézmény maga egyre hatalmasabbnőtt: osztályá, elemi iskolává, leányiskolává, polgáriskolává, reáliskolává, amely ma is leányiskolával kapcsolatos.

Ritka intézmény találkozott a legjobbaknak akkora figyelmével, és megértésével mint ez a Philanthropin. Frankfurtnak legnagyobb fia, Goethe, tartós figyelemmel kísérte a szülőhelyén fejlődött iskolát. A reá vonat-

kozó iratokat mind megküldette magának Bettina Brentanóval, aki magát az intézet jótévőjének vallja. A legteljesebb elismeréssel viseltetik kivált Molitor iránt, aki, keresztény létére, Hesz-szel együtt az iskola vezetésére vállalkozott. Nemcsak jóakarót, hanem tette kész pártfogót is talált a Philanthropinum Schillernek kiváló barátjában, Carl Dalberg érsekprimásban, aki a napoleoni időkben Frankfurt ura volt. Schiller, a Wilhelm Tellt dedikálva, neki úgy magasztalja: «alles Grosse ist Dein eigen». A zsidóság iránt is bevált lelke nagysága. A kulturális célokra szánt összegből egyenlő részt juttatott a zsidóságnak a többi felekezettel, sőt egy reá maradt hagyatékából is juttatott a «Philanthropinum»-nak.

A csak kétéves iskola vizsgájára meghívták a Philanthropinum vezetői Carl Ritter-t is, a német földrajzi tudomány egyik alapvetőjét, aki már a seeseni Jacobson-iskolán — ez a zsidó intézet is virul még a mai napig — nyerte azt a meggyőződést, hogy az elnyomás nem bírta elfojtani a zsidóság hatalmas elmei erejét, képességét s aki rendkívüli vonzalommal viseltetett a zsidóság művelődési törekvései iránt. Elfogadta a frankfurti Philanthropinum meghívását is, hogy megismerje a jót, amit a zsidók végeznek s hogy meggyőzze őket arról, hogy nem minden keresztény viseltetik irántuk embertelen érzéssel. Nagyon becsülésre méltónak ítéli az intézet célját, hogy zsidó gyermekeket díjtalanul ruház, tanít, gondoz. Csak egyet hibáztat: a keresztény tanítót, akit az egésznek élére állítottak; ezt (Molitor elődjét, Diehlt gondolja) rosszul, nagyon rosszul választották. Egyéb-

ként az elismerés, a magasztalás hangján szól a zsidóság érdeklődéséről, a tanítókról, az iskola sikereiről.

Ritter ekkor Frankfurtban nevelő volt a Bethmann-családnál (amelyből Bethmann Hollweg birodalmi kancellár származik) s meglehet, hogy neki köszönhető az az áldozatra kész jóindulat, mellyel ennek a nagytekintélyű családnak a feje a Philanthropinum iránt viseltetett: hosszú ideig évi 100 forinttal támogatta, ugyanannyival, mint M. A. Rothschild, továbbá ő maga egy keresztény fiútanítványért, felesége pedig egy zsidó leánytanítványért fizette a tandíjat.

Az iskolának rendkívüli is volt a tekintélye Frankfurtban. Vizsgálatai városi esemény számba mentek. Az 1859-iki nagy Schillerünnepen a zsidó Philanthropinum igazgatója volt Frankfurt hivatalos szónoka. De legjobban bizonyítja az iskola iránti bizalmat, hogy még abban az időben, mikor a porosz réaliskolák hétéosztályúak voltak, a Philanthropinum, hatosztályú léte, ugyanazon jogokat, jogosítványokat élvezte.

Annál érthetőbb, hogy a zsidóság legjobbjai benső érdeklődéssel viseltettek az iskola iránt. A Rothschild-, Reinach-, Heine-családok támogatták. Tanítói állásainak betöltésénél még Gabriel Riesser és Berthold Auerbach is voltak tanácsadói. Crémieux két egymásra következő napon jelen volt a tanításán. Az ifjúsági istentiszteleten elmondandó beszédre gyakran az iskolához nem tartozók is vállalkoztak, így pl. Abraham Geiger, a XIX. század nagy rabbija, N. M. Adler későbbi chief-rabbi, dr. Einhorn Dávid, később a pesti reform-község papja.

Az iskola tanítóinak sorában sok nagy név ragyog:

pl. Lazarus Geiger, Jost, Creizenach, átmenetileg Albert Bielschowsky, Gœthe fényes életrajzának írója, Harry Bresslau, később a strassburgi egyetem híres tanára és sok értékes férfiú, akinek munkája inkább az iskolát virágoztatta föl, mint saját hírnevüket, pl. dr. Hermann Zirndorfer, aki hitehagyás árán egyetemi tanár lehetett volna, de inkább a Philanthropinum alsó osztályaiban a német olvasást tanította.

Eleinte az volt az intézmény rendeltetése, melyet első kezdeményezője M. A. Rothschild s még inkább első szervezője, vezetője, a lelkes Geisenheimer eléje tűzött: hogy a kor követelte elemi ismereteket adjon s lehetőleg mesterségre képesítsen. Az 1808. tantervjavaslat az iskolának ketté tagolását tervezte: kereskedelmi és ipari tanfolyamra; 4 (!) éves koruktól 10. évükig a növendékek közös elemi oktatásban részesüljenek; a 11—15. évig a későbbi kereskedők franciára, angolra, olaszra, történelemre, földrajzra, a kereskedelem történetére, könyvelésre, természettudományra, kémiára tanítandók — a leendő iparosok pedig géometriára, természettudományokra, kémiára, technológiára, rajzra, géptanra, gyárszervezésre és iparművészetre. Ne csodálkozzunk ezen a rengeteg anyagon, mert a heti tanórák száma a fiúiskolán a 40-et, a leányiskolán az 50-et is meghaladta; szegény leányok 8—12-ig és 1—6-ig tanultak; később, midőn alább szállt a heti órák száma, a kézimunka idején egyúttal francia társalgást is kellett gyakorolniok. A «nagy szünet» pedig július 23-ától csak augusztus 6-áig tartott.

Maga ez a tanterv egészében nem valósult meg.

de irányzata annyiban érvényesült, hogy az iskola kereskedelmi szakképzettséget adott növendékeinek, kereskedelmi számtant, könyvvitelt tanított s a szépírást kiválóan művelte (a bécsi 1873. világkiállításon ez az iskola nyerte el az első díjat a szépírásban). Lassan lassan a tisztán szakszerű elemek kiszorultak a tantervből, a Philanthropinum közművelődési iskolává alakult s egyre jobban közeledett a porosz reáliskolához, melynek tantervét jelenleg követi is. Az intézet tantervi sajátos hagyománya, hogy a héber oktatást nagyobb mértékben adja s hogy a természet-tudományi oktatást kiválóan műveli; az 1908-ban 790,000 márkán, tehát közel egy millió koronán épült új palotája a természetrajzi, természettani és kémiai tanítást korszerű, gazdag felszereléssel látta el (torony astrofizikai vizsgálódásra, növényfiziológiai ház, képvetitő gépek stb.). Az iskola növendékei most is a kereskedői pályára igyekeznek. Az utolsó (1910/11.) évi kimutatás szerint 25 végzett tanuló közül 21 megy kereskedőnek, három főreáliskolába készül átlépni, egyik zenésznek indul; 1909/10 ben 30 végzett növendék közül 28 választotta a kereskedői pályát, egy az építészetit, egy pedig a zenét.

Csodálatos: a Philanthropinumnak soha nem volt iskolafönntartó alapja: eleinte a közadakozás, egy ideig átmenetileg a városi hatóság is biztosította fennállását. Jelenleg évi 100,000 márkás budget-jéről a frankfurti zsidó község gondoskodik, adójövedelmének mintegy felét áldozván erre az intézményére. S mindamellett az iskola vezetése nem a községet illeti, ha-

nem egy külön szervezett fölügyelő bizottságot (Schulrat), melyet alkot: a község előjáróságának három tagja, a község választmányának két tagja és további négy férfiú, aki a községvezetésnek nem tagja. A Schulrat ismételten megvédte függetlenségét a községgel szemben. Szokás, hogy a Schulratnak orvos-tagja ellátja az iskolaorvos teendőit is. Hagyomány, hogy a Schulratot lehetőleg az iskola volt növendékeiből állítják össze.

Föl kell még tüntetnünk a Philanthropinum zsidó mivoltát. Jótévi épen nem kizárólag zsidók. Bethmann annyira támogatta, mint Rothschild, Dalberg érsek-primás pedig még hathatósabban. Az iskola sajtóságo-kép. 1813—1845. a dömés barátok egykori kolostorában helyezkedett el. Első igazgatója keresztény volt (ép az, kiben Ritter az intézet egyedüli gyöngéjét látta), második adminisztrátora, a Goethétől nagyrabecsült Molitor azonképen. Tanítói, tanítónői közt számos volt a keresztény. Jellemző, hogy 1885-ben az állami fölügyelő hatóság (a casseli Provinzialschulkollegium) azt sürgeti, válasszon a Philanthropinum inkább zsidókat tanítóinak, nehogy a keresztények a vasárnapi istentisztelet idején is tanítsanak. 1886-ban megújul a fölszólítás, hogy keresztény tanítókat csak az esetben szegődtessenek, ha keresztény ünnepeken nem foglalkoztatják. (Jelenleg vasárnapon csak héber és nem kötelező tárgyak adatnak elő.)

Nem zsidó tanuló ez idő szerint csak kevés van, múlt tanévben 219 zsidóval szemben mindössze öt (a leányiskolának egyáltalában nem volt keresztény növendéke). (A seeseni Jacobsonschule-ban viszont

közel kétannyi a nemzsidó tanuló, mint a zsidó.) Régebben a hatóság sajátos intézkedéssel tartotta távol a keresztény növendékeket a Philanthropinum látogatásától. Megadta a hat osztályt végzetteknek a jogot, hogy egyéves önkéntesi vizsgálatra jelentkezzenek, de csakis a zsidóknak, a keresztényeknek nem, mert nem vesznek részt az iskola minden kötelező tanításában, már mint a héberben. Frankfurt városa birodalmi tanácsbeli képviselőjének fölszólására a miniszterium kiirtotta ezt a bürokratikus kinövést.

Néhány évtizeden át az iskola külön istentiszteletet tartott, eleinte vasárnapon, később szombaton. Az igazgató, vagy az első hittanár köteles volt beszédet mondani, de mondhatott más tanár is, sőt az iskolán kívül álló hitszónok is. Ezt az istentiszteletet a frankfurti zsidók mohón látogatták, de a tanulók elhanyagolták. 1853-ban megszűnt ez az intézmény.

A philanthropinum zsidó jellege ezóta leginkább a héber oktatásban nyilatkozik meg. A héber nyelvi tanítást már az 1808. javaslat is nyomatékka követte, avval a megokolással, hogy vallásunk ismerete ehhez a nyelvhez forrott. A két első, keresztény igazgató óta a többiek mind hittant is tanítottak, 1909/1910-ben pl. a rajztanár is adott elő vallástant. Jost, Czeizenach, Stern s kivált Auerbach (Jacob) a Philanthropinum sajátos céljaira sajátos tantervet, sajátos taneszközöket teremtettek, többek közt egy ifjúsági bibliát, mely ma 16. kiadásában használatos. A vallásoktatás mellett jelenleg nem kötelező héber tanítás folyik. Az 1882. porosz tanterv meg-

szoritotta az órák számát, da az elérendő célból (zsoltárok, próféták) nem engedtek.

A frankfurti zsidó reáliskola több mint évszázados szép múltra tekinthet vissza. A felekezeti jótékony-ságnak is új és méltó célokat tűzött ki s beszámoló-jában büszkén jelenti, hogy nincs Németországban iskola, amelyen a tanulók és tanárok javára (pl. tanulmányutakra) annyi intézmény állana fönn, mint a frankfurti Philanthropinumban. Önérzettel hivatkozik arra, hogy közrehatott az istentisztelet méltó kialakításában, a felekezeti intézmények korszerű fejlesztésében, a frankfurti hitközség nemes fölújításában.

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

ZSIDÓ TIPUSOK A DRÁMÁBAN.

Bizonyos félelemmel, csaknem ideges tartózkodással közeledtem ehhez a tárgyhoz, amelyet mai föl-olvasásom címe megjelöl. Egyfelől aggasztott az, hogy nemcsak a teljességről kell lemondanom (vaskos kötetek ma már ki nem merítenék e roppant irodalom-történeti témát), hanem a rendszeres összefüggésről is. Kiszakítok a világirodalom eleven folyamatából négy-öt alakot, akiknek egymáshoz semmi közük, akiknek egymással nincs egyéb közösségük, mint a felekezetük. Igaz, ez az egy elég súlyos, jelentős, végzetes, egész életre kiható, de talán inkább gyakorlati,

mondjuk politikai, szociális, sőt gazdasági értelemben, mint esztétikai nézőpontból.

Mert második aggodalmam innen indult. Mi köze a drámának a felekezethez? Sőt a valláshoz? Sőt az erkölchöz? És mi köze a vallásnak, a felekezetnek a drámához? Egyáltalán a művészethez? Eddig legalább ezen az egy téren, a művészet birodalmában mentek maradtunk attól a nyomorult és alacsony rendű tagolódástól, amely minden egyéb területen már úrrá vált rajtunk. Legyen rá gondunk, hogy esztétika és etika ezentúl se kavarodjanak össze semmiféle formában. Mi, akik az esztétikából élünk, álljunk gondosan őrt a határon, és ne bocsássuk be a kicsinyes, tolakodó, prepotens *morált*, amely tétel törvényei szerint akarja értékleni egy Aischylos, egy Shakespeare, egy Goethe lángelméjét és alkotásait.

Szó, szó, szó... mondja Hamlet. Mindez igen szép elméletben, kívánatos is, nagyon haladott és bölcs dolog. A gyakorlat egészen más. Bizonyára lesznek művészi alkotások ezrével, amelyek szemlélete közben meg sem mozdul bennem egyéb, mint az esztétikus, ha úgy tetszik az esztéta, aki teljesen átadja magát a legnemesebb és legönzетlenebb gyönyörűségnek, s megfeledkezik közben mindenről, még talán a legsürgősebb életérdekeiről is. Így fogom bámulni újra és ezerszer Mona Lisát, a rejtelmes, titokzatos, isteni mégis emberi, sőt asszonyi szépség apotheozisát... Könnyezve fogom hallgatni az agg Priamos esdeklését a sebes járású Achilles sátorában. És szúrást érzek szivemben, mikor a vén Lear fölkiált: Oh nyomor, csipésed éles!

Az objektív művészi élvezetnek kimondhatatlanul gazdag kincsesházát hordták össze két és fél évezred folyamán az emberi szellem nagyjai. De nem fogom elhíttetni magammal, hogy a művészi élvezés egyképen objektív minden remekmű csodálata közben. És nincs a mi sorainkban az az elfogulatlan, minden gyarlóságnak fölébe emelkedett esztétikus, aki egyazon érzéssel látja vagy olvassa A Szentivánéji álmot és a Velencei kalmárt, a Miss Sarah Sampson-t vagy a Böles Náthánt. Gogol mulatságos Revizor-ját, vagy Csirikov a Zsidók című drámáját. Donnay L'éducation du prince ét vagy Retour de Jerusalem-jét, Bernstein La Rafale-ját, vagy Izrael-ját.

Ez az élesen különváló, mindig fölismerhető érzés, sőt érzékenység, amellyel minden bennünket illető szóra fülelünk, többnyire reszketve valamely gyalázatos sérelemtől, vagy véres igazságtalanságtól, nagy ritkán büszkélkedve és hálásan a felénk dobott jó szóért, ez az erős, gyakran tulzott érzékenység nekünk faji sajátunk. A történelemben gyökeredző szomorú okait ne kutassuk.

Elég az, hogy él, hat és untalanul jelentkezik bennünk. És talán nemcsak gyengeségünk, hanem sokban erőnk is.

Szempon't ez a faji sajátosság esztétikai értelemben? Esztétikai fejtegetésben? Bizonyára nem. Ha az, nagyon különös, de nem baj. Vállalkozunk rá, hogy rég megállapított igazságokhoz ez az új szempon't fog adni néhány eddig nem hallottat. S ha ez új igazságok talán kevésbé lesznek tudományosan alapozottak és értékesek, még akkor is, ha nem elfogad-

hatókká, legalább érthetőkké teszi őket egy körülmény: a hallgatók szives érdeklődése és testvérlélekből fakadt szives együttérzése.

I.

Most tizenegy éve Alexander Bernát fölolvasta ebben a társaságban a Velencei kalmárról szóló tanulmányát. A klasszikusan és tisztán átgondolt munka igazolta azt, hogy a Velencei kalmárt mi egészen másképen, más szemmel tekintjük ma, mint nézték a költő korában. Shakespeare nem gondolt bele semmi tendenciát, legkevésbé zsidóelleneset. Csak a mult század antisemitizmusa fedezte föl, hogy a világ legnagyobb lángelméje mily gyilkos fegyvert szolgáltatott az izgatók kezébe. Az essay megállapítja továbbá Shylock borzasztó jellemét, szembeállítva a zsidó uzsorást királyi ellenfelével Antonióval, a kissé könnyelmű, de nemes Bassanióval, a finom, gyengéd, poétikus és a mellett bátor és bölcs Portiával.

Annyi mélyreható és elmés fejtegetés után, amely Shakespeare ez izgató problémájával foglalkozik, Alexander még mindig talált kivetni valót az eddigi eredményekben, másrészt új hipotézisra való anyagot. Ezen a letarolt mezőn járván, fogunk-e még ittfelejtett kalászra találni? Csak egy új szót hozzáfűzni ahhoz, amit nálunknál bölcsebbek, tapasztaltabbak, értőbbek még ki nem mondtak volna? Meg kell kísértenünk.

Tudvalevő, hogy az eddigi fölfogások szerint Shakespeare egyáltalán nem ismert zsidót. 1290-ben

kiűzték Angliából a zsidókat és ezek csak Cromwell alatt kezdtek beszállingózni egyenkint.

De még akkor, tehát Shakespeare halála után néhány évtizeddel is, oly gyéren költözöködték be, hogy Angliában a zsidógyűlölet csak mint fogalom volt ismeretes. Nem mint eleven és mozgó indulat. Honnan merítette tehát Shakespeare helyenkint meglepő pontos és találó tájékozottságát a zsidók dolgairól? Gyakorta ismételt föltevés szerint 1592 őszétől 1593 nyaráig, amikor a pestis miatt London valamennyi színháza hatóságilag be volt zárva, a kontinensen járt, egyebek közt Velencében is, ahol egyik leírás szerint öt vagy hatezer zsidó élt a tizenhatodik század végén.

Járt-e Shakespeare Velencében vagy sem, annak eldöntése nem tartozik mi ránk. Főképp ezen a helyen.

De hogy a fölszines zsidó szokásokon túl bepillantott a zsidó lélekbe, az nem lehet kétséges. Valahol látta, sőt meg is figyelte ezt az üldözött, megvetett, hontalan fajt, amelynek a sötétség legrémesebb századában oly gyönyörű apológiáját írta meg:

— Szólj mit hallottál, volt-e Antoniónak valami vesztesége a tengeren vagy sem?

Shylock. Ime megint új baj a nyakamon: Egy bukott tékozló, ki alig meri fejét a Rialtón mutatni. Koldus, ki mindig oly hetykén jött a kalmár térre. De vigyázzon kötlevelére. Uzsorásnak szokott engem nevezni. Vigyázzon kötlevelére. Keresztyéni szeretetből szokta volt pénzét kölcsön adni: — Vigyázzon kötlevelére...

Salarino: Ej, ha nem tehetne is eleget, húsát csak

úgy hiszem nem metszenéd ki. Mi hasznát vehetnéd?

Shylok: Halat horgásznék velem, ha semmi más hasznát nem vehetném. Jól tartanám velem a bosszum. Ő engemet meggyalázott, visszavetett mintegy fél millióig... Veszteségeim kinevelte, nyereségim kigunyolta, nemzetemet megvetette, üzletemet meggátolta, elhidegíté barátimat, felbőszíté ellenimet és mi oka van rá? Zsidó vagyok... Nincsenek a zsidónak szemei? nincsenek a zsidónak kezei, életműszerei, tagaránya, érzékei, indulatai, szenvedélyei? Nem ugyanazon táppal él, ugyanazon fegyverekkel sebesítetik, azon kóroknak alávetve, azon írszerektől gyógyulva, ugyanazon tél-s nyártól hevítve-hűvítve, mint a keresztyén? Ha megszurtok, nem vérzünk-e? Ha csiklandotok, nem nevetünk-e? Ha megmérgeztek, nem halunk-e meg és ha bántotok, ne álljunk-e bosszút? Ha a többiben egyformák vagyunk, ebben is akarunk hasonlítani Önökhöz. Ha zsidó bánt keresztyént, mi az ő alázata? bosszú; ha keresztyén bántja a zsidót, mi legyen keresztyén példa szerinti türelme? természetesen bosszú. Követem az Önöktől tanult gonoszságot és bajnak kellene közbejönni, ha tanítóimon túl nem tennék.

És mégsem ez az a hely, amely bennünket a Velencei kalmárban a legerősebben megragad. Sokat idézték és sokat koptatták e nemes sorokat, nem csoda, hogy régi fényükből valamit már elvesztettek. Hozzánk Shakespeare emberismerete és egyúttal fajunk iránti hódolata a törvényszéki jelenet egy odavetett sorában szól a legékesebb nyelven. Amikor a zsidó legjobban

szorongatja Antoniót a kialkudott font húsért, akkor így szól

Bassanio: Antonio, egy hölgyhöz eskü köt,
Ki nékem oly kedves, mint életem.
De életem, nőm és e nagy világ
Nem mulja becsben feljebb éltedet.
Mindent oda adnék, áldozatra kész,
E szörnyetegnek, hogy megmentselek.

Portia: Ezt nem köszönné tán meg hitvesed,
Ha hallaná most tett ajánlatod.

Gratiano: Nőm van, kit esküszöm, hön szeretek:
Bár volna mennyben s ott egy égi lényt
Birhatna rá, hogy e zsidó ebet
Lágyítsa meg,!

Nerissa: De jó, hogy hátmögött ajánlod ezt!
Különben e vágy házad fölzavarná.

Shylok: *Mind ilyen a keresztyén férj!*

Shylockban az ördög szólalt meg. A véres és bosszúért szomjuhozó bestia és ezzel a fél sorával nem a keresztyén férjekre, mint inkább magára és a maga fajtájára mondott ítéletet. Igen: a zsidó férj hű tükre e fél sor és vele a zsidó családi életé, amelynek tisztasága, szentsége, illetetlen fénye és életfentartó melege mind e mai napig meg nem fogyatkozott és oly sűrűn volt méltó tárgya ellenségeink irigységének. *These be the Christian husbands!* Ilyenek a keresztyén férjek!

A zsidó férj lehet uzsorás, vérszopó, szörnyeteg egy Shakespeare képzeletében, aki Marlowe Máltai zsidójából tanulta meg, mi a zsidó. De a mikor hallja, hogy mily könnyű szívvel áldoznák föl amazok a

feleségüket egy idegenért, ha az még oly becses is nekik, kitör belőle a jogos büszkeség a maga holtig való hűségén, odaadásán, gyengédségén, ragaszkodásán, amelyet azok nem ismertek. És mikor lánya esztelen és gyalázatos pazarlásáról beszél neki Tubal, a legfájóbb tört mégis csak azzal a hírrel döfi bele, hogy Jessica gyűrűjét odaadta egy majoméért.

— Te kínoz, Tubal. Az türkizem volt, Leától kaptam nőtlen koromban. Egy erdő majoméért nem adtam volna.

Állítsd ki Shylockot a színpadra, egy rémületes torzszülöttet fogsz látni, aki halálra marja embertársait. Hogy csak visszamar? az nem enyhíti cselekvésének szinte meseszerű kegyetlenségét. Maga az ördög lehet csak ilyen rossz. De egy kissé lebbentsd félre durva és visszataszító külsejének leplét és észre fogod venni, hogy ez a szörnyeteg, ez a sátán ember, emberi vonásokkal, mélyen emberi érzéssel. És büszke lesz rá, hogy a hóhérban, az uzsorásban, a vérszopó bestiában ketten fődöztétek föl az embert: te, a vérség nagy közösségénél fogva. És a költő a lángelme isteni erejével.

II.

«Náthán és Shylock a szeretet és gyűlölet etikai polusai, mint az elektromosság negatív és pozitív sarkai, de mindkettő egyazon erő polusa, mert a gyűlölet úgy jelenik meg, mint ösztön annak az elpusztítására, amit szeretetben megszerezni nem voltunk képesek», mondja Berthold Auerbach. Lessing Bölcs Náthánja az ellentét erejével ragadja képzeletünket

magához Shylockról. Talán a Máltai zsidó, Marlowe rémséges drámája volna hivatalosan Shylock e szélsőséges helyét elfoglalni, ha nem borította volna árnyékba Shakespeare nevének és mesejátékának nagyszerű ragyogása. De Shylock és Náthán megannyiszor egymás mellé kerül, ha a gondolkodás be akarja járni azt az egész tágas területet, amelyre egy faj ethikuma kiterjed. Az elfogulatlan vizsgálódónak szembezőkik: miért oly ördögi Shylock és miért oly nemes, oly fenséges Náthán? Hogyan tehetett a protestáns költő drámája hőségévé egy zsidót és hogyan ruházhatta föl zsidó hőst a legtündöklőbb erénnyel? Hogyan tehetette fejére a minden felekezeti ségen, minden kicsinyes féltékenységen fölülemelkedett, humanizmus koronáját? Miért zsidó Náthán, kérde Kuno Fischer a híres filozófus, egy drámánknak szentelt könyvében. Hogy e kérdésre helyesen felelhessünk, nincs szükségünk Lessingnek Mendelssohnnal való barátságára, sem arra a zsidóbarát irányzatra, amelyet a fölvilágosodás ama kora hozott magával. Csak a jellemet kell megértenünk, amelyet a költemény bemutat: amelyben a türelem az önmegtágadásból fakadt, amelyben a türelem sajátos és benső cselekvés, erény a szó valódi értelmében. És annál inkább erény, mert természet és sors és minden külső hatalom, melytől az ember függ, oly kevésbé kedvezett neki. Könnyű türelmesnek lennem, ha nincs soha okom az ellenkezőre, de az erény nem könnyű. Harcot kíván és küzdelmet, annál valódibb, mennél súlyosabb e küzdelem. És most vegyünk egy vallást, amely természeténél fogva büszke. A büszkeség sohasem maka-

csabb, mintha elnyomják. Vegyük valamennyi vallás közül azt, amely a legbüszkébb és egyben a legelnyomottabb s kételkedve kérdezzük, támadhat-e még e föltételekből türelmesség? Gondoljunk el egy embert, akinek vallása megengedi, hogy Istentől kiválasztottnak tartsa magát és akit a világ arra ítél, hogy az emberektől megvetettnek és lenézettnek lássa magát. Ha lelke a kétszeres nyomás alatt megroksad, akkor lelkén az emberi szenvedelmek természetes folyása szerint, egészen a gyűlöletnek és bosszúnak kell úrrá válnia. Lángra fog lobbanni a bosszúvágy, amely oly démoni erővel dúl benne, hogy ellensége szivéből kívágná a font húst, ha nem egyébért, hogy «halat horgásszon vele». Ezen az uton keletkezik Shylock. S ha egy nagy lélek e szenvedelmeket, amelyek legalacsonyabb és legrútabb torzalakjukban Shylockot formálnak, le tudja győzni, ha hitéből, amely a legbüszkébb s egyben a legelnyomottabb, a türelmet meríti ki, akkor támad Náthán. Ez a türelem a legkeményebb próbát állotta meg s mit is érne a türelem, ha maga is nem túrt s nem szenvedett volna?

A fejedelmi Náthán hódolásra bir minden gögöt, amely ellene támad, pusztán azért, mert zsidó. Az apa meg akarja köszönni a templárius lovagnak, hogy leányát a tűzvészből kimentette. Szerényen, csaknem félénken — fast scheu ich mich des Sonderlings — szólítja meg.

Nathan: Verzeihet edler Franke,

Tempelherr: Was?

Nathan: Erlaubt...

Tempelherr: Was, Jude, was?

De a templomos csakhamar érzi, hogy olvadoz gögje e csöndes, bensőséges, meghatott beszéd hallatára. Mikor Náthán megcsókolja a lovag köpenyének azt a foltját, amelyet a fehérségén a tűz ejtett, az ifjú keresztyén megzavarodik és valósággal dadogni kezd.

Aber Jude,

Ihr heisset Nathan? aber... Nathan... Ihr
Setzt Eure Worte sehr... sehr gut... sehr spitz...
Ich bin betreten... Allerdings, ich hätte...

S a lovag maga kéri a zsidó kézzorítását és megszégyenítve vallja meg, hogy félreismerte és kéri barátságát.

És még fenségesebbé válik a zsidó, mikor a hatalmas szultánnal, Szaladinnal áll szemben. Az ismert monológban, amely előkészíti a három gyűrű parabolájának előadására, föltárja becsületes zsidó lelkét.

So ganz

Stockjude sein zu wollen, geht schon nicht.
Und ganz und garnicht Jude, geht noch minder.
Doch wenn kein Jud', dürfte er mich nur fragen,
Warum kein Muselman?

S mikor a szultán megjelenik és bátorságra biztatja azzal, hogy egy lélek sem fogja meghallani vallomását, a bölc s így felel:

Möcht auch doch
Die ganze Welt uns hören!

Tehát mindazt, amit Náthán és az ő ajka által

Lessing itt elmond, hadd hallja meg a világ, a türelemnek, a kölcsönös megértésnek, a jóságnak, a mindeneket átölelő szeretetnek ezt a szavát pedig a nagy költő Náthán, a zsidó szájába adta! Mert a zsidóság élő történetében találta meg e tanítás gyökerét. Mert a maga életében találta meg e bölcös és mindenkifölött jó ember modelljét. Nem véletlenség, nem elméleti meggondolás volt a költő részéről, hogy Náthánt zsidóvá tette: nem is a Bocaccio novellájának Melchi Cedekje vitte rá, hiszen ezen változtatnia könnyű sor lett volna. Hanem zsidóvá tette hősét, mert így látta valószerűnek, minden apró vonásával, kedvesen incselkedő humorával, szuverén elméjével, bájos kedvtelésével, amely az emberekkel, a dolgokkal, még a szavakkal is játszani űzi, patriarkális jóságával, sőt — ha nem volna anakronizmus e kifejezés, eleven gazdasági érzékével. Mellette mindenki eltörpül, vagy jelentéktelenné válik. A szultán és nővére, a templárius és Recha. Csak egy alak emelkedik félelmetes arányokban, ijesztően, önzésével, lelke sivárságával, mindenre kész gazságával, a patriárka. Ez a kész gazember mindent beszennyez, amihez keze ér. Megtagadja az Evangelium által ajánlott valamennyi erényt, azért jár a betegekhez, hogy pávaként pompázhassék, szeretetlen porkolábként örködik az egyedül üdvözítő hit tételein és halálos bűnként torol meg bármily letérést a meredek ortodoxia ösvényéről.

Az egyház e rabszolgalelkű zsarnokával áll szemben a koncepció nagyméretű tendenciája szerint a zsidó, aki szerény, alázatos, inkább titkolja, mint

mutogatja kincsét, de tele kézzel siet szolgálatára a megszorultnak és a dervis szavai szerint féltékeny és irigy az adásra és maga szeretne learatni minden Isten fizesse meg!-et.

Emberfölötti mértékkel, a költő képzeletétől magnagyítva áll előttünk Náthán dicsőséges alakja, többé nem is hozzánk mérhető egyéni életet élő ember, hanem a nagy eszmék megtestesítője. A türelemé, a jóságé, a bölcseségé, a mindenkit átfogó szereteté. Amit a szultánnak a híres három gyűrű legendájának befejezéseken mond, tanuságtétel nemcsak égbe-emelkedő nagyságáról, hanem a költő mélységekbe hatoló és az emberi szellem csúcsaira feltörő hatalmáról is.

Es eifre jeder, seiner unbestochnen,
 Von Vorurteilen freien Liebe nach,
 Es strebe von euch jeder um die Wette,
 Die Kraft des Steins in seinem Ring an Tag
 Zu legen! Komme dieser Kraft, mit Sanftmut
 Mit herzlicher Vertraulichkeit, mit Wohltun,
 Mit innigster Ergebenheit in Gott,
 Zu Hilf! und wenn dann sich der Steine Kräfte
 Bei euren Kindes Kindern äussern:
 So lad ich, über tausend tausend Jahre
 Sie wiederum vor diesen Stuhl...

Lessing nagy, világtörténeti megváltó munkát szánt Náthánjának. Mint ahogy hasonló munkára vállalkozott ő maga is. A 16. század sötét theológiai szelleméből ki akarta vezetni ő és Náthánja az emberiiséget, a fölvilágosodás, az egyenlőség, a szellemi szabadság hazájába, az ígéret földjére, ahol a vallás nem választja el többé az embert az embertől, ahol

egy oltárnál áldoz minden tisztult kebel és fölvilágosodott fő.

Náthánt nem lehet típusnak tartanunk, tehát zsidó típusnak sem természetesen. Magányos sziklaként áll alakja a világ nagy drámai hőseinek láncolatában. Büszke magasságához fogható alig akad. Lessing az igazság, a szeretet, a bölcsesség e héroszát az életben látta, barátjaként szerette, Mendelssohn Mózes néven ismerte és becsülte, és Bölcs Náthánnak nevezte el.

Soha ekkora tisztesség bennünket a keresztyén világirodalomban nem ért.

III.

Az óriások országából a törpék országába. A 18. század a filozófia és a filantrópia százada, fölszabadulást és emberi méltóságot hozott üldözött feleinknek. A 19. század és méltó folytatása a mi korunk, föl-idézte a sötétség ádáz szellemeit és megteremtette, hogy többé halni se engedje: a zsidó kérdést.

E kérdésnek egy egészen speciális kiágazása adott témát napjainkban két francia drámának, amelyekről itt szólni szándékozom. Az egyik Donnay Visszatérés Jeruzsálemből című színműve, a másik Bernstein Izraelje.

A nagyvárosok zsidóságának éliteje Párisban úgy mint Berlinben, Londonban, úgy mint Bécsben a társas élet élére jutott, vagy oda tör. A fölhalmozott vagyon, az élet művészete, a fényűzés szakértő, artisztikus, finomult műveltsége roppant erős világitásba helyezik e kiváltságosokat, akik szeretik, vagy

legalább is nem kerülük a föltünést. A dolog természete szerint mindez reakciót kelt. A mágnások luxusa magától értődő dolog, azon nincs mit megütközni. Azok a raffinált élvezetek, amelyeknek e született Petronius Arbiterek a mesterei, hozzá tartoznak a kultúra «fin fleur»-jéhez. A zsidó fényűzés szemet szúr és provokál. Provokál egy egészen különleges zsidókérdést, amelynek már megvan a maga vastagra földagadt irodalma.

E körből való Donnay drámája, a *Retour du Jerusalem*. Donnay művébe a zsidókérdés szertelenül és túlzottan van beállítva. Ily megvilágítás mellett még élesebbé lesz a harc, még mélyebbre szakad az örvény, és még jobban megered a szándékosan fölhasogatott sebek vére. Donnay tanítása ez: A kereszténység és zsidóság egymás mellett él, megannyi vonatkozásban egymásra van utalva, a társadalmi viszonyok, az üzleti élet, a szerelem kényszerűségének nyomása alatt közeledik is egymáshoz. Azonban az idő megtanítja mind a két felet, hogy kölcsönös békekötésük fegyverszünet volt csak, mert a zsidó önérzet, vagy inkább önteltség, életrevalóság, vagy inkább lelkiismeretlenség, önzés, sértő fensőbbiség, érzékiség széjjel robbantja a legszorosabbra kötött frigyét is. Egészen világosan, csupaszon, félre nem érthető tendenciával ez Donnay tétele. És mit állít vele szembe keresztyén részről? Lomha és férfiatlan passzivitást, a hagyományok langy és erőtelen tiszteletét, egy kimeríthetetlennek tetsző béketűrést, mely a legdurvább inzultusra végre ezekben a szavakban tör ki: piszkos zsidó.

Természetes, hogy ez a probléma legkényelmesebb,

mondjuk ki, egyuttal a legszokottabb megoldása. Ez a végső érv, ez az ultima ratio. Felületes, gyarló, szavakban kimerülő. És amit személyeinek, pusztaszóra (gedig rengeteg szóbősséggel ékesek) nem hiszünk el, azt maga a szerző, izmos, épkeztláb, jól fejlett cselekmény útján sem igyekszik elhíttetni velünk. Röviden szólva: a dráma irgalmatlanul rossz. Azt beszéli, hogy a tudós Michel, született keresztyén, beleszeret Henriette Juditba, egy nagyműveltségű zsidó asszonyba, akit négy évvel ezelőtt elszédített fájának eredendő hiúsága, és egy üresfejű mágnás feleségévé tett. Michelnek felesége és gyermeke van, akiken szeretettel csügg, de Judit elméleti felsőbb-sége, parancsoló temperamentuma, kivételes egyénisége kiforgatja valójából.

Mikor Suzanne, az asszony, megtudja, hogy az ura lélekben átpártolt Judithoz, hűségese szerelmében, de egyuttal hívságos gögijében halálra sebezve ajtót mutat neki. És ez a jóra való ember, aki ragaszkodott családjához, és nem akart Judit kedvese lenni, most úgyszólván kénytelen kítaszítva a zsidó asszony szerelmét keresni.

Michel és Judit tehát együtt élnek Párisban. Az első időt azonban Jeruzsálemben töltötték, a szent városban, amelybe ezt a nőt fájának rajongó, fantasztikus, minden ellenséggel szemben gyűlöletbe átcsapó szerelme vonzza. Itt a nyomorgó, számüzött, hazátlan orosz zsidók csapatját látva érett meg a fogadalom lelkében, hogy övéit mindenha támogatni és *amazokat* holtig gyűlölni fogja. Michel és Judit boldogsága tehát csak ezért sem lehet tartós. Judit a

maga körébe vonja leánykori barátjait, akik közt akad jóra való, korrekt, tisztességes úriember, de legtöbbje kérkedő, nagyhangú, cinikus, minden szent vagy szentnek tartott hagyomány gúnyolója, *antimilitárista* és *antipatriotista*.

Michelt előbb türelmetlenséggel, aztán egyre növekedő undorral tölti el az új környezet, amely neki idegen, nekünk zsidó szemlélőknek egyenesen aljas és nyomorult. S mennél világosabban látja, hogy Judit ezekhez húz, az övék egészen, annál nehezebb uralkodnia kitörő indulatján. Végre egy egészen jelentéktelen okba kapaszkodik, hogy kitöltse féktelen haragját, kidobja egyik vendégét, ki régóta és igen szertelenül udvarol Juditnak.

A két külön világból eredt és végzetszerűen összehatalálkozott embernek most már nincs semmi mondani-
valója egymás számára.

Michel elvesztette feleségét, aki már máshoz ment nőül, a gyermekeit, akik anyjukat követik és most kedvesét, aki többé nem szereti. Nagyon is tudatosá vált mindkettejükben fajuk bélyegző és energikus vonása és ez lehetetlenné teszi együttmaradásukat. Michel és Judit nehéz szavakkal, de könnyű szívvel bucsuznak el egymástól...

Mi is könnyű szívvel bucsuzunk el tőlük: ez a Judit, ez a Hændelssohn, ez a Vovenberg nem reprezentánsai a modern zsidóságnak. Amiképen nem gondolom, hogy a keresztyénség elfogadná képviselőjéül a lágy akarató, szófecsérlő, bábszerű áltudóst, akinek kulturális máza alól végre is kitör a piszkos zsidó! szóval a kulturátlan, baromi brutalitás.

Noha a harmadik fölvonásban megsápadunk, kissé kelletlenül emlékeztetnek bennünket némely előkelő társaság divatos tónusára, mintha ismerős arcokat látnánk és ismerős hangokat hallanánk.

De aztán föleszmélünk: hiszen e társaságban már csak ritkán, elvétve, mintegy mutatóba találkozunk egy-egy hitsorsossal. A túlnyomó többség a Madelaineben, a Jézus szent szive templomában tartja fényes esküvőjét vagy a nagytiszteletű urral kísérteti magát utolsó útjára azzal a dísszel, amely a presbitert, a templomépítőt, a tanácsbirót, a község vénét, Kalvin János alázatos hívét megilleti...

Donnay, a Chat Noir egykori énekese, a reakció szolgálatába állott, hogy megtehesse útját az Akadémiába, minden mérgezett nyilát ellőtte a zsidóságra, amit tegzében talált. Az izléstelen kihívásra Henri Bernstein felelt, a híres és nagyhatású drámaíró, az Izraellel. Ez a három fölvonású színmű, amelyet a szerző hitsorsosai és a történeti zsidóság apológiájának szánt, talán még szomorúbb világot vet feleinkre, mint Donnay műve.

Az Izrael-ban a következő dologról van szó: Thibault herceg (huszonhét éves), a francia antisemitizmus politikai vezére, diadalútjáról Párisba térve fölrendeli barátait a Rue Royale-beli cerclebe, hogy mennél több tanuja legyen a herceg akciójának. Mi ez az akció? Inzultálni fogja a zsidó Gutlieb Jusztin bankárt, hogy ezzel kényszerítse a klubtagságról való lemondásra. Ez a milliomos ötvennégy esztendő, köztiszteletben álló úri ember, tagja a legjobb társaságoknak és soha Thibault ellen nem vétett. Micsoda

hősiesség az egy ragyogó ifjú tehetségtől, az ország első szónokától, hogy ezt a békés öreg urat megtámadja? És klubtársai helyeslik ezt a nyomorult szándékot. Egyedül nagybátyja igyekszik lebeszélni róla, egy öreg gróf, aki elcsépett frázisokkal védi a zsidókat és elég naiv azt hinni, hogy a megoszlott, szervezetlen polgári társadalomnak sokkal sürgősebb volna egységbe forradnia a közös ellenség, a proletáriátus ellen. De hát minden szava falra hányt borsó. Thibault megállítja Gutliebet és fölszólítja, hogy adja be lemondását a klub tagságáról. A bankár dadog, zavarban van, nem mer a szemébe nézni makacs ellenségének és végül is eltüri, hogy a gyerekek — öt meghívott tanu jelenlétében — leverje a kalapot a fejről. És a hallatlan inzultusra azzal felel, hogy fölveszi kalapját és megtörten elhagyja a kaszinót.

A botrány a nyilvánosság előtt történt és csak párbajjal végződhetik. De ez a viaskodás, amelynek halálos lehet a vége, a legnagyobb képtelenség. A herceg anyja elküldi Gutliebhez gyóntatóját, Silvián atyát és magához kéri a bankárt. Amint Gutlieb belépett ebbe a házba, ebben az órában: tudunk mindent. A hercegnő valamikor kedvese volt neki. Viszonyuk gyümölcse Thibault. A többi körülmény mellékes, hogy a hercegnő férje iszákos volt és alávaló, hogy mellette türhetetlen pokol volt az élet és egyetlen menekülés a halál, hogy Ágnes hercegnő forró imádsággal és rajongó vallásossággal vezekelt megtévelyedéseért, mindez alig érdekel bennünket. Tisztán látunk: apa és fiú természetelleni párbajra

készül, apa és fiú természetelleni gyűlöletének következeképp. Ez Bernstein. Az asszony könyörög Gutliebnek, hogy ne álljon ki kettejük fiával, de ebből kitör megrontott életének minden keserősége és szörnyű szavakkal átkozza meg azokat, akik elrabolták tőle szerelmét és fiát. Mintha pár percig a párság és ellenei közti küzdelem szárnya suhogását éreznők, mint Zola Igazságában. De káprázat az egész. Mesterkedés volt, folytatódik a technika és elér a tetőponthoz. Thibault ott éri Gutliebet az anyjánál, megrendülve kérdezi ez érthetetlen látogatás okát és háromnegyed óra hosszát faggatja a hercegnőt. Rettentő és visszataszító ez a viaskodás anya és gyermeke között. Erről a fiúról egyre azt halljuk, milyen gyengéd, hű és odaadó volt. Ezt az anyát az asszonyok mintaképének, eszményének magasztalják. És most együtt fetrengenek előttünk a sárban, hol az egyik alul, hol a másik. Nagyon fáradtak vagyunk, idegeink kimerültek, szinte mi is szeretnénk könyörögni Ágnes asszonynak: mondd el neki a titkot. És elmondja...

Az ifjú herceg ezzel elvesztette lelkének egész tartalmát: kiesett alóla az alap, melyen oly biztosnak érezte magát. Hogyan folytassa politikai hadjáratát a zsidók ellen, mikor az apja maga is zsidó, hogyan fejtse ki nagysikerű propagandáját e faj ellen, mikor ő benne is zsidó vér csörgedez. A kétségbeesett Thibault bejelenti gyóntatóatyjának, hogy öngyilkos lesz. A jezsuita új célokat jelöl ki számára, meg akarja menteni és azt ajánlja neki, hogy menjen kolostorba. Az atya, akit szintén magához kéretett,

hogy a párbaj nyomait elföldeljék, örjöngve tiltakozik az ellen, hogy a saját vére is pappá legyen. Inkább azt ajánlja, hogy maradjon meg hercegnek, a bitorolt név birtokában, mintha semmi sem történt volna. A nemes ifjú ketté vágja a tragikai csomót, és öngyilkos lesz. Gutlieb a papnak és az anyjának a szemébe vágja: Nem én öltem meg a gyermekemet. A ti Istenetek ölte meg! És a megtört hercegnő ezt feleli: Nem, nem, Isten nem öl soha! Isten életre segít! És megroskadó térddel áhítatos imádságot mormol... Fügöny...

Ez az analízis, amely nyomról-nyomra követte a bonyodalmat, föltárta egészen tárgyilagosan a dráma eredendő hibáját. Bernsteinnak valami különös, soha nem hallott esetre volt szüksége, hogy érdeket keltsen, és közben megfélekezett róla, hogy az ilyen elszigetelt jelenségeknek semmi bizonyító erejük nincsen. Ezzel egyben kimondtuk az ítéletet az ő tendenciájáról is, amelyre különben sem szándékoztunk sok szót vesztegetni. Maga a dráma beteg itt, és rossz drámával a legjobb ügyet sem lehet szolgálni. A beszédek rengeteg áradata semmit sem visz előre, nem fejleszti a dolgokat, mint az önmagát vádló Hamlet, ennek a darabnak valamennyi személye «csak hűti száját, nem mozdítva semmit.»

Nekünk az a revanche, amelyet Bernstein adott hitsorsosainak, nem kellemes, sőt nem is kell. Gutlieb úr egyáltalán nem ideálunk. Lesznek közöttünk, akiket elragad az a vérrokonság, amelybe, bár illegitim uton, a dús bankár Franciaország legfeudálisabb családjai egyikével jutott, de nekünk nincs kedvünkre

ez az előkelő atyafiság. És az a mód, ahogy a zsidóságot Gutlieb úr képviseli, szintén nem módfelett szimpatikus. Ez a morál, ez a világfölfogás, ez az átmenet nélkül való hánykódás az alázat és dölyf szélsőségei között, visszataszító.

IV.

Az orosz zsidók szánandó helyzete is megteremtette a maga irodalmát részint zsargonban, részint oroszul, részint németül. Sivár és szomorú ez az irodalom, a virágról rá lehet ismerni a talajra, amelyből kisarjadt. Idegen országok fiai meg sem érthetik az elnyomásnak, a férfiéletért, a női becsületért való örökös reszketésnek, a bizonytalanságnak azt az érzését, amely a nyomoruság e magzatainak munkáin végig rezeg.

Ezt csak Oroszország fia, és minden országok zsidai érthetik meg. Művészet nincs sok az efajta írásban, az természetes. A tendencia nagyon is éles, a hangulat nagyon is nyomott, a lélek kevésbé szabad és fogékony ahhoz, hogy művészetet produkáljon. A drámában harsány szavu vezércikkek, a zsánerképben szivettépő részletek, a regényben a pogrom refrainszerűen visszatérő motívumai. És olvasás közben mindig elfog bennünket a tehetetlen düh, a kezünk ökölbe szorul, a fogunk véresre marja ajakunkat. Halljuk az asszonyok őrjítő sikoltozását, a férfiak eltompult, halálra készülő szavát, és nem tudunk segíteni...

Csirikovnak a *Zsidók* című színműve vált az utóbbi

időben legismertebbé az efajta irások közül. Ez sem dráma. Nem történik benne semmi, csak egy pogrom, és ez már ma nem is megy Oroszországban történés számba. De itt csakugyan van egy-két kitünően rajzolt zsidó típus. Érdemes lesz a szemükbe nézni.

Az öreg Leiser Frankel órásnak három gyermeke volt, két leánya és egy fia. Az idősebb leány kitért, és egy orosz ember felesége lett.

Az meghalt az apja részére. A fiát és a kisebb leányát relegálták a főiskoláról, mert részt vettek valamilyen nyugtalankodásban. Most otthon vannak az apjuknál, de a hatvan esztendőes zsidónak nincs sok öröme ebből a két gyerekéből sem.

— Nagy szerencsétlenség, mondja az öreg, ha a gyermekeinket olyan okosakká neveljük, hogy nem hisznek a mesékben. Mert ha a zsidó nem hisz a mesében, akkor hamar meg is szünik zsidónak lenni.

Az orosz zsidóság azonban ép oly kevésbé egységes, mint volt a palesztinai. Két táborban szervezkednek a közös ellenséggel szemben való védelemre. Az egyik a cionizmus, a másik a marxizmus. A cionisták vad fanatizmussal hirdetik, hogy a zsidóságnak a Szentföldön a helye, mert hazája nincs sem Oroszországban, sem Franciaországban, sem Németországban. A szociáldemokraták abban hisznek, hogy munkástestvéreik velük fognak tartani, ha ismét kitörne az üldözés bestiája.

És oly vad szenvedéllyel hirdeti mind a két fél a maga igazát, hogy a vita hevében egymásra támad, egymást üldözi, egymást emészti.

Nachman a cionista, és Boruch a szociáldemo-

krata csaknem kezet emelnek egymásra. Ezek is zsidó típusok. Nem művésziek, de élnek...

A vérbe fulladó Csirikov-féle rémdrámában van egy bájos legenda, mely megragadja az olvasó figyelmét. Schloime beszéli el, a kis órásinas, és Leizer magyarázza meg, a mestere.

— Egy zsidó azt mondta, hogyha eljön a Messiás, akkor minden zsidó, akik különböző országban laknak, Lengyelországban, Oroszországban, Amerikában, Afrikában, Angolországban és mindenütt, mind mind ezek a föld alatt Palesztinába fognak költözni. Igaz ez, Reb Leiser?

— Igaz, igaz, minden igaz!

— De miért a föld alatt Reb Leiser? Hát nem jobb hajón, vagy vasuton, vagy akár gyalog menni?

— A föld alatt jobb a zsidónak, Schloime! Ott nem találkozik a rendőrrel, és nyugodtan elér a Szentföldre. . De ha mégis vagy utazol, vizen vagy szárazon, akkor követelik a passzusodat. És ha azt látják, akkor azt mondják: Vissza! A mi országunkon nem mehet a zsidó keresztül. És így soha nem jut el a Szentföldre.

V.

Vessük össze a nyomor e magzatait azokkal, akiket épen csak az imént hagytunk el, a fényes szalonok műtárgyai között, vagy a Rue Royaleban. Nem lesz könnyű eldöntenünk, melyik látomány fájdalmasabb a szívnek. Amott irtózatos szenvedés, amelynek gyökere mélyebb, területe nagyobb, és tőlünk messzebb is eső, hogyses segíthetnénk rajta. Emitt

tullakott jólét, elbizottság és lelkiismeretlenség, az élvezetek keresésében kimerülő elmetehetség, a dekadenciának, az erkölcsi és vallási értelemben egyként pusztulásra érett hanyatlásnak jelei.

Ha a dráma csak ilyen zsidó típusokkal szolgálhat, akkor a zsidóság életében valahol valami nagy bajnak kell lennie.

Erre az eredményre jutok elmélkedvén ezen a néhány szeszélyesen összetoborzott alakon.

A nagy erények és félelmes bűnök kora lejárt. A szomorú középszerűségek ideje következett el ránk... Unott, fásult, közömbös a világ, s benne mi vagyunk a legközömbösebbek, dicső történeti multunknak sirt keresők.

A művelt zsidóság, tehát az igazi, a történelmi, a fajunk folytonosságát fönttartó zsidóság, mintha egy nagy válság lázában égne. Valami összeomlással fenyeget benne, hisz sorra töredeznek ki legbüszkébb oszlopai. A szökevények száma nőttön-nő, és e gyalázatos kór befészkelődött már oda is, ahol a legelszántabb konzervativizmussal őrizték eddig hitünk hagyományait.

Nekem e pillanatban úgy tetszik, hogy a ma élő zsidóság aktuális drámájának valódi hőse nem Shylock, a mesebeli szörnyeteg, és nem Bölcs Náthán a hű, a nagy, az igaz, nem Donnay torzzsidói, és nem Bernstein gyámoltalan bankárja.

A mi igazi drámánk igazi típusa, sőt prototípusa Georg Jellinek, a közjog nagy mestere, a világhírű tudós, az önálló, eredeti irányt szabó kutató, a heidelbergi egyetem rektora.

Aki a bécsi zsidó pap fiaként született, akit a lutheránus pap szentelt be és kísért ki utolsó útjára . . .

A zsidó szív elszorul, ha az árulásnak, a hitehagyásnak ezeket a példáit látja. És én nem látok sehol megrázóbb tragikumot, mint ebben a drámában: hogyan kénytelen őseim vallása, a faj, amely nemcsak bibliai, hanem természettudományos értelemben is kiválasztott, napról-napra elviselni egy ilyen tördöfést.

S a tördöfés nem a hitványaktól és utolsóktól ered, hanem azoktól, akiket faji tehetségük, faji szorgalmuk, hagyományos törekvésük a tudománynak, a művészetnek, a gazdasági életnek nagyjai közé emelt.

Ime: a legsötétebb tragédia. Ki merné jósló lélekkel megjövendölni utolsó fölvonását?

Budapest.

Sebestyén Károly.

ARANY JÁNOS.

Ez évben lesz Arany János halálának harmincadik fordulója. Hadd szálljon feléje emlékezetünk galambja és vigye el hozzá kegyeletünk és hálánk olajágát nemcsak ama felejthetetlen lelki gyönyörűségért, amit örökbecsű, soha nem hervadó költészetének virágai nekünk nyújtottak, hanem egyszermind azért, mert jól esik tudnunk, hogy Arany nemcsak mint költő, de mint ember is egész egyénisége, lelki derekassága és a zsidóságról táplált véleménye által is megérdemli kegyeletet, hálás emlékezetünket.

Ha vizsgálódásunk tárgyává tesszük, hogy miként vélekedett Arany János a zsidóságról és annak irodalmáról, úgy a nyert eredmény azt a képet, amit eddig magunknak Aranyról alkottunk, még jobban ki fogja domborítani. Mert épúgy mint a legcsekélyebb tükördarab, azon mód veri vissza a reá eső fénysugarakat, mint annak egésze: úgy az ő alkotásainak, de egyszersmind lelkületének legapróbb részlete is ugyanarról a tiszta, nemes gondolkodásról tanuskodik, mint annak teljessége.

Arany János a zsidóság szellemi kincsei iránt nagy tisztelettel és méltánylással viseltetik. Miként Herder, úgy mélyed el ő is ezeknek tanulmányozásába, esztetikai boncolgatásába és élvezésébe. A Magyar Nemzeti Versidomról szóló értekezésében a biblia költészetével bizonyítja állításának helyességét, hogy t. i. a verset valójában nem a rím és mérték teszi verssé, hanem a ritmus. Minden régi költészet eredetileg csak a ritmus báját ismerte és nem a mérték- és rímét. Ez legjobban látszik a régi héber költészetben, amelyet Arany a költészet ősi, legrégibb mintájának tart. Ebben pedig a gondolatritmus három módján, a párhuzamos, összerakó és ellentétesen kívül más ritmus nem található. Ez ősi héber költészet szépségeit kevesen tudták úgy átérezni és méltányolni, miként Arany, ha mindjárt nem is élvezhette őket eredetiben.

Barátja, Szilágyi István, aki irodalmi terveiről értesíti, így ír neki: «Zsidó költeményeket fordítok, amelyek az egész bibliában legszebbek. Majd egyszer elmondom, mi nézetből!» Erre Arany lelkes hévvel

így válaszol neki: «Zsidó költemények! Úgy, úgy! mindent, ami szép. Most van ideje klasszikai egyszerű szépségekre törekedni, nehogy elsodorja az embert a dagálytenger!» És midőn Szilágyi néhány évvel később ismét ezen munkálatára tereli figyelmét, Arany így felel neki: «Hogy te a zsidó költészet fön ségeit akarod nálunk meghonosítani, ezen szerfö lött örü lök. Én öket eredetiben nem élvezhetem. De forgatom Jolowicz Polyglottját,* hol az összes keleti költészetböl, így a héberböl is, számos mutatvány közö lttetik, sikerült német fordításban. (Arany János hátrahagyott iratai és levelezései III. k. 25. és 257. l.) Arany a biblia, különösen a zsoltárok fön ségét minden vallásos költészet örök mintájául állítja föl és a magyar vallásos költészet művelö itöl is azt követeli, hogy ennek keresetlen, cifrá lkodás nélküli egyszerűségéhez térjenek vissza. Többször is érinti Arany e kérdést.

Birálataiban egyszer így szól: «A vallási költészet, mely a földi ember legszentebb, legmagasztosabb érzelmeit öleli át, nemcsak nincs kirekesztve a szépek birodalmából, sőt a legfön ségesebb, mi után törekedhetik!» De nyomatékosan hangsulyozza, hogy mindig meg kell tartatnia sajátos jellegét: «egyszerű, komoly fön ség illik ahhoz». Midőn pedig a budapesti református egyház az ő ujonnan tervezett zsoltárfordításának szövegét birálat és véleményadás végett átadja neki, Arany a füzetre a köv etkező megjegyzést

* Érti alatta H. Jolowicz művét: Polyglotte der orientalischen Poesie in metrischen Übersetzungen deutscher Dichter. (Leipzig 1853.)

írja: «Az eredeti szöveget kellene értenem, Marot és Beza költői paraphrasisával egybe vetnem, ezeket Molnárral * s az új dolgozattal hasonlított össze; de a zsidót nem is tudom, a többi munkára szemem képtelen. Részemről azt hiszem, Molnárt elég lett volna egészen szokatlan archaismusaitól megszabadítani, mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidének tartja, és úgy tiszteli... Nem gondolom, hogy a köznép jobban értené a felvirágzott, mint a bibliai nyelvet... Jó éneket írni nincs a mai kor szellemében, mert vallási ihlet nélkül költői sincsen.» Egy másik alkalommal ugyancsak a Zsoltárok kérdéséről így nyilatkozik: «A javítás ne álljon felcifrázásból világi tulipánnal, rózsával, népieskedő affectatioval... Mi olvastunk néhány újabb korban keletkezett vallásos éneket, de megvalljuk, egyikben sem találtuk azon negélylés nélküli, igaz bensőséget, azon szivből buzgó vallásos érzelmet, melytől régi énekeink jobbjai átvannak hatva. «Igazság!» itt is, mint a költői productio minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja: csak zengő érc és pengő cimbalom.» (Hátrahagyott ir. és lev. II. k. 139., 526., 527. l.) Hogy mit kíván Arany a buzgó énektől, a jó imádságtól, azt világosan megmondja Zrinyi és Tasso című tanulmányában, ahol a többek közt apróra kimutatja annak a fönséges imának a forrását, amelyet Zrinyi a szigeti hősnek ajakára ad. «Nincs az fölpiperézve — írja Arany — világi dísz-

* Érti Szenczi Molnár Albert énekes zsoltárait, amelyeket Marot és Beza francia verses fordítása alapján dolgozott föl.

szel s ha Zrínyi ez imában követi valamely elődjét: a királyi szent dalnok, az ó-szövetség hymnuszainak ihletett énekese az... Könnyű lett volna Zrínyinek az ima szövegét teljesen újból fogalmazni: de vajjon akkor nem hiányzott volna-e belőle azon mély vallásos ihlet, mely így általa ki van fejezve.» (50—51. l.)

És csakugyan maga Arany is így jár el, midőn buzgó fohászt ad Szent László ajakára, vagy pedig az ősz papot, Tordát imádkoztatja, vagy az eljövendő időkről jóslatot mondat véle: a Zsoltár igéje zendül meg ajkaikon és így fejezi ki a költő mély áhitatukat és vallási ihletségüket.

Arany szerető ragaszkodással csüngött mindenkor a Zsoltáron. Még iskolába sem jár, négy-öt éves korában már ismeri Dávid király énekeit, tizenhétéves korában pedig mint kisújszállási præceptor már nagy buzgalommal tanítja azokat az iskolában, férfikorának delén pedig senki sem éneklé a zsoltárokat nálánál szebben egész Szalontán. Mint öreg ember midőn a Nyelvörben különféle nyelvtani szabályokat fejteget, tételeinek bizonyítására legszívesebben idézi a zsoltárokat. Nem csuda, ha a Zsoltár mély, kitörülhetetlen nyomokat hagyott hátra nemcsak leveleiben, prózai irataiban, de még költői művein is. Mint a virágon a reggeli harmat, úgy ragyog Arany költészetén a Zsoltár zománca. Sajátos színt, zamatot kölcsönöz az neki. Azonban ennek részletes kimutatásába nem mehetünk bele, mivel ez maga is nagyon terjedelmes feladat és tulajdonképeni tárgyunktól messze eltérítene; de másrészt nem is szükséges, mivel Bánóczi József Évkönyvünk 1895-ik évi számában

Toldi és a Bibliái című dolgozatában finom érzékkel és leleményességgel tárgyalta e kérdést, magam pedig Arany János és a Biblia című könyvemben részletesen értekeztem e thémáról. Annyit azonban mégis meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a Zsoltár, hanem a biblia többi könyvei is nagy hatással voltak Aranyra, és pedig leginkább azok, amelyek epikai jellegük révén lelkileg rokonságban állnak Arany alkotásaival. Ezek főként: Birák, Sámuel és Mózes könyvei. Kisebb mértékben: Jób, Salamon példabeszédei és Sirák könyve. Holott a biblia azon lírai könyve, mely a világirodalomban oly mély nyomokat hagyott hátra: az Énekek Éneke, Aranyra, mint aki alapjában nem lírikus, hanem epikus, esekély hatással volt. Ezért mondja Arany: «Én a zsidó lyrát inkább csak bámulom. Szeretetemet a Firdusi époszai birják» (Hátr. ir. és lev. III. 257 l.) A bibliának Aranyra gyakorolt nyelvi hatását leginkább azon a munkáin észlelhetjük, amelyek népies színezetűek és régies zamatuak, mert a népiesség, valamint a régiesség nyelve rokon a biblia stílusával. Ezt Buda Halálában, Toldi Szerelmében és Csaba Királyfiban láthatjuk legjobban, holott kevésbé népies nyelven írott munkájában, mint például Murány Ostromában alig találunk valami érintkezést a biblia nyelvével. De a biblia Aranynak némely leírására, elbeszélésére, meserészletére, sőt alakjára is gyakorolt hatást. Ezt leginkább Aranynak ama alkotásain észlelhetjük, amelyek nyugodt, széles mederben folynak és kiválóan epikai természetűek. Ezek: Toldi trológiája, Bolond Istók, Buda Halála, Az elveszett Alkotmány, Szent László füve. Holott

azon költeményekben, amelyekben erős drámai erő lüktet, amelyek hézagos, gyors lefolyásuak, így Katalinban, a balladákban a bibliai hatásnak vagy semmiféle vagy csak halovány nyomait lelhetjük föl.

Arany a zsidóság ősi alakjai, a patriarkák, próféták, hősök és szenvedők előtt mélyen meghajtja zászlaját és róluk mindenkor az igaz tisztelet hangján szól. Ősz édes atyját, aki elvesztette volt szemevilágát, de kevéssel halála előtt váratlanul visszanyerte, Izsákhoz hasonlítja:

«Szemének éje, lelkének boruja
Nem gyötri többé. Még ezt a napot
— Előbb mint a halált — meglátta újra...
Szerencsésb mint Izsák, megáldhatott.»

(*Bolond Istók I. é. 76. v.*)

Önönmagát pedig a költő a Siralmak prófétájához hasonlítja, aki a jeruzsálemi szentély rombadőlte fölött kesereg:

«Mióta romba dőlt oltáridon, Hazám,
A honfi legszentebb könyével áldozám,
Mint egy Jeremiás nyögdelve bánatom
Oly megtörött szívvel, de nem oly szabadon.»

(*Juliska emlékezete.*)

A gyermekeit sirató, a hatalom zsarnoksága alatt elvérző, gyászoló hazát Ráchel által személyesíti a költő. Ráchel Siralma nem egyéb, mint a hazának bánatos panasza gyermekeinek elvesztése fölött.

Majd pedig a biblia nagy szenvedőjének keservéhez hasonlítja a haza fájdalmát, midőn így szól:

«Remények ével áldom jöttödet
 Óh tégy irgalmat e szegény hazával!
 Ha bűnhödénk, elég a bűnhödöt,
 S elég viselni — ha mint Jób — keresztünk.»

(*Forgácsok.*)

Maga és éneke számára pedig nem kíván méltóbb szerepet és küldetést, mint Józsuáét, aki a napot megállította Gibeonban és a holdat Ajálon völgyében:

«Az időket zengem én, és az idők apját,
 Teliteljes fényiben a dicsőség napját.
 Vajha késő énekem egy Józsuá lenne!
 Megállítná e napot, mielőtt lemenne.»

(*Hátr. ir. és lev. I, 508. l.*)

Zrinyi és Tasso tanulmányában az epikai hősök mibenlétét fetjegetve, többek közt így ír róluk Arany: «Az éposz... hősei úgy tűnnek föl, mint koruk választot emberei; megannyi Mózesek és Józsuék, hivatva népoket az ígéret földére vezetni, de magok is egy emberfölötti hatalom felhő- és tűzoszlopait követvén.»

Széchenyi Istvánt is, a magyar népnek gondviselés-szerű vezérét, szintén Izraél e két hőséhez hasonlítja: Mózeshez, «ki a pusztán népét vezérli» és Józsuához, «ki kürtöl és lerogy a régi fal.»

Petőfit szintén bibliai alakokkal veti össze. Majd azt mondja róla: «mint Illyés próféta tüzes szekéren a mennyégbe szállt»; majd pedig lantját «Szent Dávid hárfájával» hozza összefüggésbe. Egyik ifjú költőről pedig, aki Petőfit iparkodik utánozni és anyjáról érzelmes hangon énekel, apját pedig nevetéséges színben tünteti föl, elítélőleg ennyit mond: «Nem szólok vallás-erkölcsi szempontból e divat ellen (pe-

dig hisz ott volna Káim és Noé példája), de szólok esztétikai szempontból mint divat ellen».

Amidőn Garaynak «Betulia hölgye» című hőskölteménye megjelenik, így ismerteti Arany:

«Betulia hölgye: mi ez? kérdehetik sokan a mai bibliátlan kor növendékei közül. Egyszerűen Judith és Holofernes története. A hős héber asszony, kinek magasztos honszerelme és hitrajongása megszabadítja nemzetét a fenyegető zsarnok igától, mindenkor méltó tárgya vala a képző- és szőlőművészeteknek.»

De legszívesebben festi Arany saját érzelmeit egy-egy bibliai alaknak jelképe alatt. Midőn bánat tépi, dulja szivét, azt szeretné, ha többé soha érezni nem tudna és keble ki volna égve; de hiába kívánja, szíve nem hágy magának parancsolni, olyan mint a bibliának égő, de soha el nem hamvadó csipkebokra:

«De mint a Mózes bokra hajdan,
A dalnok-szív ég olthatatlan
És soha el nem ég.»

(A dalnok búja.)

Innen már csak egy lépés az örök zsidó témájához. Felette jellemző Arany lelkiületére, ahogyan ő e mondát felfogja és alakítja. Az Ahásvér feldolgozói ugyanis az örök zsidó alatt többnyire az igazi zsidóságot értik, amelynek az örök élet átkát kell viselni, hogy bolyongása által vezekeljen. Nem így Arany. Teljesen eredeti felfogással önönmagát, saját kínos életét, nyugtalan vergődését, a világ fonákságával elégedetlen, mostoha békétlen sorsát festi az örök zsidó üldözött bolyongásának jelképe alatt. Maga

Arany: az örök zsidó. Zaklatott vergődő lélekkel
kiált föl:

«Pusztán folyam mért nem vagyok,
Hogy inna fel aszu homok!
Mért nem futó, veszett vihar,
Mely ormokon egyszer kihal...

Tovább! tovább!

Irigylem az ágról szakadt
Levélkét: hisz majd fennakad;
Irigylem az ördögszekért:
Árokba hull: céljához ért...

Tovább! tovább!

Szegény zsidó... Szegény szívem:
Elébb-utóbb majd megpihen.
Az irgalom nagy és örök,
Megszán s' átkom nem mennydörög:

Tovább! tovább!»

Arany nemcsak a bibliai költészet iránt őrizte meg mindvégig szeretetteljes fogékonyságát, hanem az agáda iránt is. Jolowicznak már említett Polyglotte című gyűjteményes munkájából sok szép, költői becsű talmudi elbeszéléssel, mondával, legendával ismerkedik meg. Ezek egyike annyira megragadja érdeklődését, hogy le is fordítja. Tartalma a következő: A jeruzsálemi szentély rombadölte után a papok mind leölettek, csak a főpap maradt életben. Ez a nagy szerencsétlenségben Isten ellen fordul és visszadobja az ég felé a szentély kulcsait, minthogy Isten nem méltatta őt arra, hogy a szentélyre ügyeljen. Erre egy tündöklő kéz nyúl le hozzá a kulcsért: másnap virradatra a főpapot villámsujtottan halva találják. Ez az utolsó főpap. Tárgya a babilóni

talmudból van merítve. (Taánit 29 a.) De megvan némileg eltérő változatban a Kir. II. k. XXIV. fejezetéhez írt Jalkutban is. A Polyglotte gyűjteményében a német költői feldolgozás Frankl L. A. műve. Midőn Frankl összegyűjtött költeményei: «Helden- und Liederbuch» címen megjelentek, Arany különös kedvteléssel forgatja azokat és a régi legendákat, talmudi mondatokat egyenesen azon célzattal ajánlja a magyar költők figyelmébe, hogy ők is dolgozzák föl hasonló modorban, mint Frankl a régi krónikák hagyományait és költői becsü elbeszéléseit. Aranyt különösen a héber vértanúk és hitbajnokok sorsa hatja meg legmélyebben. Midőn Ráchel legendáját olvassa, «aki talmudi hit szerint mindig feltámad, ha fiainak vigasztalásra van szüksége» — mély meghatottság vesz rajta erőt. «Nem tehetjük — így szól Arany — hogy föl ne gerjedjen rokonszenvünk a fájdalom ez őszinte hangja iránt.» A «Ben Zákái» című költemény olvasásakor azt mondja: «A felekezetestesség szava sem képes elnyomni költőnk diadalát, midőn felkiált, hogy a máglyán ugyanazon zsoltárok zengése mellett hamvaszták el az ő hitfeleit, melyek először az ő király költőjök ajkán hangzottak vala.» * Franklról magá-

* Frankl költeményének ama versszaka, melyről Arany itt szól, így hangzik:

«Und wenn in Zeiten, die verschollen,
Der Holzstoss flammend dich umloht,
Da sangen sie dich in den Tod
Mit Psalmenklang, die Mitleidvollen!
O, schönre Rache ward dir nie:
Der Psalmen heilige Melodie,
Von deinem Dichter borgen sie
Die Hymnen, wenn sie beten wollen.»

ról pedig így nyilatkozik Arany: «Szerző, mint azt az eddigiekből is gyaníthattuk, héber. Meggyőződéséből nem csinál titkot, lelkesül hiteért, melyet úgy fog fel s csak annyiban méltányol, mint a tiszta szellemi vilá-gosság vallását, hitsorsosít és tanítóit pedig mint «Jehova szent nomádjait, kik eszmenyájakat legeltetnek szélylyel a földön»; de másrészt nem késik ostorát emelni önfelére, látván, hogy szellemi hivatásuk betöltése helyett az «arany borju» imadásába van-nak merülve. Ez átható, mély meggyőződés, mint minden, ami lélekből jön, tiszteletre gerjeszt, s ama valódiságot adja költészetének, mely el nem hibáz-hatja útját az olvasó rokonszenvéhez. Légy meghatva erős hittől akármiben, s tudd azt költőileg kifejezni: veled érzünk mi is bizonytal, noha véleményben kü-lön járunk.»

Arany az új-heber költészet kiválóbb képviselőit, Jehuda Hálevit, Gabiról Salamont és Alcharizi Judát szintén ismerte, legalább nagyjából. Egyetlen maka-mája «A poloska», Alcharizi «A bolha» című maka-májának a mintájára van fölépítve, amelyet a több-ször említett Jolowicz gyűjteményéből ismert.

Arany az életben nem nagyon sűrűn érintkezett zsidókkal. Tudjuk, hogy 1836-ban, midőn abbahagyja a tanulást és színésznek csap fel, vándortársulatával a többek közt Mármharosszigetre vetődik el. A tizen-kilenc éves ifjú valószínűleg itt lát legelőször zsidó lakossággal erősen benépesített várost. Az itt nyert benyomások mélyen belevésődtek lelkébe, olyannyira, hogy kilenc évvel később, midőn jó barátját, Szilágyi Istvánt Szigetre nevezik ki tanárnak, Arany a hozzá

intézett levelében így ír e városról: «Egyébiránt részemről Szigetre semmi ellenvetés; becsületes magyar város, tele zsidóval; laktam egyik fogadójában 1836-ban mint a vándor Thalia sarukötője. Aranyos főkötős zsidónők, zsidólepényt árulók, az Iza vize, melyen átgázoltam... ezek a képzetek vannak összeguzsolva elmémben Sziget eszméjével.» (Hátr. ir. és lev. III, 6—7. l.)

Mindjárt közbe vethetjük, hogy abban az évben, midőn e levél kelt: 1845-ben írta Arany az Elveszett Alkotmányt, melynek harmadik énekéhez valószínűleg a szigeti benyomások szolgáltatták a zsidókra vonatkozó kis részletet. Ugyanis arról van ott szó, hogy a liberálisok a honi ipar föllendítésére és a nemzeti viselet terjesztésére «Védegyleti Gyűlést» tartanak, amelyre nagy sokaság gyűl össze:

«Jőnek urak, nem-urak, vászonemesek paszomántos
Birtokosok, frakkos megyetisztek, arasznyi szakállal...
Végre zsidók lesikált állal...
Asszonyok is: lelkes buzgalmú leányi e honnak
(Nem sokan e nemből) honi festésű rokolyákban...
Peckes mesternők, feszes arccal, gömbölyű testtel,
Szürke harisnyájú, idegen hajú cifra zsidónők.»

Már itt észrevehetjük Aranynak ama jellegzetes tulajdonságát, melyet utóbb a virtuozitásig fejleszt: az éles megfigyelést. Híven írja le az akkori zsidókat, akik állukat vallási okokból nem borotválták, hanem az ú. n. auripigmentum segítségével valósággal «lesikálták»; valamint a zsidónőket, akik már akkor is szerették a cifrázkodást és általánosan bevett szokás szerint vendéghaj nélkül sehol sem mutatkoztak.

Valószínűleg szigeti benyomásra vezethető vissza az is, midőn a költő az Elveszett Alkotmány második énekében leírja Rák Bende mulatozását, aki társaival táncra kap: «lejtének walzert... cifra mazurt, a királyi zsidót, erdélyi oláhost.»

Itt-ott emlegeti Arany a zsidót olyan közkeletű értelemben is, ahogyan a magyar nép szokott róla beszélni. Szilágyi Istvánt értesíti, hogy sikerült Szalon-tán társas kaszinót alapítani. «Könyvünk — így írja barátjának — még nincs, de lesz. Pedig a «lesz»-ért talán csak ad a zsidó valamit.» (Hátr. ir. és lev. III, 6. l.)

Ezt a tréfás nevet: «Nyakigláb Zsidó» nyelvi szempontból így magyarázza meg: «Maga a nép, ha tulajdonnevet alkot, (ami nála leginkább gunynév adáskor történik), érzi, hogy nem elég a közérthető mindennapi kifejezés. Nem nevezi a zsidót, kinek hosszú nadrága a tartóján nyakából függ le, «nyakig érő lábú», hanem Diószeghi-féle merészséggel nyakigláb zsidónak» (u. o. II, 380. l.).

A Rangos Koldus című költeményben a tönkrement urat, a nagyságos koldust festi le, aki gyűjtőívén «nemes» célra, t. i. önmagának szed alamizsnát és így mutatkozik be a költőnek:

«Egy dicső ház végső sarja —
 (Tudja Várna, meg Mohács...)
 Nem lehet, ha birtok már nincs,
 Sem szíjgyártó, sem kovács,
 Volt igaz még egy tenyérvényi:
 De a rozsdá és aszály...
 No meg Homburg, s' a zsidóság...
 Hanem a rang: az muszáj.»

(Őszikék.)

A zsidó korcsmáros, a magyar népies irodalomnak kedvenc alakja, Aranynál sem hiányzik. Magyar Misi, akinek személyében a költő a magyar élhetetlenséget akarja gunyolni, legjobban tud a zsidó korcsmárosnak parancsolni, különösen mikor a borát hitelbe akarja inni:

«Betekint a Dübögőbe, kérni egy italt,
Van neki ott embersége, míg pénzébe tart;
De ha elfogy a hitele, parancsolni kezd,
Töri magát Icig zsidó, ha ő rájleszt.»

Az ötvenes évek irodalmi állapotait bírálva, erősen gúnyolja a költő mindazokat, akik hivatottság nélkül fölsapnak költőknek:

S kinek csizmája rossz, vagy inge nincs;
Kit a leánytól zár kaján kilincs;
Kit apja megvert, vagy preceptora;
Kit elbájolgat a zsidó bora...
Mind az körömre, tollra és papírra!

(*Vojtina levelei II. rész.*)

A kuriozum kedvéért még megemlítem, hogy Arany névszerint meg is énekelt egy zsidót, még pedig nem csekélyebb személyiséget, mint az ő — házi szabóját. Ugyanis Lévy Józsefnek ír Nagy-Körösről egy verses levelet, amelyben a többek közt ezt mondja:

«E levelet pedig, inkább ma, mint holnap,
Nyujtsd váci utcán Goldner főzsidónak;
Csipje meg a végét mesteri ollónak;
S' te hozd ki szülöttjét majdan a posztónak »

(*Hátr. ir. és lev. IV, 10. l.*)

Arany költői műveiben zsidóknak nem jut lényeges szerep. Csupán a Daliás Időkben lép föl egy zsidó nő, Eszter, aki Kázmér lengyel királynál «orca nélkül való fejedelmi kegyben» állott. Erről Évkönyvünk 1898-ik évi folyamában Heller Bernát kimerítő, alapos értekezést írt; azért csak röviden annyit kell megjegyeznünk, hogy Arany ugyan elvetemült nőnek festi Esztert, aki Toldival szemben úgy viselkedik, mint Potifárné Józseffel, de mégis egy kiengesztelő jellemvonással ruházza fel őt is a költő, midőn tettének rugóját fajszeretetének, Toldi iránti háladososságának tulajdonítja, amiért hogy hitsorsosait, a Magyarországból kiűzött zsidókat pártfogásába vette.

A Nagy Lajos által számkivetett, Lengyelországba törekvő zsidókat ugyanis Toldi Miklóssal hozza össze a költő, hogy ezáltal is hősének nemes lovagiasságát juttassa kifejezésre.

Mint Arany maga mondja, a zsidók kiűzetésének történetét Küküllei Jánosból merítette. De milyen jellemző Aranyra, nemcsak az íróra, hanem az emberre, annak lelkületére, egész egyéniségére, az a mód, hogyan használja föl az ő forrását.

Küküllei mindössze ennyit mond a kiűzetésről: «Lajos hitbuzgóságában a zsidókat a katolikus hitre téríteni és Krisztusnak megnyerni akarván, miután ebbeli szándékát nyakas makacsságuk miatt keresztül nem vihette, egész Magyarországon kiűzetésüket elrendelte.»

Amit a zsidók magaviseletében Küküllei helytelenít, és nyakas makacsságnak mond, azt Arany egészen másként ítéli meg. Szavaiból nemcsak a zsidók sorsa

fölötti száanalom érezhető ki, hanem egyszersmind magaviseletük helyeslése is:

«Amiért ősei hitét nem hagyá el:
Költözik, bujdosik a szegény Izráel.»

Az is jellemző Arany jóízlésére, hogy a zsidókat nem beszélteti romlott magyar nyelven, hanem úgy, mint a többi szereplőit kifogástalan magyarsággal. Mivel elítélte mindenkor azok modorát, akik «pórias szólam utánczásában» ügyeskednek és «zsidó vagy tótos magyar beszéd által» tapsokra akarják a közönséget ragadni. (Töredékes gondolatok.)

Végezetül nagykőrösi tanárkodásának idejéből említek meg egy jellemző esetet, ami az ő nemes lelkületét fényes világításba helyezi. Járt ugyanis a kőrösi kollégium felsőbb osztályába egy zsidó fiú, egyetlen az egész osztályban. Tanulótársai eleinte nem tudták, hogy zsidó, de utóbb kitudódott: erre az egész osztály elhatározta, hogy elveri. Délután jön a fiú az iskolába, az osztály megrohanja és iszonyúan elpáholja. Épen mikor az egyik fiú azt kiáltja: «agyon kell ütni a zsidót» — lép be az osztályba a tanár: Arany János.

A fiuk szétrebbennek és restellik a dolgot a szeretett tanár előtt. Arany egy szelid, szánakozó pillantást vet a megkínzott zsidó fiúra és szó nélkül távozik a teremből. Másnap hiába várják a fiuk a tanárt. Nem jön a rákövetkező nap sem; pedig leckeórát sohasem mulasztott. Erre a fiuk küldöttséget menesztnek hozzája és kérik, kezdje meg újra előadásait. Arany hidegen végignéz rajtuk és így

szól hozzájuk: «Olyan osztályt, mely valakit vallása miatt bánt, én nem tanítok.» Ezzel megfordult és ott hagyta őket. A következő napon jelentkező küldöttséget be sem eresztette. A fiukat Arany eljárása mélyen meghatotta és egyúttal meg is szégyenítette. Végre a tanári kart kérték, hogy vesse magát közbe Aranynál. Tanártársainak csakugyan megígérte, hogy még ez egyszer megbocsát osztályának és másnap megkezdte előadásait. (Pesti Hirlap 1882. évf. 13. sz.)

Azokkal a szavakkal vegyünk Arany Jánostól búcsút, amiket Petőfi, ki elismerésével pazarul sohase bánt, intézett hozzája: «Szép, tiszta, nemes lélek.»

Sopron.

Dr. Pollák Miksa.

A MAGYAR ZSIDÓ KÖLTÉSZETRŐL.

Bevezetés *Gál Gyula* szavalatához az I. M. I. T. 1910 decemberi estjén.

Akik előtt még most is kérdés, hogy van-e egy külön fejezetet kérő magyar zsidó költészetnek létjogosultsága — azoknak elébe tárhatjuk ma már a magyar zsidó poéták munkáinak egész sorát. Hadd igazolják önmagukat és szerzőiket. Minden, ami él és fejlődik, jogot tarthat az életre. Amint a természetben semmi sem fölösleges, amint ezerféle szín, illat és hang olvad a nagy mindenségben egységes harmóniává, az emberi lélek világának ezerféle színe, hangja és illata között sem lehet eldönteni, melyik értékesebb, melyik

fontosabb, melyik mélyebb, melyik tónusosabb. Különösen nem a költészet szempontjából. Ki mondhatná, hogy a testvéri vagy faji szeretet, ahogy a prófétáknál látjuk, nem válthat ki ép oly poétikus hangulatokat a kiválasztott lélekből, mint a nemi szeretet? Ki vonná kétségbe, hogy a szent és sorvasztó vágyakozás egy távoli föld után, akár a Libanon, akár a Montblanc vidéke az, nem lehet ép oly őszinte és költői, mint a sóvárgás egy leány után, akinek a nevét suttogva sóhajtja bele valaki az éjszakába? Vagy a lélek felemelkedése az áhitat szárnyain, hogy a legfelsőbbel, az istenséggel egyesüljön, amint azt Gabirolnál látjuk, nincs-e olyan magasztos, olyan poétikus, mint az epekedés akár a legtisztább földi egyesülés után?

Az az idő, amikor az «általános emberi» jelszavas frázisát, hangoztatva, gúny tárgyává tették az úgynevezett «hazafias» és az úgynevezett «istenes» énekeket — rég lejárt. Az emberi lélek differenciálódott és nem várunk többé tőle egy egész életen át következetesen keresztülvitt általános emberi igazságokat. Sokkal mélyebben látunk is most belé, mint száz évvel ezelőtt. Mint a buvár ereszkedünk alá nyitott szemekkel a lélek mélységeibe és látjuk a hullámokat, amint egymást kergetik, egymást bajszolják, egymást elnyelik. Habok jönnek, habok mennek, majd tiszták és a nap aranyában csillogók, majd szennyesek és iszaposak, mint a halálos mocsár vize. És a gyöngyöket nem mindig a csillogók dobják ki magukból. Az érzések finomabban rezegnek, mint az æther. Szeretet és gyűlölet, imádat és utálat, boldog élet-

öröm és keserű undor, fekete gyász és ragyogó ujjongás, áhitatos ellágyulás és konok fogányság, mint finom æther-atomok reszketnek végig egy pillanat alatt lelkünk mélységeiben és akit a sors poétának szánt, annak a lelkéből majd ez, majd az az érzéshullám veti föl az igazgyöngyöt, amely ragyog és tündököl.

Az «általános emberi» köre ma már nagyon kibővült. Minden érzés, amelyet a lélek felszínre dob, általános emberi. Gubózzuk ki az egyén és a viszonyok kuszált gombolyagából és meglátjuk, hogy az. Goethe még restelte volna. hogy vallásos verset írjon, ép úgy, ahogyan a nyomorgó Schiller nem mert volna a pénz után való vágyakozásról dalolni. Pedig mind a két érzés természetes és emberi. Mindenkinek van pillanata, amikor felhullámszik lelkéből a hit, vagy legalább is vallásos áhitattal hisz a hitetlenségében. Ez is hit és vallás, amint egy kabbalista mester tanítja. És minden embernek vannak testvérei, van szeretett röge, talaja a közelben vagy távolban, a valóságban vagy a képzeletben — és ha szépet tud erről mondani, ki mosolyogna rajta, mert «hazafias» vagy «bibliás»? Hiszen az igazi költészet legtöbbször nem az intellectus terméke, hanem az érzése és minden érzés egyformán jogosult a poézisre.

Ki merné állítani, hogy Petőfi szeretete a magyar alföld iránt, Jehuda Halévi sóvárgása Ción felé nem olyan őszinte, mint Goethe vágyódása a világ városa, Róma után? Vagy hogy Ady dalai a zsoltárok istenéről nem oly mély gyökerűek, mint Schiller versei Zeusról és a többi görög istenekről?

Változnak az idők és változnak a viszonyok. Most ez okoz örömet, holnap amaz. Itt gyászba borít, ami ott ujjongással töltene el. És minden szívbe beleidegződnek mult századokból, vagy évezredekben tradíciók, amelyek bizonyos húrok megütésére rezonálnak. Némelyeknél honfoglaló harcok büszkesége, némelyeknél véres martiromság fekete fájdalma. És minden lélek mélyén ujjonganak gyermekkori emlékek rajai. Némelyikben pillangókergetés bájos örömei, némelyikben dohos tanházak boldog, önfeledt talmudsirámai. Az élet minden viszonya és vonatkozása önthet belénk örömet és fájdalmat. Némelyikbe a hite, némelyikbe a hitetlensége, az egyikbe hazája, a másikba hazátlansága. Ezerféle sebtől vérezhetünk és akármi okozta a sebet, a vér, amely belőle folyik, mindig emberi.

Hogy milyen befolyással volt a vallás mindenütt a költészet és általában a művészet fejlődésére, ismeretes. De a zsidó vallás, minthogy ősi idők óta mélyebben nyult bele az életbe, az exilium óta pedig szociális elszigeteltség, nyomor és üldözés forrásává vált, a költészetnek is bővebb táplálékot nyújtott, mint minden más vallás. A zsidó költészet nem is vallási költészet, hanem poézise egy népnek, amely dalokba sírta ezer bánatát és gyér örömeit. És ezért ennek a költészetnek intenzitása mindenütt a zsidók szociális helyzetétől is függ és ennek kedvező voltaival fordított arányban áll. A szabad Olaszországban vagy Hollandiában a zsidók emancipációja óta alig termett zsidó költészet, a reakciós Németországban fejlődőfélben van és a legerősebb természetesen a sötét Oroszországban.

Ha ebből a nézőpontból akarjuk a magyar zsidó költészetet megítélni és beleilleszteni az általános zsidó költészet kereteibe — első sorban meg kell állapítanunk, hogy ugyanazok a motívumok, amelyek mindenütt megszólaltatták a zsidó poézist, jutnak ervényre itt is, csakhogy kissé tompítottan, gyöngítve, ami szintén a mi viszonyainkban leli magyarázatát.

Aminthogy Magyarország általában folytonos átmenetben van a Balkánból a Nyugat felé, a magyar zsidóság állandó átalakulásban van a zsargon ghettójából az európai műveltség felé. Ez a folytonos átmeneti állapot tompítja a magyar zsidó költészetet bizonyos határozatlanságra. Ezen a földön, ahol több zsidó vér folyt a magyar haza védelmében, mint a zsidógyűlölet gyilkos bárdja alatt, nem zenghették a zsidó poéták a harag vulkánikus énekeit, mint az orosz zsidó-mészárlásokat látó Bialik tette. Ebben az országban, ahol az asszimiláció szinte virtuskodássá, dzsentrímajmolássá fajult, nem ujjonghattak Cion feltámadásának dalai, mint a krimi Csernichovskynál. Sőt ez az átmeneti zsidóság nem mélyedhetett el eléggé a biblia poézisébe sem. A ghettóban a biblia nem poézis, hanem szent valóság és mikor az átmeneti zsidó fölér a csúcra, azt veszi észre, hogy a biblia a poézisével együtt lent maradt a völgyben.

Nem panaszkodhatunk ugyan, hogy poétáink nem dolgoznak fel elég bibliai tárgyat. Ellenkezőleg. De ezekben a versekben a bibliai szöveg csak téma, ahogy témája volt Michel-Angelónak Mózes, akiből görög félistent faragott. De nem megy át a biblia a vérbe, ahogy azt Gordonnál, Frugnál, vagy akár

Klopstocknál vagy a magyar protestáns költőknél látjuk. A biblia itt nem része az életnek, amelybe szent hangulatokat önt, hanem artistikus tárgy és azért a bibliai tárgyú magyar zsidó költészetben inkább a könyv hatása érzik, mint az életé.

Mindenütt, ahol valamely kultúra lázasan fejlődő átmeneti állapotban leledzik, erősen érvényesülnek a könyvhatások. És azért nem kell ezt restelnünk. Nekünk nem lehet nagy tömegek érzéseit megszólaltató Morris Rosenfeldünk, aminthggy például a magyar irodalomnak nem lehetett még a nagy élettől megihletett Shakespeareje. A magyar zsidó költészetben, mint a magyar irodalomban általában sokat, szinte túlsokat virágzott a fordítás, az utánaköltés. Mert a zsidó élet itt kevés ihletet adott. A zsidó poétákat is «Nyugat eszmelángja» hevíti és csak olykor zendültek fel halk, öntudatlan strófák, amelyek arra a zsoltárra emlékeztetnek, hogy «száradjon el a jobbom, ha elfeledlek, Jeruzsálem».

A magyar zsidó költészetnek nincsenek cionidái. Pedig a cion-motivumok azok, amelyekből a zsidó költészet mindenütt a legtöbbet és a legszebben merített. Itt-ott felcsillan ugyan bizonyos esztétikai rajongás a Kelet után, de ez nem Cion, ahonnan a Tan származott, hanem a pálmák és olajfák hazája. A vágyakozást Cion után csak koldusok álmaként festi egy-egy poétánk. De azért nem mondhatjuk, hogy költészetünkben nem nyilatkozik meg elég érzés az egyetemes zsidó szenvedés, a kétezeréves zsidó tragédia iránt. A távolban omló testvéri vér és könny hírére könny tolu a magyar zsidó poéta szemébe is.

A kis gödölye sorsa, akit tép a farkas, a fekete vad, szomorú nótára pendíti a magyar zsidó poéta szívének húrjait is. A kiüldözött zsidó hánykódása a háborgó tengeren, viharos dalt fakaszt a magyar zsidó poéta ajakán is. És kigyul a nagy testvéri szeretet lángja, amely annál bensőbb összetartásra ösztönzi a család tagjait, minél nagyobb veszély fenyegeti az oltalmazó fészket. És fellobban a férfias büszkeség, a dac tüze, amely az egész világgal szembeszállva harsogja: Hitemet akarjátok? Nem, nem adom!

De nem kellett épen a magyar zsidó poétának távoli üldözések jajkiáltásait hallania, hogy lelke mélyén felébredjen a szunnyadó zsidó fájdalom. Kiss Józsefnek nemcsak odesszai vérengzések hírére jajdult fel zsidó lelke. Volt idő, amikor az a dicsőség, amelyet a magyar költészetnek szerzett, itt sem volt elég védelem az ár ellen. Amikor itt is arról kellett dalolnia fia bölcsője mellett, hogy majd felnő és megátkozza örökségét.

És az idő kereke forog és ami egyszer volt, újra eljő, vagy legalább is eljőhet. «Zsidónak lenni, hej, még mindig átok» sóhajtja egy fiatal poétánk is. És a lélekemelő vigasz csak az, hogy «mi vagyunk az üszök, a zsarátnok». A sebek felfakasztják a zsidó önérzetet és büszkén valljuk magunkat zsidóknak. És előbb-utóbb valamennyien reájövünk, hogy zsidók vagyunk. Fiatal korunkban még énekeljük a Mar-seillaisét, de mire megöregszünk, tartja a közmondás, valamennyien öreg zsidók leszünk. Akár itt, akár ott. És a poéta érzi meg ezt legelőbb. Az öreg doktor, vagy az öreg nagyságos, vagy az öreg méltóságos,

mire megöregszik, észreveszi, hogy egyszerűen öreg zsidó, akár Odesszában, akár Pesten, akár Párisban. A forró ifjú álmok Nyugat eszmelángjáról, igazi benső emancipációról, fenkölt humanizmusról, egyenlőségről és testvériségről, szétfoszlanak, mint a színes buborékok és a dermesztő hideg téli napokban olyan jól esik az öreg zsidó szívnek egy régi péntekesti gyertyafény melege, egy megkapó gyermekkori emlék melegítő parázsa. És olyan jól esik egy régi zsoltárt halkán elmormolni, mielőtt lefekszünk a fagyos göröngyre.

Ezek a motivumok, amelyek a magyar zsidó költészetben az általános zsidó költészettel közösek, természetesen ezerféle variációban juthatnak érvényre, ahogy ezerféle variációja lehet minden emberi érzésnek. Ha ketten egyet éreznek, az érzés nem ugyanaz. Legalább nem mindig az. És ez ad a költészetnek mindig új meg új varázst. Hetvenféleképen lehet, a talmud szerint, a biblia egy-egy versét magyarázni. De hétszázféleképen is dolgoztak már fel egy-egy bibliai témát és még mindig lehet róla újat mondani. A gyermekkor távoli ködéből átszűrődő emlék ezerféle színben csilloghat a szemünk előtt. Aminthogy általában változnak a színek, ahogy változik az üveg, amelyen keresztül a távolba nézünk.

A magyar zsidó költészet üvege sohasem volt vörös és általában nem mutat rikitó színeket. Megtört, halvány sugarakat gyűjt, amelyek nem lángolnak, nem perzselnek, de azért melegítenek.

Budapest.

Dr. Patai József.

MAKAI EMILRŐL.

Most is, mikor sirjának tíz esztendő's göröngyei alól idézem, úgy látom, mintha a Roráté szürkületéből lépne elő. A nagy köruton, ahol fakón vánszorog már az őszi hajnal, és sárga leveleket szór elébe a reggeli szél. Az utca közepén tejeskocsik zörögnek, s a pállott homályban bizonytalan alakok szállingóznak. Valamelyik kávéházból kiszűrődik egy valcer, itt-ott döngve csapódik valaki megett a kapu, a járdán füttyörészve ballag egy feltürt gallérú ujságáros gyerek, különben csend.

És valamelyik café chantant ablakai megöl fehér tógák villannak bele a hajnali szürkéségbe. Nyujtott és síró mormogás zsong ki az utcára és megállít valakit egy héber melódia. Egy melódia, mely csupa könny és csupa alázat, egy régi dal, mely bárhonnán csendül, fehér falusi házak régi ájtatosságára és a gyermekkor csodákat látó szemekre emlékeztet. Egy café chantant ablakai megett öreg és ráncos zsidók hajlonganak a bűnbánat rájuk virradó reggelé elé, néhány álmos képű báméskodó gúnyosan mosolyog rajtuk, de valaki megáll előttük és megtörüli a szemét.

Ez a valaki az én Makai Emilem, ez az éjszakától gyűrött, csapzott hajú, nagyvárosivá lett és szentimentálisnak maradt falusi zsidó fiú, és nem az aranyhajú királykisasszony troubadourja. Ez az én Makai Emilem, akit éjjelek gáláns mámorából egy héber melódia átringat rég elhagyott világába, ahol barna bibliák, zsoltáros szombatok és péntek esti gyertyák

derengenek elébe és az édes apja prédikáló székeről a szentség misztikumába lát. Ott az utcasarkon, fáradtan és elhagyottan, mellükverő vének ajakáról foszlott melódia visszaad neki mindent, ami az övé volt: az apját, a gyermekkorát, a családi fészek melegét és a zsidóságát. És sír.

Zsidósága volt útravalója, öröksége, vívódása és sikere. A kisvárosi paplaktól a szemináriumon át, a főváros elnyelő zsilapjába, évezredes melódiák és családi emlékek kísérték. Szemeiben, melyek olyanok voltak, mint a bánattal teli kutak, az ősi szomorúság árnyéka huzódott, melyet talán Babel vizei mellől, vagy a középkor gettóiból hurcoltak el az elődök, akik nem akarták elfeledni Jeruzsálemet. Könnyen lobogó és el nehezen alvó lelke zsidó. Szívének tartós melege, dacossága, önfejűsége, türelmetlensége és sorsának magamegadása zsidó. Zsidó fájdalomnak mélyről bűgő hangja, örömeinek nehézkessége, kitörő és félénk gúnyja, gondolatainak zeneisége, és erotikummal játszó szentimentálizmusa. Ami életörömet keleti vére követelt, lobogott benne; ami szomorúságot beomlott kazamáták és felejthetetlen ostorpattogások küldtek utána, kicsordult belőle; ami szép az évezredes zsidó kulturából firól-fira szálló örökségképen jutott részeül, tehetségének szint, erőt és elmélyülést adott. Könnyelmű volt és jó, szárnyalni tudott és a magasságokat kereste; a földön járt és csillagfényvel takarózott; szerette a mesét, képzeletbányákat túrt fel, rajongott az életért és egész életében vágyak és szeretet után futott: zsidó volt.

Első rímeihez száraz kenyeret ebédelt, de ké-

sőbbi verseinek mámorát francia pezsgőből itta. Mikor alig húszesztendősen korában a felejthetetlenség felé elindult, talpatlan cipőben lépkedett, de néhány évvel később angol ruhájáról sohase hiányzott a piros szegfű. Eleinte csak szegény volt, később szegény volt, de úr is; a falu porát még alig hagyta ott a szemináriumban, és már izig-vérig ezé a városé volt. Talán még érzett a beszédén a vidék, és már legfővárosibb költője volt az új irodalomnak, és még el sem adta spanyol-zsidó költőinek utolsó kötetét, mikor hangja már szokatlanul és szentségtörően hirdette a végét a verselés hagyományainak. Magamegváltozása példaszerűen zsidó. Ma még félénken kuporgó seminarista, holnap a szalonok első bonvivantja. Ma zsoltárokon ujjongó zsidó gyerek, holnap mosolyog, ha az Istenre gondol. Ma még fehér ákácok borulnak az asztalára és fedett fővel énekli apja után az asztali áldást: holnap már vékony nyaku poharakat vág a sarokba és ünnepelt primadonnák szobáit díszíti virággal. Tipikus példája a szegény zsidó fiúnak, akit eltaszít a vidék és magáévá avat Budapest. Akinek réti virágait betemeti az aszfalt és parókiás csendjébe lüktető életet visz a városi lárma. És életében emlékek halmozódnak, anélkül, hogy küzdelem tenné őket értékesekké, és kiemelkedő csúcsok nincsenek sehol, csak színek és árnyak. Makai Emil életében nincsenek rendkívüliségek. Az étellel nem volt harca, nem győzött és nem győzte le senki. Ami vívódása volt, négy fal között történt és a lelkében intéződött el. Magát nem kellett keresnie, csak helyet volt nehéz találnia magának. Amíg a héber

dalok istenes költőjéből pogány troubadur lett, s a szeminárium sápadt aszkétájából az élet örömeinek piros ajku szüresölője: alig néhány éjszakának kellett eltelnie, mert az az út, mely őt a szemináriumtól a városba vitte, nem volt olyan hosszú, mint az, amely a makói templomhoz vezetett.

Ebből a templomból csak a talmud titokzatos birodalmába vehette útját. Az apja bibliai élete, az otthon szuggesztív jámborsága, a kis város hagyományai és az öröklött kötelességek ide küldték. De tarisznójába imakönyvén kívül tehetséget is pakoltak, és nem vándorbotjával kereste az utat, hanem nyílt és látó szemével. A szeminárium ablakai a városra néztek és a makói házakat eltakarta a messzeség. A város ott volt az ablaka előtt és ő életet, lüktetést és eleveniséget, fényt és sikereket látott, és ebben a perspektívában elvesztek a kisvárosi templom alacsony tornyai. Érezte, hogy ez a város az övé. A könyvtár termeibe beharsogott az utca és örömtelen éjszakáiba selymek suhogtak be és fényes asszonyi fürtök lopóztak a párnájára. Makainak nem volt több vívódása, csak ez az egy. A lelkében a kisváros csendje verekedett a főváros zajával, isteni hivatások sugalma az élet örömeivel, apja szelid reménye a maga vágyaival. Nem tartott sokáig. Otthagyta a szemináriumot, mint egy szégyenlős novicius, akit a tavasz elhódít a klastromok csendjétől.

Ettől a naptól fogva élete vándorlás a főváros köztengerében. Hozzátapadt ezekhez a kövekhez, melyek neki illuziókat adtak és forrongó lelkének vágyait áthangolták. A főváros poétája lett, amilyen nem volt

előtte, sőt utána sem akadt. A kövi élet szépségeit ő fedezte fel a költészet számára. A gázlámpák fényét, a korzók kavargó nyüzsgését, a délutáni teák intim hangulatát ő fogta fel köztünk először a poezis lencséjén. Mikor naiv szemüvegét elhajította a szeminárium könyvtárában, teljes odaadással vetette magát e város ölébe, s hajszolta, itta, de értette és értékelte is Budapest nappalainak és éjszakáinak költői örömeit. E város aszfaltja vált az ő virágos mezejévé, és szürke folyamát telehintette a fantáziának csókjaival, melyek azelőtt a Tiszát vagy a lovagkor Vágját illették. Az ő romantikája nem volt más természetű, mint többi lírai költőnké, csak a helyét válogatta. Egy kicsit szemérmesebb, egy kicsit diszkrétebb volt talán, és mindenesetre szerényebb: a várkastélyok toronyablakából leereszkedett a Dunapart sárga házsorai elé és ódon saszézek erkélyei alól odahuzódott az Andrássy-út ifjú balkonjai alá. Látását a Gellért-hegy határolta és erdei levegőre a Margitszigetre járt: de ezen a szűkre mért területen is a vágyak egész hadseregét kergette és tudta, hogy az elérhetetlen már nem lakik kakaslábon forgó palotában. Az elérhetetlen mindig közel van, de mindig messze akkor is, ha közel.

Metamorfózisa, mely észrevétlenül cserélte ki lelki világát, nem történt forradalom nélkül. De ez a forradalom vattába pólyált lábakon haladt és szordinós hangokon harsogott. Maga ellen lázadása az öntudat és önismerés csendes evolúciója. Az Isten szolgájából rázkódás nélkül lett troubadour. Úgy történt vele, mint a bányákkal, ahol más kincset találnak, mint

amit kerestek. Mikor ő lelkébe eresztette az értékelés őnját, vallásos ihlet után kutatott, de a troubadourok szerelmes húrjaira lelt. Arameus betűkkel vesződött, és egy álomzáporos tavasz elmosta lelkéből a régi mesterek tiszteletét. A jámbor életet megfricskázta a mesebeli királykisasszony, aki aranyhajú volt, szerette a La France rózsákat, gummikerekün járt az operába, és csodálkozott, ha valakin megkopott a kabát. Talán ez a királykisasszony nem is volt igaz; talán nem volt egyéb, mint költői alak, talán erőszakolt ürügy arra, hogy Makai lelkében az elhatározást a világi örömök felé megérlelje. Mindegy. Az a női alak, akibe minden vonzódását, asszony után vágyát, erotikus romantikáját öltöztette: szép, sőt irodalmunk legszebben képzelt és legmelegebb színekkel festett lányalakjai közül való. Makai életében nem volt több hivatása, mint egy oltárnak a kápolnában: arra való csupán, hogy egy fiatal rajongó fanatikus, forró és kábító virágokat hordjon elébe.

Sohasem szabad kutatni, hogy egy költő érzése igaz-e. Sohsem szabad a verseit testi összefüggésbe hozni a valósággal. A költői valóság az, amit a poéta alkot. És alkotása mindig valóság. Ezt a valóságot ő teremti. Ha hazugságból teremti, akkor is való. A szépség sohasem lehet teljesen igaz, csak a költői igazság szép teljesen. Makai a nehéz foliánsok fölé képet rajzolt magának, hogy legyen kiben gyönyörködnie. Ehhez a képhez egész életében ragaszkodott. Ifjúságában semmi sem történt vele, csak az, hogy Pigmalionként szerelmes lett a maga alkotásába. De ez elég volt ahhoz, hogy művésszé és költővé legyen.

A vágya száz fele vitte, de mindig ehhez a képhez tért vissza. Szerelme hűtlen volt, nemcsak azért, mert költőé volt, hanem azért is, mert ki nem elégült. Mégis ragaszkodott ahhoz a meséhez, melyet szerelméről maga talált ki az ábrándozások fiatal éjszakáin. A lemondás, a sikertelenség, az elérhetetlenség romantikája vonzotta és fogva tartotta — neki kellett ez a bús és távol imbolygó látomány, mert neki fájdalomra és könnyre volt szüksége, és bánatos órákon kereste szépségeit. Amit valaha az életről képzelt, szint beléje festett, meleget bele sugárzott; ami üzte és kergette, vágygyá nőtt benne, lelkesítette és fiatallá tette; ami szépséget gyermekkora emlékeiből és jövőbe kalandozó képzeletéből felhozott: az ő mesebeli királykisasszonyává — az ő költészetévé lett. Margit azért született, hogy egy papnövendék lerázhassa magáról a még fel se vett papi köntöst, és Margit nem volt egyéb, mint költői megjelenése egy képzelt fiatalságnak.

De ebből a képzelődésből, melyben az atavisztikus szomorúság árnyéka lappang, a szerelmes versek lágy és könnyet érő melódiái fakadtak. Igaz nem volt több bennük mint a vágyakozás, de ez forró volt, megható és a hiábavalóság tragikumával teljes. Fenn az extázissal, lenn a szentimentalizmussal érintkeztek, nem lobogtak, nem dübörögtek, csak panaszkodtak: de lelki egységük mélységet, egész életet betöltő és költői értékű érzést árul el. Az örök lemondás és örök vágyakozás, az örök akarás és örök sikertelenség versei ezek — ő, ki lelki életének és erkölcsi felfogásának alapját héber betűs régiségektől kapta, és

hangulatainak alján az ősi szomorúság cseppjét hordozta: nem tagadhatta meg, mert nem irthatta ki lelkéből spanyol mestereinek hatását, és szerette a lemondás gyönyörűségét, mely hónapos szobájába a vágyódások költészetének ékköveit dobálta.

És én azt hiszem, hogy költészete való értékeit ezeknek a mestereknek köszöni, akik búsán fizettek azért, mert őket új életre hívta. Érzéseinek zsilipjeit ezek az ó spanyol halottak nyitották meg. A héber költők ujraköltött verseiben még honi talaján állva éneкли a régi igék mellett új melódiáit, szabadon, szégyenkezés nélkül zsidó dallamokkal. Ezekben a versekben magát kereste és magát adta, nem a porrá lett és porral takart elődöket. A fájdalom, a lelki börtönből szabadulás vágya, a céltalan csapongás e versekben az övé, és a kihamvadt pernyébe újra lobogó tüzet a maga lelkéből öntött. A Samuel Hanagid, a Gabirol, Halevi és Manuello fakó köntösében új dalok csillogó lovagja veri a lantot, aki álruhába öltözött, mert hangja még restelli a nyilvánosságot és füle még fél a tapsok muzsikájától. De soha impressió olyan közel nem férközött többé hozzá, mint a spanyol halottaké. Lelküket nem a pergamentekből, hanem az apai otthon jóságos fényéből magával hozta, utódjuk volt és nem utánzójuk. Neki is arról kellett dalolnia, amiről azok daloltak. Benne is azok a szomorúságok éltek, az a lekötöttség, az az aszketizmus, és őt is az az aranyhaj simogatta, mikor a március napja beragyogott a szeminárium ablakán. Sírni, sírni akart, és szeretett, mint azok, később is a könnyeket hajszolta, mikor már elfelejtette, hogy

a könnyeket nem az élet külső eseményei csalták a szemébe, hanem zsidó lelke, mely a Tájó mellett, a Bábel vizei mellett ép úgy könnyeken át ragyog, mint itt a Duna mellett.

Mikor a siker szárnyaira kapta, talán azt hitte, hogy hűtlen lehet első szerelméhez. Pedig hű maradt hozzá, ha öntudatlanul is, bár új csapásokra tért, és költészetének új területeket hódított. Alaphangja megmaradt a réginek, s a későbbi szinfoniák zenekarában rejtve és halkán, de hallhatóan zengett az a hárfa, melyet a bábeli fűzeokről egykor leakasztott. A gyermekkor emlékeit erőszakosan takargatta, — de gázlámpák fényében, rórátéi komorságban meg-megvillant előtte az a távoli kép, mely néki legkedvesebb maradt egész életében: a makói akác, a templom, az öreg szent, és az orgonás a temető szélén, amelybe utolsó kívánságával is gyermekien vágyakozott.

Erőszakosan hagyta el multját és bátor fordulattal követte új irányait. A Zsidó költők után váratlanul ütötte meg a modern hangokat líránkban, melyek csak ma hallatszanak már régieknek, de akkor még újaknak hatottak. A régi költői iskolához nem csatlakozott, de újat nem teremtett: sem ereje, sem ideje nem volt hozzá. Alakja a távolságban nem nőtt meg azóta, de nem is kisebbedett. Megérdemelt helyén állott akkor is, mikor élt, s halála óta az idő nem taszította le piederstáljáról. Sok újat látott, és meg volt benne a törekvés, hogy csak újat adjon. Ám költészete tág területeket nem nyitott, s ami benne értékes és maradandó, az hangjának melege, lelkének rokonszenves egyszerűsége, de nem zseniálitása. Nem

érezett mást, mint amit az ő korában mindenki érez. Mégis érzéseinek csodálatosan finom és érzékeny hangszere volt, melynek lágy és lefogott hangjai végig fognak csengeni a magyar líra jövődjő lapjain. A fejlődés útján határmérő az ő költészete is. A fejlődés az oka s nem ő, hogy a magyar lírának immár nem az új generációjához számít.

Új érzéseket nem fedezett fel, de új színeket bővében talált. Kétségtelenül ő kapcsolta bele lelki életét legelőször a modern város életébe, s költészetében először bűg fel az a hang, mely gyárak kűrtőinek zűgásából, hajósipból, villamos kocsik csillingeléséből, s pompázó asszonyok francia selymének suhogásából szűródött össze. Lányimádása nem mélyebb, mint a diáknegyed romantikája, de szentimentalizmusán keresztülpiroslik a vér, és sóhajtása szomjas és élvezetváró ajakról rőppen. Ám érzéseinek beállításá, és hatásának módja nem ismer művészelődöt: ez teljesen az ő titka volt, aki technikájával szuverénül tudott bánni és a legszigorubban kötött formákba új életet tudott önteni. A stilusa az övé volt, nem tanulta és nem is mesterkedte. Lelkének egy az alaphangja, s ami belőle kivált, egységesen hatott. A Tudós Professor Hatvani lírája ugyanaz, mint a Zsidó költőké, vagy a Poétasorsé: a hatást mindenütt ugyanazzal az eszközzel kereste. Voltak új lírai ötletei, és szerencsés kézzel fonta a szavakat muzsikává. Abszolút zenei ritmusa verseinek báját és frissességét mindig meg fogja őrizni.

Bőven omló melódiája és érzéseinek sötét színe mintha néhol bekapcsolódnék a Heine lírájába, de

az ő érzésvilága mégis kisebb, egyszerűbb, s teljesen a fájdalom húrjára hangolódott. A líra Chopinje ő. Merő bánat és merő reflexió, melyet örökösen az életkedv zavar. Ebből alakul lelki világa, melyben a szomorúság mindennél erősebb, de nem egyedülvaló: vágyakkal társalog, amelyek sohasem teljeseznek. Egy örökös hullámozás, melyben mindig a sötét hullámok kerülnek felül — egy örökkön szóló zongora, amelyen mindig zokog valaki. Nem kell magyarázni, csak sírni kell vele. Semmi sem komplikált benne. Lelke egyszerű, mint a dal, mely kiröppent belőle.

Nem szárnyalt túl a Kiss József líráján, de megdöntötte azt a babonát, hogy költői nyelvünk nem fejlődhetik túl az Arany Jánosén. Amit a modern generáció nyelvünkön újított, Makai is próbálgatta. És a magyar nyelv gyönyörűen hajlott az ő új finomságokat kereső tolla után és hizelegve hódolt be az új ritmusoknak, melyek néki szokatlan csengést és néhol bámulatos színragyogást adtak. A Hatvani Professor komédiájában a magyar nyelv káprázatos pompája szóródik szét és zeneiségének meggyőző bizonyítékai szólnak. Nincs benne több: sem drámairói talentum, sem a kompozíció mesteri tudása. Csak zene és álomlátás, a meseváró lélek halk tobzódása a legendák gyönyörűségén, archaikus szépségekkel mulatozás — ahonnan Makai költészete elindult, s ahova csúcspontján visszaérkezett.

A legendákból jött és töredék élete magát is a romantika hőségévé avatta. Néhány tökéletesség jelöli útját és teszi még fájdalmasabbá távozását, amely miatt csonkán maradt a hagyatéka és félig megirat-

lanul újabb irodalmunk egyik sokat ígérő oldala. Ám a szeretet, mely őt életéből sírjába követte, kiegészíti sorsának szeszélyesen abba hagyott munkáját és aranyos felhőn át nézi alakját, melyet a makói temető nem tudott eltakarni. A versei itt maradtak, s puha zengésű hanggal szövődtek bele a szépséget áhítók lelkébe, akik meg fognak róla emlékezni, valamig lesznek aranyhajú királykisasszonyok, akiknek hűséges apródok fehér liliomot és piros rózsát fognak hinteni az útjára, s amig lesznek álomlátók, akik húsz éves szívvel várnak a kikeletre. S akkor talán nem marad elhagyott az a sírhalom sem, amelynek lakója a szomorúság virágaiból a legszebb csokrot kötötte valaha.

Budapest.

Mezey Sándor.

SEMITÁK-E A ZSIDÓK?

Bizonyára olvasóim közt is akadtak, kik a kérdés illetén föltevésén, mely már tagadó választ rejthet magában, csodálkoztak s el tudom képzelni, hogy bizonyos körökben pillanatnyi megütközést is vált ki a kérdés s olyasféle eszmefutamra adhat alkalmat, mely végeredményében azt fejezi ki, hogy milyen furcsák is ezek a zsidók, kik most már még nem-semiták is akarnak lenni.

Igaz ugyan, hogy a gyakorlati élet porondján viselt harcban nem egyhamar fog abból a nézőpontból eldőlni a zsidók értékelése, vajjon az arabiai

pusztaság beduinjainak leszármazottjai-e, vagy ereikben nem inkább Bendegúznak vére foly-e; hozzunk bár kétségtelen bizonyítékot arról, hogy az emberekké elevenedett ősgermán fák hajtásai vagyunk, vagy akár hogy Deükálion köveiből támadtunk mi is: míg az emberiség fejlődése el nem jut arra a fokra, amelyen embertársában mindenki csak az embert látja, míg az emberi lélek megvilágosodottsága el nem éri azt a fénypontot, melynél tisztán látja földi hivatását abban a törekvésben, hogy a közboldogság előmozdításában keresse saját boldogságát, addig az embertestvérek harcában fölcillanó fegyverek élet nem tompítja el a közös származás tudata, s legföllebb más nevek, újabb címkék jelzésével forgatja az ősi fringiát.

Mindazonáltal szükségesnek tartjuk a fogalmak tisztázását s a helyes megértésnek minél szélesebb körben való terjesztését, minthogy hazánkban a legújabb címzésben nagyon szomorú kómikum is rejlik. Kazárt mondanak s alatta a zsidót értik, no de persze csak azt a részét a hazai zsidóságnak, mely különösen északkeleten állítólag teljesen híján van minden civilizációnak. Nem bántják meg általánosságban a hazai zsidók összeségét, elismerik s nyíltan azt vallják, hogy nagy zömével értékes kultúrelemet alkotnak az országban, de van bennük jókora töredék, mely kivetni való s amely egészen más faj, mint a többi zsidók; azok nem is zsidók, azok kazárok. S akik így szónokolnak s adnak kifejezést az egész zsidóság iránt táplált érzelmeiknek, vagy nem tudják, vagy elfelejtik a harc hevében, hogy a kazárok az

ősmagyarok, hogy a történeti kutatás legújabb eredménye szerint nemcsak az Árpád seregéhez csatlakozó kabarok, hanem a honfoglaló magyarok valamennyien kazák voltak, miáltal biztos történeti alapot is nyert a nyelvkutatás azon régóta ismert eredménye, hogy a magyar nyelv egész alapszerkezetében és szókincsében nem egyéb, mint a kazár nyelv, ami pedig a magyarban az eredeti nyelvből fennmaradt, az meg voltaképen török szóanyag. Így tehát különösnek tetszhetik, hogy a magyar államtestet alkotó népelemek egy részét ép olyan nevezettel óhajtják megbélyegezni s ép olyan fajhoz való tartozással akarják kipellengérezni, amely nevezetet fénnel övezte a honfoglalás s a mely faja színéjává alkotta párducos Árpád hős seregének.

De hát egyébiránt mit hirdet a mai tudomány a fajelmélet tekintetében? Valóban fajokra oszlanak-e az emberek, amelyek keretein belül kell mozogniok s belőlük ki nem léphetnek bárminő viszonyok hatása alatt sem? Valóban léteznek ősidők óta, amióta emberi lény szíve dobbant meg e földön, oly értelemben vett különböző fajok, hogy a keletkezésük csirájában rejlett testi és lelki tulajdonságok meg nem változtatható sajátosságukat alkotják s az idők végtelenségeig leszármazó nemzedékeikben meg kell őrizniök az ősi sejtbe plántált kárhozatot? Valóban léteznek nemes és nemtelen fajok, melyek a jó és a rossz tulajdonságok velük született s föltétlen bizonyosságával átörököltető birtokában testszin s koponyaméret szerint különböznek egymástól?

Ma már megállapítható, hogy a fajelmélet, mely

az utolsó évtizedekben különleges politikai érdekek-
ből a germán önteltség szolgálatában állt, teljesen
csődöt mondott, s a modern embertani tudomány
legkiválóbb képviselői föltétlenül megbízható kutató-
saik alapján olyan eredményre jutottak, mely már-
már tudományosan igazolja a Biblia elbeszélését az
egész emberiség egységes leszármazásáról. Már egy
századdal ezelőtt hirdette *Cuvier*, párisi egyetemi ta-
nár, hogy ha a különböző fajokhoz tartozó állatok
csontvázában s életműködésében találhatók is jelleg-
zetes faji sajátosságok, de a különböző fajokba be-
osztott emberek csontvázában s életműködésében nem
fedezhető fel anatómiai vagy fiziologiai eltérés, úgy
másképp az emberiség egységének legfőbb bizonyíté-
kát az a körülmény képezi, hogy különböző fajúak-
nak képzelt emberi lények egymásba oltott törzséből
életképes ágak hajthatnak ki, ami pedig különböző
fajú állatoknál nem fordul elő. És ha *Finot* a faji
előítéletről írt könyvében még udvariasan azt mondja,
hogy a leszármazás faji elmélete az emberi tévedé-
sek történetében egykor még tiszteletbeli helyre fog
jutni, úgy *Nitzsche* már kemény intelemre emeli fel
érdes szavát s óva figyelmeztet oly emberektől való
tartózkodásra, kik a hazug faji szédelgés hivei. *Hum-
boldt* Vilmos és Sándor, *Ranke* müncheni anthro-
pologus s *Virchow* berlini anatomus éppúgy, mint
napjaink legkiválóbb vezető tekintélye: a berlini
anthropologiai múzeum igazgatója *Luschan* hatá-
rozottan tiltakozik az úgynevezett autochton ősla-
kosság föltevése ellen s a tudomány teljes vértete-
tével száll síkra az emberiség egységes leszármazása

mellett; Luschan szerint csak kontár laikusok beszélhetnek az úgynevezett «fehér faj»-ról, vagy «aria koponyá»-ról, szakember nem létezik szerinte a földön, ki képes volna a «fehér faj» fogalmát defineálni, és «ária típus»-ról, vagy «ária koponyá»-ról szólni szerinte époly balgaság, mintha hosszúfejű vagy kékszemű nyelvről akarnánk beszélni. A közelmert tekintélyek közül, kiknek neve helyet foglal a művelt köztudat kincstárában, még csak a magyar *Török Aurélt* említem meg, aki szintén azt vallotta, hogy az emberek faji elkülönítésének legszilárdabbnak vélt alapelmélete: a koponyatan hatvan éven át hamis és eredménytelen uton járt s kénytelen volt bejelenteni a végleges csődöt.

Ma már nincs oly számottevő szakember, aki ne vallaná azt, hogy a testalkati különbözőségek, valamint a nyelvi szétválás és a földrajzi elhatároltság nem nyújt absolute semmiféle alapot arra a föltevésre, hogy összármazásban gyökerező faji széttagoltság irányítsa ítéletünket az emberek értékelésében. Ma már az elméleti tudomány teljesen tisztázta az emberiség egységes származásának kérdését s egész könyvtárt megtöltő tudományos kutatások végeredménye abban a gondolatban csúcsosodik ki, amit egy-egy mondatban kifejezve ezelőtt harmadfélezer évvel először hirdettek zsidó próféták és zsidó bölcsek a világnak: «Nem egy Atyánk van-e mindnyájunknak? Miért hűtlenkednék hát kiki testvére ellen?» (Maleaki II. 10.); vagy «Csak egy embert, egyedül Ádámot teremtette az Isten, hogy a későbbi nemzedékek ne versenyezzenek egymással származásuk nagyobb

előkelősége miatt» (Szanhedr. 37. a); vagy: «Minden ember egyformán lép be az életbe s egyazon módon távozik is az életből» (Sal. Bölcs. VII. 6.); vagy: «Isten nem egyetlen helyről, de a világ mind a négy tájáról vett földet, amikor Ádámot teremtette, nehogy ha majd sírba kerül, kivesse porait mélyéből a föld, mondván: nem belőlem vétettél» (M. r. Gen. II).

De különös játéka a sorsnak, hogy az első gondolatot az emberek faji különválasztására ép a Biblia adta meg avval, hogy Elő-Ázsia népeit Nóé fiai révén három csoportba osztályozta, Sém, Ham és Jafet leszármazottjai gyanánt; pedig a bibliai csoportosítás világosan mutatja, hogy a beosztás nem ethnographiai alapon, hanem politikai s földrajzi tekintetek szerint történt. Így pl. Elam és Lydia mint Assyria hűbérországai Sém utódai gyanánt szerepelnek, holott az elamiták és lydiaiak nemcsak az assyroktól, de egymástól is különböztek; a föníciaiakat pedig, kik kétségtelenül a semita csoporthoz tartoztak, Egyiptomhoz való politikai viszonylata miatt a hamitákhoz osztotta be. Ezen bibliai beosztás nyújtotta a XVIII. század végén *Schlözer* Ágoston göttingai professzornak az alapot arra, hogy a Sémtől származott rokonnyelvű héberek, aramok és arabokra a közös semita jelzöt alkalmazza, mint nyelvrokon csoportra, mely csapáson tovább haladva az összehasonlító nyelvészet megalapítója *Bopp* Ferenc a XIX. század első felében a héber nyelvet megőrző zsidókra ethnikai értelemben alkalmazta először a semita jelzést.

Ma már teljesen érvényre jutott a belátás, hogy nagyon téves úton haladt a tudomány, mely ethno-

graphiai megállapításokra a nyelvészetet tekintette egyedül üdvözítő módszernek, mely félszázad óta, amióta gróf *Gobineau* francia orientalista politikai tendenciákat fűzött az emberi fajok értékeléséhez, végzetes hatással volt a zsidók értékelésére. Az elkeseredett *Dühring*, a zsidógyűlölet filozófusa volt az első, ki a zsidókat inferioris fajnak mondta, de nálánál sokkal nagyobb hatást gyakorolt a közvéleményre a francia *Renan*, ki elsőnek nyomta rá az egész sémi fajra az inferioritás bélyegét, s noha *Renan*, utóbb jobb meggyőződésre jutva nyíltan visszavonta kemény ítéletét s teljes fényárral szerette volna körülvenni a sémi fajt, a felidézett gonosz szellemet nem volt többé képes nagy talentumának varázsával megfékezni, birtokába vette rég elejtett elméletét egyrészt a germán gög, másrészt az emancipáció következtében előtérbe kerülő zsidóságot letörni akaró teuton düh s megteremtette Bismarck protektorátusával az antisemita szót és fogalmat, mely a zsidóság elleni, mint a tudományosan megállapítottnak vélt inferioris sémi faj elleni küzdelmet jelentette, s amely hazánkban is a 80-as évek nagyon kedvelt kortesdalaiban juttatta azt kifejezésre, hogy «nem a vallás, hanem a faj». Persze a fölvilágosodottság századában, az összehasonlító vallástudományok korában s amikor a hitélet és vallásos eszmekör forrásainak megismerése hozzáférhető mindenki számára, csak nagyon durva kéz vet gáncsot a zsidóság vallására; de a faj már elég tág teret, sőt tudományos teret szolgáltat a zsidóság elleni támadásra, amint azt Chamberlain nagyon elterjedt könyve bizonyítja,

melynek már szinte köztudatban gyökerezik a következtetése, hogy a sémi faj inferioris faj, a zsidók semiták, tehát kiszorítandók mindenünnen, ahol kulturális haladás s közboldogságot előmozdító tevékenység végez serény munkásságot. A fajelmélet jegyében folyó zsidógyűlölet nem akar észrevenni senkit; Mózesről kezdve egészen a frankfurti Ehrlich professzorig nem látja meg azt az egész földtekét és világtörténetet átölelő hatalmas folyamat, melynek árfjai előbbre vitték és viszik az emberiség szellemi s erkölcsi haladását; még arról az egyetlen zsidóról is, akinek nevével kapcsolják össze az emberiség kétezeréves haladását, a kereszténység megalapítójáról, újabban nagy erőlködéssel akarják bizonyítani, hogy tösgyökeres árja volt, mely törekvésen világosan látszik az elszántság, hogy ha véletlenül kiszülne az, hogy a zsidók tulajdonképpen árjafaj, készenlétben tartsák a teljes fegyverzetet annak bizonyítására, hogy az emberiség megváltása a legnemesebb faj legnemesebb ágának, a séminek vélt zsidónak sarja volt.

Pedig erre a fordulatra hamarosan kerülhet sor. Ugyanis az emberiség egységes leszármazása dacára az idők folyamán nagyméretű differenciálódás jött létre s az egymástól szétvált s messzire elkerülő részek elütő fejlődési feltételek mellett testileg is, lelkileg is annyira differenciálódtak, hogy egyazon töről metszett eredetük többé nem ismerhető fel. A zsidók, ami őseink, kik Palesztinában államéletet folytatva földrajzi helyzetük s nyelvük következtében a sémi népcsaládhoz soroztatnak, de történeti és ember-

tani okok szólnak amellett, hogy faji értelemben vett származásra nézve a zsidók két épen nem sémi népfajnak összekeveredéséből keletkeztek s Palesztinában bizony csak nagyon felületes semita mázt kaptak. Ama két népfaj pedig nem egyéb volt, mint, *horribile dictu!*: a mongol és az árjafaj! Óh ha Herrmann Ottó ezt már tudta volna, amikor boldogult Wahrmann Mórictól azt állította, hogy nem is zsidó, hanem legtisztább mongol típus! Mongol a zsidó, még pedig abból az ágból, amelyből utóbb ez uraltáji csoport vált ki, és árja a zsidó, még pedig abból az ágból, amelyből utóbb a földközi-tenger-mellék népeinek legkiválóbbja, a görög vált ki. Igaz ugyan, hogy parányi okunk sem volna semita rokonságot restelni; a sémi faj adta Európának az ókorban a betűvetés tudományát s a középkorban a sémi arabok voltak az európai művelődés s szabad gondolkodás fenntartói és az emberiség kulturális haladásáért tettek legalább is annyit, mint az uraltáji és indogerman fajok európai ágai, melyek még gyermekálmukat aludták, amikor a sémiak már rég megalapozták számukra a jövő haladás útjait; nem volna hát okunk atyafiságot restelni az inferiorisnak vélt sémi népcsaláddal, de az igazság mégis csak az, hogy a zsidók nevezete alatt ismert népközösség nem mithoszos ősidőben, hanem már történeti korban alakult ki árja és mongol népek keverékéből, aztán a hatalmas sémi népek hatása alá kerülve elsajátították a sémi nyelv és kultúra külső mázát, s ezen népközösség lelki sajátossága adta a világnak az emberiség boldogulásának egyedüli szilárd alapját:

az Egyisten hitet s vele kapcsolatban az erkölcsi eszményt.

A megrögzött előítélet, mely főleg a zsidókkal szemben teljesen átjárja a köztudatot s különösen korunk népértékelése, mely a japánokat is csak azóta tekinti kultúr népnek, amióta bebizonyította, hogy karddal s bombával tud nagyszerűen bánni, nem egyhamar fog megbarátkozni a gondolattal, hogy a zsidók nem semiták, hanem épen a mongol és az árja törzsek legnemesebb ágainak egymásba oltott hajtásai. De hiszen elvégre nem egy csapásra hódította meg a világot Galilei fölfedezése sem, s az eszmék tisztázódása úgysem teremtene a zsidók számára egyhamar kedvezőbb helyzetet, legfőlebb a szótárak fognak szaporodni az antisemita kifejezés helyett valami újabb formulával.

Pedig a gondolat nem is új. Embertani kérdésekben korunk legnagyobb szaktekintélye *Luschan* már 1892-ben mondta Ulmban az anthropologiai kongresszuson, hogy: «ma már világos előttünk, hogy a mai zsidók az árja amoriták és főleg a mongol hittiták keverékének leszármazottjai,» s 18 év után a mult évben Pflugk-Harttung berlini egyetemi tanár szerkesztésében megjelent világtörténet néprajzi bevezetésében megismételte, hogy «a mai zsidók a semita előtti hittita őslakosság utódai, kik Palesztinában «nur recht oberflächlich semitisiert worden waren.» Csak *Luschant*, mint a legkiválóbb szaktekintélyt említem, ki Londonban a f. évi július 26-án kezdődött faji kongresszuson az előadások sorozatát nyitotta meg a fajok problémáját embertani nézőpont-

ból tárgyalva, minthogy ezen megállapítás nem csupán nézet, mellyel szemben ellenvélemények is léteznek; ez ma az embertani és történeti szaktekintélyek megállapodott véleménye, mellyel már sűrűn találkozunk a szakirodalomban. De még mindig csak a szakirodalomban, még mindig nem találta meg útját a művelt köztudathoz, amiért is nem lehet felesleges annak a rövid ismertetése, hogy kik is voltak a mongolfajú hittiták s minő viszonyban vannak hozzájuk a zsidók. Ezuttal az árja amoritákról nem szólok, minthogy azok a keveredésnél a kisebb részt alkották s mivel bennünket magyarokat közvetlen érdek fűz a mongol hittitákhoz, éppen feléjük óhajtanám fordítani szives figyelmüket.

* * *

A hittitákat eddig csak egyiptomi és asszir feliratokból, a Bibliának alkalmi megjegyzéseiből és saját emlékeiből ismerjük. De ezen, sajátos kultúrájukból fennmaradt emlékek, melyek Arménia fennsíkjától egészen Smyrnáig, az Égei-tengerig terjedő nagy területen sziklafalakra vésett képzőművészeti alkotásokból s a föld gyomrából kiásott feliratos kő és érc tárgyakból állnak, ez ideig csak néprajzi tekintetben szolgáltak becses adatokat, de történetükbe s kulturájukba nem engednek mélyebb pillantást, minthogy eddig a legszorgosabb kutatás sem tudta megtalálni írásmódjuk megfejtésének kulcsát. Ami megkönnyítette *Champollionnak* a hierogliphek megértését s ami segédkezet nyújtott *Grotefendnek* az ék-

írás megoldására, t. i. a kétnyelvű felirat, melyben az ismertből következtetni lehetett az ismeretlenre, az a hatalmas kötetre rúgó [hittita-feliratok gyűjteményében ez ideig még hiányzik s így még csak nem is gyaníthatjuk, hogy minő nagybecsű történeti megismerés kincseit rejtik az ákom-bákomok, melyekről csak annyit tudunk, hogy képirás jelei s teljesen elütnek az egyiptomi és asszír képirástól, ami ismét bizonyítja, hogy Egyiptom és Asszíria mellett Kis-Ázsia nagy területén egészen önálló kulturája volt a hittita-birodalomnak.

De a néma emlékek még egyéb különbséget is tárnak elénk. Az egyiptomi és asszír szobrok s domborművek egészen más jellegű alakokat ábrázolnak, mint aminőket Kis-Ázsia művészei örökítettek meg. Az egyiptomi kornak templomképei, melyek közt képviselve vannak mindazon népek típusai, amelyek Egyiptommal valamelyes viszonyban voltak, a hittitákat igazán rút ábrázattal mutatják be s mindeddig az a felfogás uralkodott, hogy az egyiptomiak, kik közel félezredéven keresztül veszedelmes versenytársukat látták a szintén világoralomra törekvő szomszédban, csak karrikaturákat rajzoltak a hittitákról; de most látjuk hogy az egyiptomi művészek a valóságot festették, hiszen a hittiták maguk is valóban csúnya fajzatnak mutatkoztak be saját szobraikon az utókornak. Alacsony igénytelen termet, hosszú görbe orr, vastag duzzadt ajkak, kiálló pofacsont, sárgás arcszín s fekete haj, mely legtöbbször három copfban lóg le. Ez a legtisztább mongol típus. Ilyennek ábrázolják még isteneiket is, tehát a szépség s

fenség netovábbjaként fejeződik ki képzeletük a képzőművészeti alkotásokon, melyeken a ruházat is teljesen különbözik az asszír és egyiptomi kultúrvilágtól. Magasszárú csizma, hegyes felkunkorodó orral, rövid, testhez álló kabát, magas karimátlan hegyes süveg, egyujjú keztyűk, aminőt a pesti üzletekben magyarul Fäustlingnak hívnak, és lándzsa vagy fokos, a nők-nél pedig, kik szebbek s telt arcúak voltak, hosszú hullámos ruha, rojtos fátyol, cilinderalakú föveg és az elmaradhatatlan kezitükör egészíti ki a ruházatot. Ime, a három fonatú üstök, aminőt az avarok feltűnése előtt nem ismertek Európában, továbbá a *ködmén*, a *csizma*, a karimátlan csúcsos *süveg* s a jellegzetes *fokos*, mind értékes részei az ősmagyarok néprajzi tárának.

Ebbe a típusba oltatott az amorita nép, mely a hittitákkal szemben határozottan szépnek mondható s melyet az egyiptomi festmények fehérbőrűnek, kékszeműnek s vörösesszőkének ábrázolnak s egészen úgy hatnak a nézőre, hogy az irországi kelta típus látható rajtuk.

A zsidók őseit a hittiták szebbik fele: a nők és a szép amoriták képezték. Így mondja Ezekiél próféta (16. f.), ki a bűnei miatt hazátlanná vált zsidókat a babyloni fogságban megtérésre szólítva fel, visszapillantást vet multjára s következő szavakkal aposztrofálja Isten nevében Jeruzsálemet: Eredeted s születésed a kanaániak országából való; atyád emóri s anyád hittita nő volt; születésedkor nem ápoltak téged, szem nem sajnálkozott rajtad, hanem kidobattál a mezőre, mert mindenki megutált téged, amely na-

pon születél. Ekkor elmentem melletted s láttalak véredben fetrengve s megkönyörültem rajtad; ápolalak, felneveltelek, szövetséget kötöttem veled, feldiszítettelek, hirneved is lett és te elbizakodtál, hűlenné váltál hozzám, paráználkodtál a kanaáni népekkel, Egyiptommal és Assziriával, azért összegyűjtöttem ellened szeretőidet, hogy azok tiporjanak el; minden példázó rólad fog példálózni, mondván: amilyen az anya, olyan a lánya is; anyátok hittita nő és atyátok emori volt.

Alig akadunk nemzeti eposzra, mely meghatóbb elevenséggel festené valamely nép keletkezését, küzdelmeit, míg a dicsőség magaslatára juthatott, honnét saját hibájából alábukott, mint Ezekiél szinte érzékeltetően drámai előadása. A próféta magasztalásról halljuk-e itt képletes beszédbe öntve a zsidó nép történetének filozófiáját, avagy talán tényleg élt a köztudatban a származás emléke, vagy talán a szájhagyomány is megőrizte a nemzeti kialakulás történetét megéneklő naiv époszt, melyből Ezekiél remek töredéket tartott fenn a mi bámulatunkra?

Ezekiél korában már 150 év óta eltűntek a hittiták Kis-Ázsiából: az asszír hódítók nagyon kemény küzdelmek után szétrombolták birodalmukat, letörték a lakosságot, melynek egy része az Örményhegység úttalan utain keresztül keresett újabb hazát, más része az Égei-tenger mellékén kereste menedékét. Az asszírok ellen folytatott elkeseredett harcok nyomát látjuk a gyűlöletet s megvetést lehelő ítéletben, melyet az asszír-babilóni érzésvilágban élt Ezekiél mondott a hittitákról, kik a végső élet-halálharc ide-

jén valóban keresték a szövetekezést minden szomszéddal, ámde nyolcszáz évvel ezelőtt oly szilárdan állt kiázsiái birodalmuk, hogy Egyiptom legrettegettebb fáraója s a zsidók elnyomója, II. Ramses kénytelen volt velük békeszerződést kötni, melynek feltételeit a hittiták királya szabta meg. Időszámításunk előtt a XIV. században Egyiptom s a Hittiország volt a világ két vezető birodalma, melyek közt a kis Palesztina volt az elválasztó ártér, ahová kisázsiai törzshazájukból a természetes terjeszkedés törvénye szerint kisebb-nagyobb csapatok jöttek Kanaánba, hol lejutottak egész Hebronig. Itt vásárolta Ábrahám a családi sírboltját a hittita Ephrontól, még pedig — ha igaz *Sulzberger philadelphiai államügyész* legujabb magyarázata — a hittita *parlament* engedélyével. Formális tárgyalás után neki, az idegenből jöttnék, megengedték a földbirtok örök megváltását, mert, úgy mondták, «Isten fejedelme vagy te köztünk»; hogy mit jelent e kitétel, nem tudjuk, de az kétségtelen, hogy Ábrahám atyának, aki különben, mint Daiches londoni tanár legujabban is bizonyította, Kanaánból vándorolt Kaldeába, a neve *Terach, tiszta hittita név*. Ugyanezen Hebrónban uralkodott Dávid hét évig s azért érthető, hogy miért volt seregének hadvezére éppen a hittita Urijah, akinek utóbb a felesége, a hittita Bathseba lett Salamon király anyja. Nagy hírük volt a hittitáknak, mint jó harcosoknak még utóbb is; a Biblia elbeszéli (II. kir. 7—6), hogy amidőn a szír király Samáriát ostromolta, egyszerre a szír táborban közeledő sereg lár-máját vélték hallani, amiért nagy rémület támadt s

zürzavarban futamodtak meg Samária alól, mivel attól féltek, hogy Izrael királya fölbérelte ellenük a hittiták királyait s Egyiptom királyait, hogy rájuk támadjanak. Tehát még a IX. század közepén i. sz. e. retteget keltett a hittita fegyveresek híre még legközvetlenebb szomszédjuknál, a szírusoknál is. A Bibliának gyér adatait a hittitai népről bőven egészítik ki az egyiptomi és az asszír feliratok. Azokból tudjuk, hogy 1550-től, I. Thothmes idejétől kezdve változó szerencsével folyt Egyiptom és a hittitai nép közt a szakadatlan háborúság 200 éven át, míg csak II. Ramses 1300 körül kénytelen nem volt velük a békét megkötni. E háborúk tudósításaiból világosan láthatni a szomorú helyzetet, melyet a két harcoló birodalom közt Palesztina elfoglalt; itt volt a seregek országútja, melyen keresztüligázolt s ahol találkozott a két ellenfél; nem csoda, ha a harcokban kimerült ország lakóinak egy része elhagyta a városokat a honfoglaló Józsuá közeledtének hírére, más része pedig rövid harcok után meghódolt. De megértjük azt is, hogy a hatalmas fénykorát élő Hittitai-birodalom miért engedte közvetlen szomszédságában a honfoglaló Izraelnek az államalkotást, miután tudjuk, hogy erős riválisából, Egyiptomból váltak ki a vele rokon Izrael törzsei. S megértjük, hogy Mernep-tah egyiptomi király, akinek idejébe esik Izrael kivonulása s a honfoglalás első küzdelmei, miért küldött Hittiország királyának a barátság jeléül gabonát a legelső ízben tengeri úton, holott azelőtt a közlekedés csakis Palesztinán át szárazföldi úton folyt le, ha tudjuk, hogy még a ki nem próbált tengeri útra

is inkább bizta ajándékát, mintsem hogy karavánját kitette volna a Józsua seregivel való találkozás veszedelmének.

Érdekes azonban a történeti események azon találkozása, hogy a Szentföldön a törzsek egyesítése és a királyság szilárd megalapítása Saul, Dávid és Salamon alatt ép abba a századba esik, amikor az előrenyomuló asszír hódítók nyugtalanították s gyöngítették a Hittibirodalmat, holott mihelyt ismét lábra kapott, ugyanakkor a Szentföldön a szakadás következett be s a kettéválás gyöngítette a Szentföld egyesült államát. Ha majd érteni fogjuk a hittita feliratokat, bizonyára innen is erős világosság fog esni a Biblia elbeszéléseire, melyekre az egyiptomi és asszír feliratok már eddig is oly sok fényt derítettek.

De a hittiták nemcsak félelmetes harcosok voltak; az eddig felfedezett emlékek nevezetes kultúrának nyomait is megőrizték, mely kultúra kiinduló pontját, forrását képezte a görög kultúrának. Nagyon jellemző e kapcsolatra az, hogy a hittita írás barázdaírás (boustrophedon), az első sor jobbról-balra, a második balról-jobbra s így tovább felváltva történt, amely írásmód még csak a legrégebb görög feliratokon található. Hogarth és Schliemann ásatásai Krétában arról tanuskodnak, hogy ott kisázsiai hittita hatás alatt fejlődött a kultúra; a mykenaei oroslánoknak és a szárnyas lónak (a pegazusnak) őshazája nem Görögország, hanem Kis-Ázsia. Sőt még a kétfejű sas is hittita találmány, tőlük vették át a turkomán fejedelmek s a kereszties hadak hozták

Európába, hol először a német császárok vették fel címerükbe. Nagy mesterek lehettek az ötvösművészetben, melyhez Kis-Ázsia érc- és ezüstbányáinak kiaknázása adta a bő anyagot; a legrégebb feliratok érclapokon vannak domborműben kiverve; nem vés-ték, hanem kovácsolták a diszítést az érclapokon, ami szintén megvilágítja a frigysátor szent felszere-lését illető követelést, hogy nemes ércből csak ková-csolt edényeket szabadott használni, amit a zsidók nem Egyiptomban tanultak. Hittita eredetű az ama-zonok intézménye is, mely Ma istennő (kinek szen-telt állatja a méh = a héber Debora volt) templomá-nak védelmére alakult, oly időben, amikor minden fegyverfogható férfinak háborúba kellett vonulnia, s bátor asszonyokból alakítottak sereget a «nagy is-tennő» templomának védelmére esetleges idegen tör-zsek betörése ellen. Teljes kultúrájukat s eszmevilá-gukat még nem ismerjük, de azt már látjuk, hogy kultúrájuk kétségtelen nyomai megvannak a legré-gibb görög emlékekben. Miként kerültek oda? Nem tudjuk; de a VIII. század eleje, amikor az asszírok megsemmisítették a Hittiországot s lakóseit szétszór-ták, ez az idő Görögország történetében még a mit-hosz korszaka s nem lehetetlen, hogy az asszír fegy-verek elől menekülteknek egy része magával hozta a görög szigetekre a kisázsiai kultúrát. Másik része, melyet kelet felé szorított az asszír hódító, áthaladt az *Örményhegyláncon és a Kaukázuson s ott meg-pihenve ütötte fel tanyáját, melyen a későbbi török-mongol népcsalád ősi bölcsője ringott.* Így találjuk meg azt a kapcsolatot, mely megérteti velünk *Munkácsi*

Bernát nézetét a magyarok eredetéről, mely szerint «a magyarok legősibb lakóhelyét s ethnikai fejlődésének kezdeteit okszerűen a Kaukázustól északra terülő mezőségeken, a legtávolabbi határokat véve, csakis a Volga és Don torkolata közelében kereshetjük».

A származás közösségének, az egy töről való szakadásnak szoros kapcsolatára utal a történet a zsidók és magyarok közt. Vajjon csak a képzelet csapongása-e az, hogy ily alapon megérteni véljük a világtörténetnek azon meglepő tényét, hogy a rokon kazárok, kiknek birodalma a Volga mentén terült el, nagyrészből meghódoltak a zsidók eszményi vallása előtt? Atavisztikus erő megnyilatkozását lássuk-e abban a józan türelemben és baráti érzésben, melyben hazánknak nemzetiségektől ment vidékein a honfoglalástól kezdve mind mai napig élvezett magyar szivek részéről a zsidóság, valamint abban a rajongó szeretetben, mellyel a magyar nemzettesthez ragaszkodnak a hazai zsidók? A történeti és embertani tudomány igazolja a zsidóság ősi eszményi tanítását az emberiség egységéről s az ásatások eredményeinek egyre gyarapodó kincsei mindjobban bizonyítják, hogy az emberiség egységes családjának fejlődése szülte differenciálódás nem a semita ágból, hanem az ural-altáji ágba oltott árja galyról alakította ki azt az emberi közösséget, mely a zsidóság nevében tiszta hitet és erkölcsöt tanított a világnak. De bár az igaz megismerés s a történeti kialakulás értékelése nem fogja egyhamar élet venni a testvérharc fegyvereinek s bár tudjuk, hogy a harci jelszó leg-

főlebb csak változni fog, legfőlebb az antisemita szó helyett talán «antihitti» szót fognak mondani, ami szintén nem hangzik rosszul, — mi azért büszke önérzettel fogjuk magunkat továbbra is zsidó magyaroknak vallani s boldogok leszünk, hogy mint zsidó vallású magyarok teljesíthetjük emberi kötelességeinket.

Ujpesten.

Dr. Venetianer Lajos.

IMÁK.

I. HARMATÉRT.

Mutasd, Urunk, nagy irgalmad,
 Hulljon, hulljon enyhe harmat
 Lombra és fűszálra!
 A föld szíve ezt dobogja
 S mind a forró, szent zsolozsma
 Hozzád ezért száll ma.

Amikép a zsenge gyermek,
 Ha nem védi nagy kegyelmed,
 Csenevész örökre:
 Azonképen rét és erdő
 Fonnyadoz, ha harmatfelhő
 Nem hull a rögökre.

Tikkad a fű, porbelepve,
 Harmatért esd a kis lepke,
 Szomjuságtól égve.

Ember, növény egyet áhít:
Nyisd meg az ég csatornáit,
Ki trónolsz az égbe'!

Harmat nélkül szikkadt a föld,
Minden gyászos fakó, színt ölt,
Könyörülj meg végre!
Peregj, peregj harmat cseppje!
Forró imánk esdekelve
Száll a magas égbe.

Te, ki ügyelsz a felhőre,
Te, ki vagy a vizek őre,
Nagy, hatalmas Isten,
Fohászunkat ah, meghalljad,
A füvekre nagy irgalmad
Harmat-esőt hintsen!

II. ENGESZTELŐ NAPRA.

Oh, szívek ne reszkessetek,
Ne bántson a félelem.
M megbocsát az Úr tinéktek
Ezen a szent éjjelen.

Bármily nagy volt bűnötök is,
Bárki hogy' is vétkezett,
Feledve van, ha szemében
Bűnbánóan köny rezeg.

S kövessétek a nagy istent,
Ki az örök szeretet,

Nyújtson jobbot ellenének,
Ki jogtalan szenvedett.

Ne legyen ma rút gyűlölség,
Ne legyen ma ellenfél,
Szeretemben ölelkezzék,
Aki csak e földön él.

Ott a dicső, a szent példa.
Oh, irgalmazz istenünk!
Bocsássunk meg ellenünknek,
S Ő megbocsát minékünk.

III. HALOTTAINKÉRT.

Oh, ne tépje bú a lelked',
Könnyed mért hogy egyre dül?
Nem maradtál elhagyatva,
Nem maradtál egyedül.

Az égen a csillagtábor
És a nap, mely fent ragyog,
Biztatóan intenek le:
Nem lesz soha elhagyott!

Nem lesz soha elhagyatva,
Míg szívedben él a hit,
Míg az Úrban van bizalmaid,
Aki megvéd s megsegít.

Ő vigyáz rád gondos szemmel,
Hogy ne érjen soha vész.

S vezet téged biztos úton,
Mint atyai gondos kéz.

S ki szívedhez közel állott,
Aki néked drága volt,
Megvédve az Úr árnyában,
Pihen enyhén már a holt.

Dicsőülten néz le reád,
Lebegve a föld felett.
Nem hallod-e, mint suttogja:
Oh, töröld le könyvedet!

Budapest.

Feleki Sándor.

TŰZ ÉS FÉNY.

Adatok a zsidó néprajzhoz.

«S kijelenté isten : legyen világosság! . . .»

Móz. I. k. 1, 3.

Nincsen a zsidóságban oly elem, amelynek annyi szerepe jutott volna mint a tűznek és a fénynek. A család magányában úgy, mint vallásos gyülekezőhelyein, örömben és gyászban egyaránt kigyúlnak a fényforrások s még sincsen a zsidóságnak Prometheus mondája, nem számol be a teremtés mondája az emberiség legnagyobb jótevőjéről, a tüzről.

Talán azért, mert a Genesis szerzője következetes

akart maradni a milieuhöz, amelybe az első embert belehelyezte volt, az Éden kertjéhez, ahol nem szórt az ember a melegítő tűzre, ahol bő táplálékot nyújtott vala neki az üde, buja természet, amilyenek Ovidius is leírja az ő képzeletbeli arany-korszakának gazdasági helyzetét. Csak mikor az Éden kertjét elhagyni kényszerült az ember, hogy keze munkájával keresse meg a kenyerét, az «élet fájához» vezető utat elzárta előle a lángpallos, amely mint az égető villám vagy a perzselő lángoszlop elriasztotta az embert, akinek egyik késő unokája ugyan a űzben segítő társát látta, mert hiszen Tubal-Kain, már kovácműhelyében olvasztja a fémet. (Mózes I. k. 4, 22).

Csak évezredekkel később, amikor a tűz meghozta az emberiségnek a kulturát, de egyúttal a romlást is; a kulturát, midőn a tüzet egy helyre rögzíti az ember, hogy alkosson, a romlást, midőn fékevesztetten nyaldossák a tűzlángok a természet és az emberi munka értékeit, vagy midőn az indulataitól vagy balítéletétől és balhitétől megtévesztett, elvadult gerjedelem a lángok martalékává tesz egyéneket, családokat, egész városokat, a hagyomány egy szertartás keretében (az u. n. habdálá intézményben) örökíti meg a hétköznapi munka legáldásosabb tényezőjének, a tűznek a teremtését.

Bezzeg másképen van az emberiség a fénnyel. «A föld kietlen vala és pusztá, sötétség terült el a káosz fölött; isten szelleme leng vala a vizek fölött» és e szellem első tette, alkotása: «Legyen világosság! és ime lőn világosság.» (Móz. I. k. 1, 2. 3.),

A tűz még a héberek őskorában kiszorul a mythosból és a kultusból; csak elvétve leljük nyomait annak, hogy valamikor helyet foglalt őseink mythológiájában; a biblia határozottan állást foglal a tűz-istenségek Kemós és Moloch ellen, ha fel-fellebben is néha a fátyol és Jahve kíséretében szerepel a szeretett, de olykor rettegett tűz. A fény mindig áldást-hozó, az öröm napjaiban gyarapítja az örömet, a gyász napjaiban megvilágítja a vigasztalan sötétséget, elűzi a kísértetek rémét a libegő-lobogó mécses.

Tűz és fény, a legmeghatóbb görög monda hőségnek, Prometheusnak az adománya kösse le figyelmünket, midőn a zsidó folklóre ősrendetgeiben cserkészünk.

I. A tűz teremtése.

„Örök tűz égjen az oltáron!”
Móz. III. k. 6, 6.

A zsidóság legrégibb kútforrásában a tűz nyerésének módjairól szó nincsen; nem is lehet. Az egyes könyvek szerzői és szerkesztői az ókori kultur-államok: Egyiptom, Asszír-ia-Babilonia, Perzsia és Hellász hatását úgy hazájukban, mint külföldi számkivetésükben élvezik. Csak *egy* a feltűnő, hogy a szent tűz készítéséről a Leviticus nem számol be, holott a szentély legigénytelenebb szögéről is történik megemlékezés. Már pedig *szent*, azaz ősrégi módon élesztett *tűzről tud a szentírás*. Áron főpap elkészíti avatási áldozatait, elrendezi az oltáron Mózes rendelete szerint. „S fölemelte vala Áron mindkét kezét a

nép felé és megáldotta vala; azután lement, miután elkészítette a különböző áldozatokat. S Mózes meg Áron bementek a frigysátorba, de újra kijöttek és megáldották a népet és megjelent isten fénye az egész nép előtt. *S lecsapott a tűz isten színe elől* és fölémésztette az oltáron az áldozatot és a zsiros részeket. Midőn ezt meglátta a nép, ujjongott és arcra borult. De ekkor fölvtették Áron fiai, Nádab és Abihu serpenyőiket és beletettek tüzet és rátettek füstölő szert s isten elé vittek (idegen) *profán* tüzet, amely nem előírás szerint készült (aser lô ciwáh ótham). És lecsapott a tűz isten színe elől (t. i. az égből) s sújtotta őket, úgy hogy ott (nyomban) isten láttára meghaltak.» (Móz. III. k. 9, 22—10, 2).*

A *tűz teremtése*, amiről hallgat a szentírás, szerepelni kezd a hagyományban, mert hiányát érezték a tűz teremtési mondáinak, amik oly magasztosak voltak az árja s különösen a párszi népeknél, amelynek hatása rendkívül nagy volt a diaszpóra zsidóságára. S miképen jutott az ember a tűz birtokába?

Tíz dolgot teremtett isten közvetlenül a szombat beállta előtt és e tíz dolog között ott van a *tűz* is. De ez utóbbi szándékát csak szombat este valósította meg isten; értelmet adott az embernek, aki felvett volt két *követ* és egymáshoz dörzsölte volt és íme kipattant vala a szikra. (Peszáchim 54). A midrás (Exodus rabb. 15. §.) szerint három alkotás előzte meg a világ teremtését: a víz, a szél és a *tűz*.

* Szent tűz volt a jeruzsálemi oltár tüze. V. ö. Makkab. II. könyve 1, 19.

A midrás e száraz adatot feldolgozza és ime, *ka-punk egy zsidó tűzlegendát* is. Visszanyertük az érzéket a természeti tünemények iránt és már a midrás is cáfolata Troels Lundnak, aki művében a zsidókról így nyilatkozik: «Was endlich eine Stärke und eine Schwäche der Juden ausmachte, das war die Unabhängigkeit des Volkes von Natureindrücken. In früher Jugend mit der Wurzel herausgerissen und dann unter allen möglichen Naturverhältnissen herumgestossen, vom Euphrat bis zum Nil und wieder zurück, hatte das Volk die unmittelbare Einheit mit der bestimmten natürlichen Umgebung, welche zugleich fördernd und hemmend wirkt, verloren.»*

«Rabbi Lévi rabbi Zeirá nevében közli: harminchat óráig végezte szolgálatát a napfény; 12 óráig szombat előnapján, 12 óráig szombat (azaz péntek) éjjel és 12 óráig szombaton. Amint szombat este leáldozott a nap, beállott a sötétség. Az első ember félt... Mit tett a mindenható? Utjába tett két agyag-rögöt (רַעְפִּים) ezeket összeütötte az ember és kipattant a szikra. Az ember hálaimát rebegett, mint írva vagyon (139 Zs. 11.) «éjjel fény támadt körülöttem». Milyen hálaimát mondott? (Dicsértessék örökkévaló istenünk, királya a világnak), aki teremtett a tűz fényforrásait. S ez megfelel Sámuel nyilatkozatának, aki szerint szombat este azért monda-

* Troels Lund, Himmelsbild und Weltanschauung im Wandel der Zeiten, Lpzg 1899. 79. l. Hiszen minden természeti tüneményre van egy-egy benedictio; a természet iránti érzéket egyedül a ghetto nyomta el. V. ö. az IMIT. 1910-iki évkönyvben értekezésem: Állatvédelem a zsidóságban 115, 119 l.

nak benedictiót a láng láttára, mert a szombat este a tűz teremtésének a kezdete.» (Genesis rabba 11 §. és Peszáchim 53 b).

«A rabbik azt a hagyományt ismerik, hogy szombat este vette el Isten Ádámtól a boldogság fényét és kiűzte az Édenből... rabbi Lévi rabbi Zeirá nevében közli: 36 óráig végezte szolgálatát a napfény, ... mihelyt bűnbe esett Ádám, isten azonnal elrejtteni akarta ama fényt, de megbecsülte a szombatot, amint írva van: «és megáldotta isten a hetedik napot.» (Móz. I. k. 2, 3). S mivel áldotta meg? *Fénnyel.* Mihelyt leszállt a nap szombat előestéjén, működni kezdett ama fény. Erre dicsőíteni kezdték istent, amiről említést tesz az írás: «Amerre csak elterül az ég, zengik dicsőségét, fénye elterjedt a föld széleig.» (Jób 37, 3). Miért használja (a szerző) e kifejezést: «fénye elterjed a föld széléig?» Mert bizony amaz ösfény egész napon és egész éjjelen át világított. Mihelyt leáldozott a nap szombat este, beállott a sötétség. Abban a percben megijedt Ádám; talán most beteljesedik rajta az átok, hogy megmarja őt a kigyó (Móz. I. k. 3, 15) és felkiáltott: «Jaj, elnyom engem a sötétség (sárkánya)» (139 Zs. 11). Mit tett a mindenható? Útjába tett két agyagrögöt, ezeket egymáshoz ütötte az ember és kipattant a szikra, ekkor örömmel szólt Ádám: «éjjel fény támadt körülöttem (139. Zs. 11 v.)...» S ez megfelel rabbi Ismael (helyesebben Sámuel) nyilatkozatának, aki szerint szombat este azért mondanak benedictiót a láng láttára, mert a szombat este a tűz teremtésének a kezdete.» (Genesis rabba 12. §).

A tűz fontossága abban is nyilvánul, hogy még ma is, évezredek után a legtöbb zsidó házban a szombati pihenésnek symbolikus átmenetét a hétköznapi munkához jellemzi a tűz alkotásának dicsőítése, mert a talmudi legenda szerint szombaton este teremtette isten az Édenből kizavart, a sötétségben féltő ember vigasztalására a tüzet.

Amaz ellenvetésre pedig, hogy hiszen más dolgok is teremtődtek az egyes napokon és mégsem maradt fenn az emlékezetük a szertartásban, a nyílt eszű Salamon ben Ábraham Adreth (13. század) akkép válaszol, hogy egészen más a helyzet a tűzfénnyel, mert ezt szombaton zsidónak előállítani tilos, tehát szombat este (zsidóra nézve tűz) olyan, mintha újból teremtődne. **רשאי נר שנאמר בשבת והוי כאלו** (Tur Órach-Chajjim 28. §.)

S ugyan az Órach-Chajjim 298. §. átvette a hagyomány ama rendelkezését is, amely a tűz készítésének legrégebb módjainak egyike, a dörzsölés és ütés útján kicsiholt fény. «Tűz, amely fából vagy kőből kipattan, alkalmas arra, hogy láttára elmondhassuk szombat este a benedictiót, de jom-kippúr kimenelekor nem, mert — amint megjegyzi David Halévi — a tűz teremtése is szombat estére esik, amennyiben Ádám köveket ütött egymáshoz: ez pedig nem vonatkozik az engesztelő napra.»

★

A tűz fontosságát jellemzi Mózes III. k. 6, 5—6 v.: «S az oltáron levő tűz égjen rajta; ki ne aludjon! Reggelenként fát gyújtson meg a pap... Örök tűz égjen az oltáron, ki ne aludjon!»

II. A tűz és a fény a mithoszbán.

«Ime füstölgő kályha és tűzláng, amely az áldozati darabok között tovahaladt.»

Móz. I. k. 15, 17.

Elöttem van a szentírás; segéd munkáktól most eltekintek; a szerte szétszórt darabok között én akarok végigjárni és felkutatni a mondai elemeket, amelyekben isten maga tűz képében megjelen meghittjeinek vagy «követőivé teszi a szeleket, szolgálivá a lobogó tüzet» (104 Zs. 4).

Első tekintetre feltűnő, hogy a szentírás több százados irodalmában annyira kivételes a tűz mondai szerepe. Némely helyen a tüzről szóló hely töredék, némely helyen tisztán természeti tűnemény, amelynek keretében végbemegy az isteni büntetés, miként Szodoma és Amora esete (Móz. I. k. 10 fej.) vagy a súlyos megpróbáltatás, miként Jób vagyona villám által elpusztul (Jób 1, 16). A kinyilatkoztatásnak fényét emelje a természeti tűnemény, amely között a szentírás alapján a Tizige Izraélnek lön; e képzet — csak bővítve a kormányforma változása folytán *királyi* trónussal — feléled Ezsájásnál (6. fej. 40.): füst tölti el a szentélyt, amelyben magas és fényes trónuson ülve látja a megihletett próféta az Úrt. Komplikáltabb Ezehiel látomása, amely már mithológiai, de nem ezen értekezés keretébe való.*

* Igen érdekesen fejtegeti Ezekiel ezen első fejezetét D. H. Müller, Ezechiel-Studien, Wien 1894.

Mint hagyomány szájról-szájra szállhatott a monda, de a jahvizmus rendszere elnémította a beszédes ajkakat; a mesemondó az utcasarkon elhallgatott; a szentírás szerkesztői a pogány mithoszokat elvetették és a szigorú bírálók előtt csakis oly mondák találtak kegyet, amelyek Jahve fenségét nem érintették, sőt még emelték. Ma pedig előttünk olyanok ezek, mint pl. a Tűzkő vagy Rablókő a Magas Tátrában és egyéb erraticus sziklatömb valamely erdős vagy virágos fensíkon.

E merev felfogást az agáda sem merte kijátszani. A tüzet nem személyesíti meg. A legtöbb esetben a szentírási helyhez még megjegyzést sem fűz; természetesen itt már a zsidóság létkérdése is vezet, mert csak nem tesz engedményt a párszi hitnek, mely eléggé befolyt más téren — különösen az angológia terén — még a biblia korabeli zsidóságra is.

Csak egyetlen egy kivételt tesz a midrás; Ábrahám oly szimpatikus a hagyomány előtt, hogy az ő életében olyan eseményt szerepeltet, aminőt leír nekünk Dániel könyve Chananjah, Misáel és Azarja tárgyalásakor. Ábel áldozatához Aharón, Gideón, Salamon király áldozatai és Elia szolgáltatták az analógiát, de erről majd alább szólunk.

1. Isten tűz kíséretében vagy képében.

Ábrahám áldozata.

Nehezen bár, de végre megnyugodott Ábrahám isten ígéletében, hogy közvetlen utódja lesz. Egyszer azt az ígéletet vette, hogy Kanaán földje az ő bir-

tokába jut. «Erre szólt vala: «Uram istenem! miképen győződöm meg, hogy csakugyan én fogom birtokolni.» S szólt vala neki (az Úr): végy számomra egy három éves tinót, egy három éves kecskét s egy három éves kost, egy gerlicét és egy galambot! (Ábrahám) mindezt megszerezte vala részére, ketté szelte azokat és egyik felet szembe tett a másik felével, csak a baromfit nem vagdalta szét. S leszállt vala a keselyű a dögre, de Ábrám elhessegette onnan. S ime, napleszálltakor mély álom borult Ábrámra és félelmetes nagy sötétség vette körül. S egy hang szólt Ábrámnak: Tudd meg, hogy ivadékod idegen lesz olyan országban, amely nem az övé; rabszolgaságra fogják s sanyargatják majd négyszáz éven keresztül. De a népen is, amelynek rabszolgája lesz, ítélkezni fogok, úgy hogy azután (utódaid) onnan nagy vagyonnal távozni fognak. Te pedig békében megtérsz őseidhez, boldog aggkor után nyílik majd a sírod. Negyedik nemzedéked tér majd ide vissza, mert maig még nem teljes Emóri bűne. Midőn beesteledett és koromsötétség volt, *íme (feltűnt vala) füstölgő kályha és tűzláng, amely végighaladt vala ezen áldozati darabok között. E napon szövetséget kötött isten Ábrámmal, szólván: Ivadékaidnak adom e földet Egyiptom folyójától a nagy folyamig, az Eufrates folyamig . . .* (Móz. I. k. 15 fejj. 7—18.)

Mózes látomása.

Mózes legelte vala apósának, Midján főpapjának, Jithrónak a nyáját és elterelte a nyáját a sivatagon

túl (egy oázisra) és eljutott egészen a Hórebhez, a későbbi Istenhegyhez. Ekkor hirtelen *megjelent előtte Isten követe tűzlángban, amely fellobogott a túskebokorban*. Mózes nézte e tüneményt s íme tűzben ég vala a túskebokor, de bizony a cserje ép maradt. Erre Mózes magához szólt: «hadd térjek le az utamról, hogy megfigyelhessem e nagy látványosságot, hogy ugyan miért nem ég el a túskebokor.» (Móz. II. k. 3 fej. 1—3).

Midőn a tett követte Mózes szándékát, erőt vett rajta a megilletődés, mintegy isteni szózatra levette saruit és a szent helyen vette hirdetését az isteni ígének, hogy bizony nem feledkezett meg isten arról, mit ígért volt Ábrahámnak: «Leszálltam, hogy kimentsem Egyiptom kezéből és hogy kivezessek amaz országból egy boldog és tágas országba, egy tejjel mézzel folyó földre, a kanánita stb. területére.

Izraél vezetője.

Mint tűzláng nyilatkozott meg Ábrahámnak, mint tűzláng jelentkezett Mózesnek, mint *tűzoszlop* jár a felszabadított nép előtt megvilágítva az útját (u. o. 13. fej. 21.) és ugyan *tűzben* nyilatkozott meg a remegő rabszolgahadnak, amidőn a kulturának előkészítette isten. «S lőn a harmadik napon, hajnal hasadtakor, mennydörgés, villámlás és sűrű felhő volt a hegyen . . . Szinai hegyét füst borította teljesen, mert leszállt vala Isten reája *tűzben* és felszállt a füstje, mint a kályha füstje és erősen megrendült a hegy. (U. o. 16—18 v.).

2. Isten kegyének megnyilatkozása a tűzben.

A jahvizmus győz. Isten maga mint tűz nem mutatkozik többé; a tűz nem istenség maga, nem is helyettesítője, hanem csak eszköze. De még így mitológiai a szerepe. Isten a tüzet arra használja fel, hogy kegyeltjeit kitüntesse, hogy küldetésüket igazolja, hogy közeledésüket megjutalmazza.

A szentírás könyveiben első példája ennek Áron felavatási áldozata; a második *Gideon*; szakasztott ilyen szerepe van a tűznek Salamon király templomának avatásakor és végre *Elia* prófétánál; ezen esetek mintájára, *Ábel* áldozatát kiszinezte a midrás és e mondát követi Byron is Cain miszteriumában: «Ábel oltárán a tűz fényes lánggá éled és ég felé száll, Kain oltárát feldönti a szél és a bemutatandó termékek a földön szerte hullnak.»

Ábel áldozata.

Ábel pásztor lett, Kain meg földmives. S történt egykor, hogy Kain a föld termékeiből ajándékot hozott Istennek. De Ábel is hozott nyája zsengéiből és zsírjából s Isten fordult Ábelhez és ajándékához, Kainhoz és ajándékához nem fordult.» (Móz. I. k. 4. fej. 2—5).

Hogy mikép fogta fel a helyet a szerkesztő, azt nem tudjuk. Talán úgy képzeltek, mint III. Amehotep vallásreformja idejében, hogy a nap sugarainak a vége kézalakú volt, hogy átvehesse a neki nyújtott áldozatot s így isten mint anthropomorf

átvette Ábel áldozatát. A hagyomány alapján Rasi és még a kritikus Abrahám ibn Ezra így fogják fel: «hogy tűz szállt le a magasból és felemésztette Ábel áldozatát, Kainét nem.»

Analóg esetnek mondtam, mert a szentírásban első példája Áron avatási áldozata. (Móz. II. k. 40 fej. 24).

Gideón áldozata.

Izraélt rendkívüli módon sanyargatta Midjan; inségükben az örökkévalóhoz fordultak Izraél fiai. Isten egy követe leszállt vala és letelepedett egy tölgy alá Ofrában Abiezer fiának Jóaz birtokán. Fia Gideón gabnát csépel, hogy a búzát biztonságba helyezhesse a midjaniták elől. S megjelent vala neki Isten követe és megszólítja: «Isten veled vitéz!» Gideon válaszol: Bocsáss meg uram! Ha csakugyan Isten, velünk van miért ért minket mind e baj? Hová lett minden csodatette, amelyről eleink nekünk mesélgettek, hogy ime Egyiptomból kiszabadított minket Isten, most meg elhagyott bennünket az örökkévaló és Midján kezébe kiszolgáltatott? Erre feléje fordult Isten s szólt: «Tenerőddel fogod kimenteni Izraélt Midján kezéből; én magam küldlek.» S szólt erre (Gideón): «Ugyan Uram! Mivel mentsem ki Izraélt, hiszen az én atyafiságom a legkevésbé tekintélyes Menasse törzsében, magam meg a legfiatalabb vagyok a családban.» Válaszolt vala neki az örökkévaló: «Bizony veled leszek én és legyőzöd Midjánt egytől-egyig.» (Gideón) szólt: Ha kegyet találtam előtted, add nekem jelét annak, hogy te beszélsz velem. Ne távozzal in-

nen, kérlek, amíg ki nem jövök hozzád és ki nem hozom ajándékomat, amelyet eléd teszek, s a felelet hangzott: «Itt maradok, amíg visszatérsz.» S Gideón eljött és elkészített egy gödölyét és egy éfa lisztet kovásztalan kenyérnek; a húst kosárba tette, a levest fazékba s kivitte eléje a tölgyfa alá és feltálalta neki. Ekkor isten követe szólt neki: «Vedd a húst és a kovásztalan kenyeret s tedd arra a sziklára, a levest meg öntsd ki!» Gideón így cselekedett. Isten követe erre a kezében levő botjának a hegyét kinyújtotta és megérintette a húst és a kenyeret s a sziklából tűz kelt vala és megemésztette a húst meg a kenyeret, Isten követe meg eltűnt szeme elől. Midőn Gideón látta, hogy az örökkévalónak egyik követe volt az, felkiáltott Gideon: «Jaj uram istenem! Szemtől szembe láttam tehát Jahve követét!» Megnyugtatta őt isten: «Béke veled! Ne félj! Nem fogsz meghalni.* (Birák k. 6. fej. 11—23).

Feltűnő, hogy Salamon templomavatásakor a Királyok könyve még említést nem tesz arról, hogy isten tüze emésztette fel az áldozatokat; a Krónika II. k. 7. fej, 1—2. meg igen.

* Abból a szempontból, hogy ezen elbeszélés analog Mózes küldetéséhez (Móz. II. K. 3, 7—4, 8), rámutat D. H. Müller i. m. 31 és köv. Szerinte a mózesi מטה (pálca) szónak megfelel itt משענתה; a magam részéről itt a földolog a bot hegye (קצה) és a szikla. Az ércvégű hegy a sziklából szikrát csiholt és erre keletkezhetett a tűz.

Elijáhu áldozata.

Ahab, Izraél királya, találkozik legnagyobb ellenfelével Elia prófétával. Lázítónak szólítja, mire Elia büszkén odavágja: «Nem én lázítottam Izraélt, hanem te és családod, midőn elhagytátok Jahve parancsolatait és a különféle Bálhoz szegődtetek. S most pedig hivasd meg Izraélt a Karmel hegyéhez, Baál négyszázötven papját és Astarte négyszáz jósát, akiket eltart Izabél. Ahab szétküldözgetett Izraélben és összegyűjté a jósokat is a Karmelhegy környékén. S odalépett Elijáhu az egész nép elé és szólt: «Meddig fogtok kétfelé ingadozni? Ha Jahve a valódi isten, akkor kövessétek őt, ha a Baál, akkor szegődjetez hozzá!» A nép egy árva szóval sem telett.

Erre Elijáhu szólt a néphez: «Ime! Én egyedül maradtam isten prófétái közül; a Baál prófétáinak száma meg négyszázötven. Adjanak elénk két bikát; válasszák ki ők maguknak az egyiket, darabolják fel, tegyék máglyára, *de tüzet ne tegyenek alá* és én elkészítem a másik bikát, ráteszem a máglyára, *de tüzet nem rakok*. Forduljatok istenetekhez, én meg az örökkévalóhoz fordulok és legyen, amaz istenség, amely *tűzben* nyilatkozik, az leszen a valódi isten.» Erre egyhangúan felkiáltott a nép: Helyes!

Ekkor Elijáhu odaszólt Baál papjainak: «Válasszátok magatoknak az egyik bikát és végezzetek előbb, mert ti vagytok többségben. Forduljatok istenetekhez, *de tüzet ne rakjatok!*» Átvették a bikát, amelyet ő nekik adott volt, elkészítették, szólitgatták Baál nevét reggeltől délig: Baál, hallgass meg minket! de se

szó, se beszéd. Járták az áldozati táncot a felépített oltár körül. Délben gúnyolódott velük Elijáhú szólván: «Kiabáljatok hangosan, mert hiszen isten ő, talán gondolatokba merült, elvonult vagy van valami útja; talán alszik is, hadd ébredjen!»

Erre hangosan kiabáltak, kardjaikkal, lándzsáikkal tetoválták magukat szokásuk szerint, amíg csak elöntötte őket a vér. S midőn elmúlt a dél, rajongtak késő délutánig, de nem kaptak sem választ, sem jelt.

Ekkor szólt Elijáhú az egybegyűlt néphez: «Lépjetek elő!» és az egész nép hozzá közeledett. Helyreállította az örökkévalónak ledöntött oltárát. Jákób törzseinek száma arányában tizenkét követ vett... Jahve nevében oltárt emelt a kövekből, az oltár körül körülbelül két mérővel bevetett földnyelv szélességű árkot ásott; elrendezte a hasábokat, feldarabolta a bikát és rátette a máglyára s szólt: «merítsetek négy korsó vizet és öntsétek az áldozatra és a fára!» Aztán megismételtette velük e műveletet és egy harmadikat is csináltatott velük. A víz az oltár körül folyt és az árkot is megtöltötte a víz.

Midőn az esti hajnal feltűnni kezdett, előlépett Elijáhú próféta és szólt: «Jahve! Ábrahám, Izsák és Izraél istene! Ma dől el, hogy te vagy Izraél istene és hogy én a te szolgád vagyok, hogy a te parancsodra rendeztem mindezt. Hallgass meg Jahve, oh hallgass meg engem, hadd tudja ezen nép, hogy te örökkévaló vagy az isten, ha el is térítetted a nép szívét tőled.»

Erre lecsapott isten tüze (a villám) és felemésztette az áldozatot, a máglyát, a köveket és a port és föl-

szívta az árokban levő vizet. Midőn a nép ezt látta, arera borult és felkiáltott: «Jahve az igaz isten! Jahve az isten!» (Királyok I. k. 18. fejj. 18—39).*

Nehemia áldozata.

«Midőn őseink Perzsiába számkivetésbe mentek, az akkor jámbor papok titokban magukkal vittek (nehány parazsat) az oltár tűzéből és elrejtették azt egy víznélküli kút üregében, ahol úgy elrejtették, hogy senki sem tudta meg a helyét. Miután pedig sok sok esztendő elmúlt vala és Nehemiát, minthogy istennek így tetszett vala, a perzsa király eleresztette volt (Jeruzsálemben), Nehemia elküldte azon papok utódjait, akik a tüzet elrejtették volt, hogy keressék meg a tüzet. Midőn már most azt jelentették neki, hogy ott most nem találtak tüzet, hanem sűrű folyadékot, Nehemia meghagyta nekik, hogy merítsenek abból és hozzanak belőle. Midőn bemutatni akarták az áldozatokat, Nehemia meghagyta a papoknak, hogy e folyadékkal öntsék le a fát és a rajta levő áldozatot. Miután ez megtörtént és egy kis idő elmúlt, oly nagy tűz gyúlt ki, midőn az előbb ködbe burkolt nap (a felhők közül) kibujt, hogy mindenki elcsudálkozott. A papok pedig imádkoztak, amíg a láng fölemésztette az áldozatot Midőn az áldozatot és a többi vizet is fölemésztette volt a tűz, meghagyta

* Ehhez hasonló a tűz hívása a jeruzsálemi u. n. Szt-sírtemplomában (a gör. kel) nagyszombaton. V. ö. Rossmann Gastfahren, Leipzig 1880. 350—356.

Nehemia, hogy rakjanak rá nagy köveket. Ez is megtörtént, kigyúlt ekkor egy láng, de ezt is felemész-tette az oltáron tündöklő fény. Midőn e dolog ismeretes lett és róla még a perzsa király is értesült, hogy azon a helyen, amelyen a számkivetésbe hurcolt papok a tüzet elrejtették volt, oly víz fakadt, amellyel Nehemia és kísérete az áldozatot fölszentelték vala, a király a helyet bekeríttette és templomot építtetett, miután a dolgot alaposan megvizsgálta . . . Nehemia és társai a helyet Neftárnak nevezték; e szó jelentése: tisztítás. Sokan Neftai-nak nevezik e helyet.» (Makkab. II. k. 1, 19—23; 31—36).

Rabbi Jochanan ben Zakkai utazása.

Megesett egyszer r. Jochanan ben Zakkaival, hogy számaron nyargalt (Jeruzsálemből), útra ment és ugyan számaron követte őt tanítványa, Elázár, Aroch fia, hogy mestere tanítását élvezze. Többek között azt mondja neki: «Mesterem! Adj elő nekem egy fejezetet isten szekerének alkotásáról (máászé merkába, Ezech. 1 fej., azaz istenről és az égi lényekről)!» A mester így felelt: Nem tanítottalak-e benneteket, édes fiam, hogy e tárggyal még *egy* ember magánonosan se foglalkozzék, hacsak nem bölcs és hozzáértő.

«De mesterem» — szólt amaz — «engedd meg legalább, hogy előtted megismételjem azt, amire te oktattál engemet.» Mondd el tehát! szólt a mester, leszállt a számarról, eltakarta fejét s leült egy kőre az egyik olajfa alá. Ekkor azt kérdi tőle tanítványa: «Rabbi! Miért szálltál le a számar hátáról?»

Erre a mester ekképen válaszolt: «Esetleg értekezel a *merkábáról*, és velünk lesz a glória s kíséretünkben lesznek a szolgálattelvő angyalok (malaché hassóréth) és én lovagoljak?»

Erre nyomban szólni kezdett Elázar, Aroch fia és csakugyan értekezett a «máaszé merkábá»-ról. S ime! *lecsapott az égből tüzláng* és bearanyozta fényével a táj összes fáit. A fák dicsőítő hymnusokat kezdtek énekelni . . . s a tűzben megszólalt egy angyal is és felkiáltott: «Ez ám a rejtélyes merkába-tan!»

R. Jochanan ben Zakkai fölkelt és homlokon csókolta Elázárt s szólt: «Dicsértessék az örökkévaló, Izraél istene, aki méltó utódot adott ősatyánknak, Ábrahámnak, aki olyan jártas a máaszé merkába kutatásában, tanulmányozásában és átértésében, mint Elázar, Aroch fia» (Chagiga 14. b).

R. Jósua és r. Jószé, a pap (kóhen) látomása.

R. Jochanan ben Zakkainak ezen csodás kalandjáról értesült rabbi Jósua.

Egy forró juliusi (tammúz) napon a szabadban sétálgatott r. Jósua r. Jószéval, a kóhénnal. Útközben a merkába-thémára tértek; alig kezdett bele r. Jósua, beborult az ég, sűrű felhők vonultak fel a látóhatáron és a felhős égen *szivárványféle* tünemény lett láthatóvá.

Az angyalok gyülekeztek; összesereglettek, hogy meghallgassák ők is a merkába-tételt, mint amikor emberek összegyűlnek, hogy lakodalmas mulatságot lássanak.

R. Józse, a kóhén elmesélte ezt r. Jochanan ben Zakkainak, aki így szólt: «Üdvöz legyetek ti és boldogak szüleitek . . .!» (U. o.)

3. A tűz mint büntető eszköz és mint legfőbb jutalom.

De a tűz nemcsak jótékony hatású, hanem rontó is. Sújt a villám és elhamvad minden; tovaterjed a láng és megemészt mindent, ami körébe esik. A természet romboló tüneményeit: földrengést úgy mint villámcsapást az ember isten büntetésének veszi és bizony eltanulta a természettől, és auto da fé «a hit kedves cselekedetei» a tűz jegyében folytak le, különösen a biblia utasításai alapján (Móz. IV. k. 31. fej. 10. Midján városai, V. k. 7. fej. 5. Kanaán viruló helységei oltárostúl, lígeteikkel és szobraikkal, Anak népe, V. k. 9. fej. 3. Jericho Józsua k. 6. fej. 24., Jeruzsálem Birák k. 1. fej. 8. stb.) a legujabb kor küszöbéig. Városok, családok, egyesek: zsidók, eretnekek, tudósok, nem is említve a számos ártatlan nőt, akiket Móz. II. k. 22. fej. 17. v. alapján mint *boszorkányokat* átengedtek a tisztító szent tűznek.

A tűz büntető hatalma uralkodik a biblia alapján álló vallások túlvilági életén; a *pokol* tüze a legváltozatosb kínokkal vár az elkárhozott lelkekre, mint a mennyek szelíd tüzfénye mint jutalmi (dieskoszorú) glória vágyakozik a jámborok feje fölé.

A szentírásban az isteni haragot *tűzeső* alakjában érzi legelőször az egykor virágzó két város: *Szodoma és Amora*. «A nap felszállt vala a látóhatáron, amidőn Lót érkezett Cóárba. Isten ekkor Szodomára

és Amorára esőt bocsátott: *ként és tüzet (Jahvetől) az égből*. S feldúlta ezeket a városokat és az egész környéket, a város összes lakóit és a föld termését. (Móz. I. k. 19. fej. 23—25).

Midőn független emberek egy család kiváltsága ellen tömörültek, megnyílik a föld és elnyeli *Korachot* és a mozgalom vezetőit; a félrevezetett tömeggel irgalmasabb a szerző: *Tűz csapott le Jahve mellől* és megemésztette a kétszázötven embert, akik füstölő szert mutattak volt be (serpenyőikben)» (Móz. IV. k. 16. fej. 15). Különben is a zúgolódók büntetése volt a tűz pl. u. o. 11. fej. 1—3.

Igaz ugyan, hogy a szentírás olyan esetet is említ, amidőn emberi hatalom tűzhalálra ítél kiválóan istenfélő embereket, de a tűz, isten követe, urának rendeletére enyelgett áldozataival, körülnyaldosta, de nem bántotta őket, még ruhájukat s hajukat sem perzselte meg. Ismeretes Dániel könyvének 3. fej. 5—27. Sadrach, Mésach és Abed-Negóról, valamint az ezen mintára keletkezett legenda, amely szerint Ábrahám patriarkát még szülőföldjén tüzes kemencébe vetette vala Nimród. (Genesis rabba 38. és 44. §. és röviden Erubin 53 a).

Érdekes, hogy ezen tűzbe való menés isten dicsőítésére nem szorítkozik egyedül a Dániel könyvben említett esetre.* Már Vergilius is ismeri e szokást,

* Egy mohammedán hagyomány szerint Dhu Novász (Jemen királya kb. 520 K. u.), aki egy ideig eredetileg maga is a mazdagæn vallás híve lehetett, azért lett zsidóvá, mert a rabbiknak eloltaniok sikerült a *tüzet*, mely a tűz oltárán égett

midőn az Aeneis XI. Arruns így fordul Apollóhoz:

«Summe deum, sancti custos Soractis Apollo, quem primi colimus, cui pineus ardor acervo pascitur et *medium freti pietate per ignem cultores multa premimus vestigia pruna.....* (785—788).

«Az ember vagy valóban volt magánkívüli állapotban (trance) vagy képzelődött, amidőn a tűzzel játszott.» (Andrew Lang)*

Más az eset, amidőn *tüzes* út visz a menyországba, a láng, amely isten küldöttje, a villám visszafelé is teszi meg az útját. Az áldozati oltárról felszáll az égbe és magával viszi azt, aki rábizza magát.

A biblia csak egy emberrel járattja ezen utat, Illés prófétával. *Elijáhu* és Elisa «járáltak, séta közben beszélgetve egymással, amikor hirtelen *tüzes* szekér és *tüzes* lovak ott termettek és elválasztották őket s *Elijáhu* felszállt vala viharban az égbe.» (Királyok II. k. 2. fej. 11. v.)**

és amelyben a hagyomány szerint, egy *szellem* székelt.» (Ostern S. P. egy készülő munkájából).

* A tűzön keresztül való átmenés emléke még ma is él az u. n. husvét, és Szentjánoséji szokásokban. Ujabban tárgyalja ezt Wachter, *Das Feuer*. Wien u. Leipzig 1904. 94—102. l. V. ö. Frazer. *Golden Bough* III. 307—8. és különösen Andrew Lang, *Magic and Religion*, London 1901. 15. fej. *Walking through fire*. 270. l. Érdekes W. Rossmann *Gastfahrten*, Leipzig 1880, 21 l. és köv.

** Érdekes, hogy r. Jósze (K. u. 2. száz.) bizonyára polemikus célzattal Elia mennybemenetelét részlegesen tagadja: Mózes meg *Elijáhu* nem szálltak a mennybe, mert hiszen «ami az eget illeti, az ég bizony istené, csak a földet adta

A második bibliai helyen már nem ember az, aki lángban száll fel a mennyekbe, hanem angyal.

«Manóach szólt Isten követének: «Hadd marasztaljunk téged, elkészítünk neked egy kis gidát.» Jahve követe válaszolt Manóachnak: Ha marasztalsz is, nem veszek részt lakomádban, de ha áldozatul akarsz elkészíteni Jahvenak, bátran bemutatathatod. — Manóach nem tudta, hogy amaz Jahve egy követe. — S szólt Manóach Jahve követének: Mi a neved?» Ha beteljesedik az, amit mondtál, akkor magasztalni akarunk téged. Jahve követe erre azt mondta: Miért kérded nevemet, holott ez különös (csodás, azaz megfejthetetlen.) Manóach vette a gidát és a vértelen áldozati tárgyakat és egy kösziklára tette Jahve részére, aki Manóach és neje szemeláttára csodát művelt. Midőn ugyanis a láng az oltárról ég felé szállt, ugyan az oltár lángjában felszállt Jahve követe is» (Birák 13. fejj. 15 — 20).

★

Legjobban nyilvánul a tűz- és a fénynek szerepe a zsidóság túlvilági hitében.

A büntetés eszköze a *pokol tüze*, amelyről bővebben e helyen szólni nem kell. Elég arra utalnom, hogy Jellinek Adolf kisebb midrások gyűjteményében van a négy fejezetből álló: Masszecheth Géhinnóm (Értekezés a gyehennáról), r. Jósua ben Lévi története, amely csak bővíti a Kethubóth 77 b és Szan-

az ember fiainak.» (115. Zs. 16 v.) Szukka 5 a. A villám, amely az életet meg nem semmisíti, hanem a sujtott embert a látható világból fenségesb létre átsegíti, a görög vallásban is szerepel. V. ö. Rhode, Psyche, különösen I. 320. és köv.

hedrin 98 a közölt mondákat r. Józsua vándorlásáról a pokolban és a paradicsomban.

A túlvilági jutalmazásnak a színhelye az Éden vagy paradicsom, amelynek szintén rendkívül nagy a szerepe a zsidóság felfogásában a túlvilágról. Erről is szól egy részlet a Jellinek-féle Béth-hammidrásban, de rendkívül szegényes tartalommal. Fényre vagy tűzre való vonatkozást benne nem találtam.

A zsidóságnak tulajdonképen az Édent és a gyehennát a glória élvezetével (l. alább) és a tűz kínjával a kabbalizmus ajándékozta. Költői kifejezést is nyert ezen hit különösen itáliai zsidó költőknél, mint pl. a római Immánuelnél és Móse da Rietinél.

III. A tűz és a fény a theológiában.

«Ivadékaidból ne engedj áldozatot bemutatni Molochnak!»

Móz. III. k. 18, 21.

1. Tűzistenek és tűzáldozatok.

A primitív fokon a tűz maga még élő lény, de a biblia tilalma már csak a tűzistenre vonatkozik. Hogy miképen fejlődött a tűz egyszerű tulajdonságaiból, már amennyiben fényt, meleget és életet nyújt, magának az istenségnek a fogalma, azt legvilágosabban mutatja a két árja törzs, az ó-indus és párszi nép vallása.

Az eredetileg nyers fetisimadás, amely még számos természeti állapotban élő népnél divik, ezen népeknél már korán fejlődött volt kultusszá, amelynek

szolgálatára külön papság volt rendelve. Mikép vált egy égő üszökből természetfölötti isteni lény, ezt az utat legjobban a hindu hagyomány világítja meg.*

«Ivadékaidból ne engedj áldozatot bemutatni Molochnak, hogy meg ne szentségtelenítsd ezáltal istenednek a nevét; én vagyok Jahve (Móz. III. k. 18, 21.) «Izraél fiainak hirdesd: Bárki is Izraél fiai közül vagy az idegenek közül, akik Izraélben tartózkodnak, aki ivadékából Molochnak juttat áldozatot, hallállal lakoljon! A helység népe kövezzé agyon! Én meg amaz ember ellen fordulok s kiirtom a népéből azért, mert ivadékából Molochnak juttatott áldozatot, hogy ily módon megfertőzze az én szentélyemet és megszenségtelenítse szent nevemet. S ha elnéző lesz a helység népe amaz ember iránt, midőn Molochnak hoz áldozatot engyermekei közül s meg nem öli, akkor majd én fordulok amaz ember és családja ellen s kiirtom népéből őt is, mind azokat is, akik ledéren követik őt, hogy mint a parázna nő Molochhoz szegődjenek.» (Móz. III. k. 20, 2—6).

Visszaesett ősi, végzetes, családirtó babonájába Izraél; «Salamon király rosztat cselekedett Jahve előtt;

* V. ö. Az indogermánokra nézve többek között Herman Hirt, *Die Indogermanen*, Strassburg 1907. II. k. 209 és köv. W. Wachter, *Das Feuer*, Wien u. Leipzig 1904. 47—64 l., az amerikai népekre nézve különösen Girard de Rialle, *La mythologie comparée*, Paris, 1878. 138—144. és 244. és köv. A zsidó tűzimádásra nézve l. Paul Scholz, *Götzendienst und Zauberwesen bei den alten Hebräern und den benachbarten Völkern*, Regensburg 1877. 182—197. és I. G. Frazer, *The golden bough* London 1900. 2. kiad. II. k. 39—50.

nem követte teljes odaadással Jahvét, miként atyja Dávid. Bizony építettett Salamon oltárt *Kemós* Moáb bálványa tiszteletére a hegyen, amely Jeruzsálem közvetlen közelében van és *Moloch*nak, Ammon népe undorító bálványának. (Királyok I. k. 11, 6—7. Az 5. versben **מִלְכָם שָׁקַן עֲמֹנִים**) és a büntetés nem marad el: «S haragra lobbant Jahve Salamon ellen, mert elpártolt a szíve Jahvetől, Izraél istenétől, aki pedig két ízben megjelent volt neki és óva intette volt ezen ügyben, hogy ne pártoljon el más istenségekhez, de az meg nem tartotta azt, amit neki Jahve parancsolt volt.» (U. o. 9—10).

Kemény a pentateuchus büntetése Moloch követőivel szemben. Maga a nép tartozott agyonkövezni azt s ha nem tette, súlyosan lakolt a hitehagyott és családja. Salamon királlyal szemben enyhíti a szerző a bünhődést; nem teljes kiirtás ez; azt a történelem nem igazolhatta volna, mert hiszen Júda és Benjamin hű maradt Dávid dinasztiájához. «S szólt Jahve Salamonnak: Mivel tőled függött s mégsem tartottad be szövetségemet és törvényeimet, amiket rád bízam volt, végleg elszakítom az uralmat tőled és odaadom azt a szolgáltnak. De éltedben nem teszem meg atyád Dávidra való tekintetből; fiad kezéből kiragadom majd. De azért az egész uralmat el nem szakítom tőled; egy törzset adok majd fiadnak szolgálom Dávid érdemei fejében s Jeruzsálemért, amelyet megkedveltem.» Az isteni ige végrehajtója Achija próféta. (Királyok I. k. 11, 11—13. és u. o. 29—40.)

Hasztalan volt az erőlködés; Izraél *Kemós-* és

Moloch-hoz, szegődött a tűzistenekhez,* amíg végképpen Jósia király (639—609 K. e.) be nem tetőzte Hizkia (725—696) ez irányú tevékenységét (Királyok II. k. 18, 4) és a többi bálványimádással együtt be nem szüntette. A Hinnom völgyében levő *thófet*-t (köpedelmet), «hogy többé senki se vihesse át fiát vagy lányát a tűzön át mint *Moloch*nak hozott áldozatot... az oltárokat is, amelyek Jeruzsálem előtt emelkedtek jobbra a megrontás hegyétől (הַר הַמְּשַׁחִית, ** az Olajfák hegye), amiket felépített volt Salamon, Izraél királya, Astóreth, Szidon bálványának, *Kemós*, Móab undokának és *Milkom* (=Moloch), Ammón fiainak undorító bálványának, mindezeket hasznavehetetlenekké tette minden bálványt, ami csak látható volt Juda birodalmában és Jeruzsálemben, tűzzel kipusztított Jósijáhu, hogy érvényt szerezzen a tóra szavainak, amelyek írásban foglaltattak ama könyvben, amelyet Chilkijáhu főpap (Jeremiás próféta atyja)

* Krónika II. k. 28, 3, Achaz követi Izraél királyainak példáját, Hinnom völgyében áldoz, fiait a tűzön átviszi... Menasse Moloch-kultuszáról l. u. o. 33, 6.

** Maschisz (megrontó) Moloch megszemélyesítője — valamely álarcos pap — végigjárta Izraél házait és szedte az elsőszülött fiúkat, akiket ezután Hinnóm völgyében elégetett. V. ö. Móz. II. k. 12, 14. (וְלֹא יִהְיֶה בְכֶם נֶגֶף לְמַשְׁחִית); ezt bővebben fejtegettem: Spuren der Tätowierung im Judentum. Globus XCVII. köt. 15 sz. 238 a) és 240 b). Így felfogva a szót, megértjük Krónika II. k. 27, 2. (Jótham) . . . nem jött Jahve szentélyébe és a nép még mindig emberáldozatot hozott Molochnak (וְעוֹד הָעָם מְשַׁחִיתִים); embert ölni Sám. I, k. 26, 15, Sám, II. k. 11, 1.; a halál angyaláról Sám. II. k. 24, 16. מֵרֵאֵר הַמְּשַׁחִית בְּעַם.

Jahve házában talált volt.» (Királyok II. k. 23, 10. 13. 24.)

Természetes, hogy Jeremiás próféta (625—580), aki Jósia király idejében tíz évig hirdette isten igéjét, a tűzimádást ostorozza és elítéli. (7, 18. 31—32. 32, 35.) Még Hizkia idejében az emberáldozatok ellen küzdött Hósea, (13, 2); «az ember-áldozók» (יִבְחֵי אֲדָם) valószínűleg Moloch papjai, a katexochen: máschiszim (megrontók).

Ugyan Jósia király idejében élt Ezékiel próféta is; ő is támogatja Júda utolsó királyainak, különösen Jósia vallási restaurációját. A Moloch kultusz eltévelyedésében isten büntetését látja. «Mivel rendeleteimet nem követték és törvényeimet megvetették, szombatjaimat meg nem tartották és apáik bálványai felé fordult szemök, én is adok nekik olyan törvényeket, amik nem jók s rendeleteket, amelyeket követve elpusztulnak majd. Megfertőztetem őket áldozataik útján, amennyiben Molochnak feláldozzák elsőszülöttjeiket mind, hogy kiirtsam őket. Hadd tudják meg, hogy én vagyok az Örökkévaló Elvonultatlak benneteket a vessző alatt és frigyem kötelezettsége alá hajtlak. Kiválasztom közületek azokat, akik ellenem támadtak és vétkeztek; elviszem őket tartózkodási helyükről, de Izraél földjére olyan nem jut. Hadd tudjátok ti, hogy én vagyok az Örökkévaló.» (Ezekiel, 20, 24—26. 37—38. Ugyan a tűzáldozatot ostorozza 23, 37—39).

Tűzáldozatok.

A templomban járta az állati tűzáldozat, az *isse*; az áldozatot teljesen elégették. Még azon áldozat is, amelyet Áron főpap hozott volt avatása napján, ilyen áldozat. (Móz. II. k. 29, 14). Nachmâni sejteti az okát: «az elégetésnek az oka ugyanaz, ami a *vörös tehén* elégetésének s bizony misztikus értelmét ismeri az, aki a bűnbak jelentőségét ismeri.»

Rendkívül misztikus a *vörös tehén* (pára adumma) áldozata (Mózes IV. k. 19. fej.); annak fejtegetése már a lustratio körébe tartozik és bár nagyon érdekes, ezen értekezés keretén túlmegy.

Más vonatkozásban fejtegettem a bűnbak intézményét.* De ebben a vonatkozásban nem szerepelt a *tűz* szimbóluma, pedig a hiteles hagyomány szerint a bűnbak fejére *vörös szalagot* kötöttek volt. קשר לשון של זהורית בראש שעיר המשתלה Jóma 4. fej. 2. misna és Talmud Jóma 39, ez a jomkipपुरi sziddúrba is átment:

צבע זהורית קשר בראש המשתלה
צנתו אמן נגד בית שלוח:

Veres zsinórt kötött az elküldendő bak fejére,
Úgy állította fel, hogy a kijárat felé tekintsen.

A hagyomány a vörös zsinór rendeltetését különbözőképen magyarázza, így pl. azzal, hogy a két bűnbakot föl ne cseréljék, vagy hogy e zsinórnak csak egyik vége volt a bűnbak fejére kötve, a másik

* Kohlbach, Allatvédelem a zsidóságban. Az I. M. I. T. 1910-iki évkönyvében, Bpest 1910. 120—121. l.

vége ahhoz a szirtfokhoz, melyről a bakot az örvénybe taszították stb. (Jóma 66, 68 b. stb.)

Nagyon gyakori Ezsájás 1. 18. versének az idézése: «Ha olyanok lesznek vétkeitek mint a karmazsin, hófehéreké válnak, ha veresek lesznek mint a bibor, olyanokká lesznek, mint minő a gyapjú.» A megbocsátás jele volt az, hogy a vörös zsinór fehér lett, mihelyt a mélységbe lezuhant a bűnbak.

Nem fogadjuk el e csodát, de üres képnek sem vesszük ám Ezsájásnak ezen hasonlatát. *A reálitás, a valóság szolgálhatta neki e képet: A minden átokkal sújtott, a vétkeket átvevő áldozat a tisztító lángban vörös, tűzes lesz, amig megsemmisülése után világos-szürke (fehér) pernye marad a máglya helyén vagy az oltáron.*

A bűnbak embert pótol, de már «chérem» volt, mert a vétkes Izraélnek bűneit magára vállalta; nem ölték meg. A másik bűnbakot leölték, a véreből fecskendeztek az oltárra, de a húsát, bőrét, sőt még a bélsárt is *elégették*. (Mózes 3. k. 16, 27.) Az Azázelnek kiszemelt bűnbak is megérdemelte a *tűzhalált*, de minthogy ezt a rekompenzáció elvénél fogva nem tették, legalább ellátták a tűzláng szimbolumával, a *lángveres szalaggal* vagy zsinórral.

A *veres* színről meg tudjuk, hogy nagy a szerepe a szertartásban akár mint biborpiros vagy sötétveres (biborkék?) a főpap ruházatában és a köznép ruharajtjában (az u. n. szemléltető szálak, cicithnek biborszála), akár pedig még ma is a keresztény egyház ruházkozásában a legvilágosb piros övtől a viola (violett) színű kappáig.

Kevésbé ismert, de a régészetben gyakori a veres színnek alkalmazása különösen a halotti szertartásban. Typhonnak Egyiptom földjén *vereshajú* embereket áldoztak,¹ Hellászban a *bíbor* volt a halottak színe: «A tetemet betakarták bíborszínű kendőbe. A bíborszín különben Spártában a harci és ünnepi ruháknak a színe; itt chthonikus (alvilági, földalatti) alkalmazású. ἔχει γὰρ τινα τὸ πορφυροῦν χρῶμα συμπάθειαν πρὸς τὸν θάνατον mondja helyesen Artemidoros²» A rómaiaknál veres festékekkel kenték be a halottnak az ajakát és a devecseri római leletben pl. ott volt a veres festék is.³ Gyakran találni koponyákat, melyeken veres színfolt van⁴ stb.

Ez mind arra a korra látszik utalni, amikor a halott temetése még nem szorította ki a halotthamvasztást; akkor bizony «a veres színnek (t. i. a lángnak) megvolt a szimpáthiája a halálhoz».

¹ (Scholz i. m. 190 l. Diodorus Siculus jelentése alapján. S. Munk, Palaestina, Leipzig 1872.

² II. köt. 340 és köv. Veres színű áldozatokról (nőstény kutya, tehén, koca) Wilh. Rossmann, Gastfahrten, Leipzig 1880. 36. l. E. Rhode i. m. I. k. 226 l. 3 jegyzet. «A bíbornak még egyéb szerepe is van a chthonicus szertartásban az ünnepi ἄραι, amelyek az alvilágiaknak való kiszolgáltatást jeleznek; a Plataeæben hozott hősi áldozatoknál (Plutarchos, Aristides 21), az Eumenidák áldozatánál, Ayschylos, Eumenidák 1028.

³ A somogyvármegyei múzeum gyűjteményében.

⁴ V. ö. Ethnologische Mitteilungen XXX. k. 70. l. Rotfärbung von Knochen.

2. A glória és a szentlélek.

«Az Örökkévaló, Izraél istene nevében! Jobbom felől áll Mihály, balfelől Gábor angyal véd, előttem Uriel, mögöttem Ráfáel az ör, fejem fölött meg isten *glóriája* tündököl.»

Részlet a lefekvés előtti imából.

Mily áhítattal és bizalommal mondtam el mint gyermek e biztató altató dalt! Látni véltem az örökdő arkangyalokat, akiket azért küldött isten, hogy újra kinyissam szememet és el ne aludjam örökre. Mély megilletődéssel s benső félelemmel ejtettem ki a bevezető imának **והאר עיני פן אישן המות** részletét, rettegettem a haláltól, de boldog mosolyra fakadtam: Minek e félelem, hisz körülvesznek engem az angyalok és a fejem fölött ott ragyog *isten glóriája, a sechina*.

A glória (sechina) és a szentlélek (rúach hakkódés) nagyon érdekes fejezetei a vallástörténetnek, de jelen értekezésemben csak annyiban van helyök, amennyiben a zsidóság felfogásában a tűz és a fény képzeteivel kapcsolatosak. A néprajz kutatási tere a *néplélek*, amely tárva-nyitva van a babona, a misztikum előtt. Sokkal jobban férközött a középkori zsidóság és ennek a révén a nyugati kultúra elől elzárkózó mai zsidóság szívébe is a *kabbalizmus*, amelyet bátran zsidó katholicizmusnak mondhatunk.

Bármilyen racionális vagy ethikai alapon is magyarázza és fejtegeti a neo-judaizmus a sechinát, a tö-

meg szemében azonos ez a keresztény glóriával. Csak az ábrázolása más, mert egyrészt a sechina egyetemes képviselőjét, istent, zsidónak ábrázolni tilos, emberek közül másrészt glóriával csakis Mózeszt ábrázolják a pentateuchus kiadások és a peszach-haggádák, de ekkor sem discszoszorúval a fején, hanem Móz. II. k. 34. f. 29. v. stb. michel-angeleszk felfogását variálva szarvak helyett a halántékából kitörő sugárkévekkel; végre a zsidó plebs szerint a sechina szerte árad az istenválasztotta jámbornak az arcán: «di s'chine ruht of im» a glória zsargon kifejezése.

A hagyományos fordítás (Aquila és a Vulgata kivételével) a *glória* értelmében fogja fel Móz. II. k. 34. fej. 29. 30. és 35 v. e kifejezését: **בִּי קָרַן עוֹר פָּנָיו**.

Mi a sechina?

A sechina — Hamburger szerint* — biblia utáni korból való kifejezés és alapjelentése: istennek jelenléte, a kiválasztott emberekhez való közelség, a nekik megnyilatkozó istenség, amely még a jámbor műveiben is nyilvánul. Isten neve helyett ezen kifejezést használták a zsidó nép úgy palesztinai, mint babilóni tanítói, midőn azt akarták jelezni, hogy még nincs veszve Izraél; ott él közöttük isten.

Érthető, hogy Hamburger miért tiltakozik a sechinának olyan magyarázata ellen, hogy az bizony valami istenből emanált logos-féle elem, de azért ő sem tagadja, hogy istennek eme közelségét, jelenlétét, a *sechinát úgy gondolták, hogy miként a nap-*

* J. Hamburger, Real-Encyclopädie des Judentums. Leipzig, 1896. Abteil II. 1080 s köv.

sugarak, mindent elárasztanak a fényükkel. Midőn II. Gamaliel patriarkát egyik vallási disputában ellenfele sarokba szorítani akarta e kérdésével: «Ti azt hangoztatjátok, hogy bárhol is gyülekezik imára tíz zsidó, ott jelen is van a sechina, ugyan hány istenetek van nektek?» A patriar»a válasza ez volt: A nap mindenhová behatol, pedig csak istennek a szolgálja s isten maga ezt ne tehesse? (Szanhedrin 39 a.).

Különben is a talmud szerint (Sabbat 22 b) a templom örök mécsese annak a jele, hogy a sechina Izraelben időzik.

Később azonban elhomályosúl a zsidó népeletben a sechina ezen szimbolikus fogalma. A kabbala a glóriát önállósággal ruházza fel és mint ilyen szerepel még ma is a konzervatív zsidóságban, midőn pl. éjfél táján az ágyát elhagyja a rabbi — miként megtette volt néhai nagyatyám r. Ber mi-Mikulás is* — hogy előbb gyászolja a *sechiná*-nak az eltávozását Izraélből (az u. n. tikkun ráché) és azután ujjongva, mint mikor a forrás vize után epekedő himszarvas megleli az üde nedüt, köszöntse a sechina egyesülését Izraéllal (tikkun zivvug jákob veleá.)

A kabbalában a *fénysugár*-féle tíz alkotó őserő egyike a sechina; a szefiróth egyetemét a Zóhár (=fény) *ősfény*-nek vagy isten *fényköpenyének* mondja. Szerinte Istenből kiválik mint őselem a *fény*, amelyben benne van az összes világoknak és lényeknek a csirája. Isten köpenyének is nevezik, mert isten a 104.

* V. ö. Kohlbach, R. Ber Nicolau. Bpest 1898. 12. 1.

Zs. 2. v. értelmében felölti és belőle árad szerte-
széjjel a fény.*

Ugyan a glória ott virrad a beteg ágya fölött (Sabbat 12 b); r. Jehuda azt hiszi: az ember ne kérje mindennapi szükségletét arameus nyelven; r. Jochanan szerint azért ne kérjen az ember arameus nyelven, mert a szolgálattelvő angyalok nem reagálnak rá, mivel az aram nyelvet nem értik. De más az eset beteg embernél; (ezt t. i. szabad arameus nyelven köszönteni pl. רחמנא ידכרינך לשלם = gondoljon rád isten üdvödre!) vele van a sechina. Rab Anan idézi Ráb nevében: Honnan tudjuk azt, hogy (isten) a sechina támogatja a beteget? Erre a hitre feljogosít bennünket a 41. Zs. 4. «Isten támasza neki a betegágyában. Ehhez hasonló hagyomány ez: Aki beteglátogatóba megy, ne üljön a beteg ágyára, se nem székre, hanem takarja be a fejét (mint az áhitat órájában a templomban szokásos) s nyugodtan maradjon a beteg előtt, mivelhogy a sechina a beteg feje fölött van. «Ha a beteg nem magasb nyoszolyán, hanem a földön fekszik, szabad a látogatónak székre vagy padra ülnie.» (Sulchan Aruch, Joré dea 335. §. 3.)

A lefekvés előtti biztatásról, hogy a sechina virrad az alvó fölött, már szóltam.

* Erről bővebben A. Franck, Die Kabbala Leipzig 1844. különösen 109, 113. l. és kielégítő összefoglaló cikkben J. Hamburger i. m. II. 557—603 és Suppl. I. 137—148. A szentlélekről és glóriáról (rúach hakkódes, sechina és kábód) legujabban röviden de kimerítően értekeznek, Blau Lajos dr. The Jewish Encyclopedia, New-York-London 1904. Holy spirit c. a. (L. B. jelzéssel.)

Hátra van még a halotti szertartás és a túlvilági életről való hit. A halotti szertartás egyik leghatásosabb imája a מנוחה נכונה (Teljes nyugalmat...) kezdetű; ez avval vigasztalja a gyászolót, hogy elhúnytja a túlvilágban él a jámborok között, akiknek a fejét korona ékesíti és akik élvezik a sechina ragyogását. Ezen vigasz alapja Beráchoth 17 a. A gonoszok büntetéséről a pokol tüzében még szólunk.

★

A szentlélekről mint ruach hakkódesről a tűzzel és fénnel való vonatkozást egyelőre nem ismerem, de mint *kábód* (isten dicsősége) Ezékiel látomásában (I. 26—28) szerepel: «S a fejük fölött levő sík fölött úgy tündökölt mint a zafirkő valami trónusféle és e trón alakú alkotmányon feltűnt, mintha ember ült volna rajta. S láttam olyast, mint az izzó fém (חשמל = Glanzerz a németeknél), mint valami tűz, úgy vette körül. A csipőtől fölfelé és a csipőtől lefelé láttam olyast, mint a tűz, amelynek a fénye szerte árad köröskörül. Amilyen a szivárvány, amely esős napon a felhőben feltűnik, olyan a szerte áradó fény — ez vala Isten glóriájának (*kábód*) megjelenése.»

Ugyancsak tűz alakjában látja Ezékiel próféta istent, midőn Jeruzsálembe viszi: «S láttam olyast, mint a tűz, csipőjétől lefelé tűz, csipőjétől fölfelé mint a fény (zóhar), olyan izzó fém-féle. (8, 2.) A 9. fej. 3. megjelen Izraél istenének glóriája (*kebód elohé jisrael*) és trónusa olyan, mintha csupa zafirkőből való

volna (10, 1). Isten kábódja, glóriája tölemelkedett és elvonult Jeruzsálemről. (11, 23.) *

A szentlélek jelenlétét *fény* alakjában említi a midrás rabba (Móz. II. k. 15. §.)

Midőn tanítóink az évet egy hónappal meghosszabbítani akarták (l'abbér eth hassónó), a kalendáriumhoz értő tíz öreg bement az előadó terembe (béth hammidrás) és velök volt a szinhedrion elnöke. Bezárták az ajtókat és egész éjjel megvitatták és tárgyalták az ügyet. Éjfélkor az elnök elé a következő indítvánnyal járultak: «Mí ezt az évet szökőévnek akarjuk kijelenteni, hogy t. i. ezen év tizenhárom hónapos legyen. Dönts velünk együttesen!» Erre szólt nekik az elnök: «Amit terveztek, abban egyetértetek veletek.» Abban a percben az előadó teremből kiáradt valami *fény* s megjelent előttük s megtudták, hogy isten jóváhagyja határozatukat.

Befejezésül mint legfényesebb bizonyítéka annak, hogy a kábód fényt lövell, hadd idézzem Ezékiel prófétát: «S elvezetett a kapuhoz, ama kapuhoz, amely a Kelet felé vezető útra néz. S íme Izraél istenének glóriája megjelent a Kelet felé vezető út

* V. ö. D. H. Müller. Ezechiel-Studien, Wien 1894. (Verlag der israel. theol. Lehranstalt) 11—18. l. Isten trónja Daniel könyve szerint (7, 9) tüzet szór, kerekei meg lobogó lángok. «Midőn eltávozott a sechina a szentélyből, vissza-visszatért oda, körülrepdeste, csókolgatta a szentély falait, csókolgatta a szentély oszlopait, sirt és szólt: (isten veled=הוֹי שְׁלוֹם) Bucsúznom kell tőled templomom! tőled székhelyem! Fényességem laka te! ezentúl isten veled!» (Midrás Écha bevezetése.)

felöl; hangja olyan mint a rohanó vizaré s a föld tündökölt a fényétől (glóriájától). S szakasztott olyan volt a tünemény, mint amelyet láttam, midőn Jeruzsálem pusztulását jöttem hirdetni s mint ama tünemény, melyet a Kabor folyam partján láttam volt és arca borultam. Jahve glóriája betért a szentélybe, azon a kapun keresztül, amely a kelet felé vezető útra néz. Engem meg fölemelt valami szél és a belső udvarba vitt s ime! *Jahve glóriájától tele volt a szentély.* (Ezékiel, 43, 1—5.)

3. Az angyalok.

«Az angyalok nap nap után teremődnek, dicsőítő hymnust zengenek istennek és erre visszatérnek a *tűzfolyamba*, amelyből keltek.»

Midras Exodus rabba 15. §.

Az angyalok a bibliában és a hagyományban isten teremtményei, tőle függnék; «minden egyes szóból, amit isten kiejt vala, két egy-egy angyal» * (Chagiga 13 b). az ő megbizásában járnak el.

Mal'ach minden isten küldetésében eljáró követ, hirnök. Millió számra szólíthatja isten az angyalok raját a *tűzfolyamból* (nehar di-núr), hogy daloljanak

* Midrás Écha rabbáthi 3. fej. 8. §. ... **חַדְרֵי ד' כִּי לֹא תִמְנֶנּוּ** ... kitételhez: R. Chelbo szerint isten mindennap új angyalcsoporthoz teremt. Arra az ellenvetésre, hogy Móz. I. k. 32, 27. ezt nem igazolja, R. Chelbo különbséget tesz Gábor és Mihály arkangyalok és a többi angyal között. Hadrián császárral való beszélgetésében R. Jósua ben Chananja úgy nyilatkozik, hogy az angyalok a *tűzfolyamból* erednek.

előtte hála- és dicsőítő dalokat s újból eltűnjenek a tűzfolyamban, vagy hogy rendelkezésére álljanak mint szolgálattelvő angyalok (mal'aché hassóréth) s közvetítsenek közte és teremtményei között.

Nem szándékom metafizikai értekezést írni az angyalokról. Tudjuk, hogy a zsidóság még a perzsákkal való érintkezése előtt ismerte az angyal fogalmát. «Abban a mértékben, amelyben megnagyobbodott az isten és a világ között levő távolság s mindinkább transcendentális lett isten fogalma, annál ritkábban jelentkezik közvetlen az istenség maga. A prófétai szellem szerepét az újabb prófétáknál, így Ezékiel, Zakarja és Dániel könyveiben — az angyalok vállalják.» *

Az angyalok anyaga a hagyományban (különösen az evangéliomban) valami étheri, az apokrif könyvekben (pl. Tóbith több helyén) *fény*, a magasb rangú «chájóth» nevű lényeké *lángoló tűz*. (Ezékiel 1, 13.) Mint tűzfolyamból eredő, fénytestű lények fényt lövellnek és a sugarak oly kápráztatók, hogy emberfia az angyalt nem nézheti. Mózes eltakarja az arcát, amidőn «Jahve angyala *tűzlángban* előtte *termett*» (Mózes II. k. 3, 2.) — «Midőn Gideón észrevette, hogy Jahve egyik angyala az, így szólt Gideón: «Jaj nekem! uram istenem! Hogy szemtől szembe kellett meglátnom Jahvének angyalát!» S szólt valaki Jahve (angyala): ,Légy üdvöz! Ne félj! Nem fogsz meghalni.« (Birák k. 6, 22—23.)

* Erik Stave, Einfluss des Parsismus auf das Judentum, Haarlem, 1898, 212. 1.

S miből táplálkoznak e lények? kérdi a hagyomány. Nincs zavarban a midrás. R. Júdan idézi R. Izsákot, aki szerint az angyalok a *sechina fényéből* táplálkoznak. Ezen nézetnek az alapja a Példabeszédek k. 16, 15. verse: «A király ábrázatának a fénye éltet . . .» (Numeri rabba 21. §.)

A talmud- és midrásban gyakran említett *tűzfolyam* bibliai kútforrása Dániel k. 7, 10. v. «Tűzfolyam fakad és tovafolyik előtte . . .»

Ha az angyalokat a pillanatnyi szükség szerint millió számra teremtgeti és újra eltünteti isten, ismer a hagyomány oly angyalokat is, akik nem kérész-életűek, hanem a teremtés kezdetétől fogva ott szerepelnek isten trónusa közelében, mint pl. Gábor és Mihály arkangyalok.*

A hagyományt már a monotheizmus szempontja is ösztökéli ama kérdés felvetésére és eldöntésére, hogy a teremtésnek melyik napján alkotta isten segítőtársait. R. Jóchanan szerint a második napon, R. Chanina szerint az ötödik napon alkotta isten az angyalok karát. Abban egyetértenek mindnyájan, hogy az első napon isten angyalt nem teremtett. Ne is mondhasa el senkisé, hogy isten megosztotta a munkát, hogy Mihálynak jutott az égboltozat déli, Gábor arkangyalnak az északi része, míg isten a közepén kiméretegeti a világoknak területeit . . . Nincsen istennek társa a teremtésben . . . ő maga alkotta a világot. (Midrás Genesis rabba 1. §. és hasonló módon a 3. §.)

Később négy arkangyalt különböztet meg a hagyomány, amennyiben Mihály és Gábor mellé lép Ráfáel

(mint angyal neve legelőször Tóbith k. 9, 5) és *Uriel* (= *isten lángja*),¹

Úrielt Kohut Sándor² a párszi Qarénóval azonosítja; ez elvont fogalom ugyan, de jelentése: fény, világosság; glória (verklärtes Licht).

Ugyan Úrielre üt *Ardebesht*, a legfőbb jámborságnak az angyala, aki egyúttal a *tűznek angyala*.³

Ujabban Stave Erik foglalkozott e kérdéssel is; Urielhez hasonló szerepkört tölt be a párszi vallásban Asha Vahista, a tökéletes szentség, tisztaság és erénynek az angyala, a *tűznek az őre*,⁴ aki egyúttal a fémek ura is.

A ritus előírta lefekvés előtt elmondandó imának egy már közölt része szerint az alvó mellett jobbs balról őrködnek Mihály és Gábor arkangyalok, mögötte Ráfáel, de *előtte* a fény és világosságnak az angyala Úriel, aki meghozza az ébredőnek a világságot.

¹ A hagyományos szokott fordítást: «Világosságom az isten» el nem fogadom; az -i nem birtokrag, hanem a szóösszetételben oly gyakori kötőhangzó. Uriel tehát: isten lángja (németül: Gottesfeuer vagy . . . flamme).

² Dr. Alexander Kohut, *Über die jüdische Angelologie und Dämonologie in ihrer Abhängigkeit vom Parsismus*. Leipzig, 1866. III. §. 10. 33—35. l.

³ Dadabhai Naoroji, *The parsi religion a gyűjteményes Religions systems of the world*, London, 1892. 190. l.

⁴ Erik Stave i. m. 206. l.

IV. Világítás a templomban.

1. Az örök lámpa.

«Jahve, az én istenem megvilágítja
éjjeletem.»

Sámuel II. k. 22, 29 és 18 Zs. 29. v.

Az örök lámpa nem kizárólag zsidó és keresztény intézmény. Szerepel az Izisz kultuszában,* örök olajlámpa függött Athénben is Pallas Athéné templomában; eredetileg talán az istennőt magát szimbolizálta. Mint Hestia Athéné is szűz, miként a tűz, amely életet nem teremt, csak fölemészt.» ** Érdekes, hogy a talmud szerint (Menáchóth 86 a) az örökmécsest bizonyoságnak látták, hogy a sechina (tehát isten) a szentélyben van.

Magam a mózesi törvényhozásban, az örök lámpában nem keresek vonatkozást az egyiptomi kultuszhoz. A törvény, amely ezen intézményt megalapozta, rendkívül világos, egyedül a világító szer, a *menóra*, a hétágú mécestartó az asszir-babiloni fogalomkörbe vezet, amennyiben a hét planéta szimboluma lehetett. «S készítsd mécseseit hetes számban!» (Móz. II. k. 25, 37.) Móz. IV. k. 8, 12. megjegyzi a midrás, hogy a hét planéta száma szerint (Numeri rabba 15. §.) Az örök lámpa intézményének bibliai alapja Móz. II. k. 27, 20—21, III. k. 24, 2—4, IV. k. 8, 2—5.

* Rossmann W. i. m. 38. l.

** Otto Seeck, Die Bildung der griechischen Religion. Ilberg-Richter, Neue Jahrbücher. II. évfoly. 1899. 322. l.

«Most pedig parancsold meg Izraél fiainak, hogy hozzanak eléd tiszta faolajat, melyet világítás céljaira finomítottak, hogy meggyujthassák az örök mécsest. A frigysátorban, a frigyláda függönye előtt lássák el Áron és fiai *estétől reggelig* Jahve előtt. Örök kötelezettség ez nemzedékről nemzedékre Izraél fiai részéről!» (Móz. II. k. 27, 20—21.) «A színarany (= tehóra) gyertyatartón rendezze el (Áron) a mécseseket, Isten előtt, örök időkre! (Móz. III. k. 24, 4.) «Ha meggyújtod a mécseseket, mindhét mécses a gyertyatartó elülső része felé világítson!»

Ami a mózesi törvényhozás korában magától értetődő volt, hogy a hétkarú gyertyatartó mécsesei csak éjjel világították meg a frigysátort, hogy elűzzék onnan az éjnek rémeit, kísérteteit és szellemeit, azt a hagyomány fel nem foghatta. Nagyon foglalkoztatta az ellenmondás a «támid» (örökké, folytonosan) és «méêrev ad bóker» (estétől reggelig) között.

Közmegegyezés mutatkozik a gyakorlatban: a *középső mécses egész nap égett*; este a középső mécsesen gyújtották meg a többi mécsest; azután megtisztították az örök mécsset, a középsőt és ha elaludt a lángja, tilos volt azt más lángon meggyújtani; csak a *szent tűz, az örök oltártűz lángjánál gyújthatták meg az örök lámpát* (a menóra középső mécsesét). (Szifré, Szifrá az illető helyekhez; Misna Támid I. 1. §, III. 9. §, különösen VI. 1. §; Mená-
chóth 86 b. Ramban Móz. II. 27, 20—21-hez.)*

* Rasit nem elégti ki az ellenmondásnak ilyen elinté-
zése; a «támid» akkor is jelenti: örök, ha az nem folytonos,

Templomainkban a menórát, mivel a jeruzsálemi szentély egyik szent tárgya volt, e célra nem használják; a hagyomány értelmében éjjel-nappal, tehát megszakítás nélkül ég a tóra szekrénye (arón hakkódes) előtt az örök olajlámpa, még pedig ma R. Jochanan értelmezése szerint «bizonyságul az egész emberiségnek, hogy a glória Izraélben lakozik» (Menáchóth 86 b). *

Ami az örök lámpa fényét illeti, régente nem profanizálták, hanem szentnek tartották; csak különös esetekben, midőn pl. a zsinagógák a helységtől megszire épültek, volt megengedve, hogy a templomlátogató lámpásának a mécsesét az örök lámpa lángjánál meggyújtsa, vagy ha a tóra tanulmányozásához, gyermekágyas nő vagy beteg részére kellett a profán fény. Később eltűnt az a gyakorlatban és éltek az örök lámpa lángjával más profán esetekben is.

Az örök lámpa fényénél olvasni szabad. (V. ö. Órach chajjim 154. §. 13, 14.)

*

Míg az öröklámpa anyagát a biblia előírja és mind a mai napig faolajat égetnek, az előimádkozó asz-

megszakítás nélküli; akkor is mondható öröknek, ha minden egyes éjjelen történik. Josephus szerint (Antiquit. VI. 3., 9.) nappal három mécses égett.

² A kath. egyházban a «tenebræ» (nagycsütörtökön) szertartásnál utóljára kioltott gyertya Krisztus szimboluma. Miként kialszik az utolsó gyertyafény, kiszenvedett Jézus is. Még érdekesebb a nagyszombati ritus, amelyben az új tüzet acélból és kovából kicsiholják. V. ö. Rossmann, i. m. 58—63.

talon vagy mellette levő gyertyatartók vagy karos gyertyatartókban — még ma is — többnyire viasz- vagy stearin gyertyát égetnek. Az egész zsinagóga villamos fényárban úszhat, az oltári gyertyák anyaga vagy az évszázados viasz vagy a kb. félszázados stearin, pedig ezen gyertyák rendeltetése tisztán profán, hogy megvilágítsa az imakönyvet.

Mikor *pürim* előestéjén (és reggel) felolvassák Eszter könyvét (megilla), az intenzivebb fényhatás elérésére *viaszgyertya-nyaláb*ot (havdálát) gyűjtanak meg.

2. A viaszgyertya-nyaláb. (Havdála.)

«A világító láng fölött elmondandó áldás csak szombat este kötelező, mert az a tűz teremtésének kelte.»

Peszáchim 53. l.

Még a misna korára megy vissza ama szokás, hogy a szombat esti imában megemlékeznek arról, hogy isten már a világ teremtésekor elválasztotta a munkahat napját a szombattól, tehát megkülönböztetni akarta a szentet a köznapitól. Külön imát szerkesztettek, amelyet véglegesen a tizenhét (később 19) benedictió negyedik szakaszába betoldottak volt. E szakaszban hálát mond Izraél istennek, hogy megáldotta az embert tudással és kritikai képességgel (bína = megismerés); e kritikai képesség abban is nyilvánul, hogy megtudja megkülönböztetni egymástól a szentet és a köznapit. (Szombat este: attá chónantónú, a szombat estére eső ünnepi imában: vathodienú kezdetű imarészlet a negyedik benedictió betéte.)

A K. u. harmadik századtól kezdve ünnepélyes alakot öltött, külön szertartássá fejlődött, amennyiben három benedictió köré csoportosult a templomi formális, a családi bensőséggel és melegséggel telt havdála-intézmény.

Doch der schöne Tag verflittert;
Wie mit langen Schattenbeinen,
Kommt geschritten der Verwünschung
Böse Stund' — es seufzt der Prinz.

Ist ihm doch, als griffen eiskalt
Hexenfinger in sein Herze.
Schon durchrieseln ihn die Schauer
Hündischer Metamorphose.

Die Prinzessin reicht dem Prinzen
Ihre güldne Nardenbüchse.
Langsam riecht er — will sich laben
Noch einmal an Wohlgerüchen.

Es kredenzet die Prinzessin
Auch den Abschiedstrunk dem Prinzen —
Hastig trinkt er, und im Becher
Bleiben wen'ge Tropfen nur.

Er besprenget damit den Tisch,
Nimmt alsdann ein kleines Wachlicht,
Und er tunkt es in die Nässe,
Dass es knistert und erlischt.

Heine, Prinzessin Sabbath.

Szombat este (kivéve amaz esetet, hogy Áb hó 9-ike szombat estével kezdődik) az ima befejezése után meggyújtja a templomszolga a viaszgyertya-

szálakból (3—8) font nyalábot és vagy maga tartja, vagy pedig valamely kiskorú fiú kezébe adja.

Az előimádkozó kezébe veszi a borral telt serleget. «A boldogulás serlegét im fölemelem és hirdetem az Örökkévaló nevét.»

«Dicsértessél te Örökkévaló istenünk, világnak ura, aki teremtetted a szőlőtő gyümölcsét.»

Bucsúzik a lelkét és testét üdítő naptól; fáj a szíve, hogy — a közelmúltra kell gondolnunk, az 1868. előtti korra — miként az Oppenheimer-képeken látható, másnap reggel el kell válnia családjától és batyúval a hátán, kezében bottal, a koldusnál szegényebben az ellenséges utcára kell vonulnia, ahol minden pajkos gyerek bántatlanul meg-ráncigálhatja a legtisztéletreméltóbb öregeknek kabátját: «Jud, mach moires!» Büdös zsidó! «zside chamerde, idjete do Amsterdam!» cifrázva a gúnyt. Mint valami kedves holtat siratta a szombatot; egyedüli bizalma Elia próféta, akit majd támaszul küld melléje isten.

A szomorkodók és bánkodók részére bort (kosz tanchúmim) ajánl a hagyomány (Berachóth 65; לֵא נְבְרָא י"ן אֵלָא לְנַחֵם אַבְלִים. A bor rendeltetése a gyászolók megvigasztalása). A havdálát végző iszik is és nyujt belőle a mellette állónak is.

Mint az Énekek énekében (4, 10—16) a gyönyörtetőpontja a kert, melyben szerteárad nardus, krókus, fahéj, szekfűbors s tömjén illata, az elcsigázott, lenézett és kigúnyolt, sárgafoltos zsidó virágos kertje volt a szombatja.

A templomszolga kezéből átveszi az előimádkozó

a fűszeres (beszámim)-tartót, fölrázza, hogy jobban terjessze illatát a szekfűbors, a mirtuslevél stb.

«Dicsértessél» — úgymond — «te Örökkévaló istenünk, világnak ura, aki teremtetted az illatos fűszerfajokat!»

Beszívja hosszan a jó illatot, odanyújtja szomszédjának is, hadd élvezze ő is, hiszen reá is vár a poros országút vagy a dohos üzlet vagy legjobb esetben az alacsony, kellően nem szellőztetett béth-hammidrás (iskola) félhomálya.

Mindaz, ami kellemes, elhagyja őt, sötétség borul kedélyére, de ez nem tartós. Az őskorban is magára maradt — a hagyomány szerint — az édenéből kiűzött Ádám és ekkor segítőtársul teremtette számára isten a tüzet és a fényt — egy röpke szóval:

πάσαι τέχναι βροτοῖσιν ἐκ Προμηθεῶς

(Aischylos, A leláncolt Prometheus, 506.)

minden emberi mesterség kútforrása Prometheus adománya: a tűz és a «tűz fia»: a fény.

Mindkét kezét a viaszgyertya-nyaláb fénye felé tartva, a *kezére nézve*, szól az előimádkozó:

«Dicsértessél te Örökkévaló istenünk, világ ura, aki teremtetted a tűz fényforrásait!»

Erre kioltja a havdálát, azt borral leöntve és a szertartást befejezi: «Dicsértessél te Örökkévaló istenünk, világnak ura, aki különbséget tesz szent és köznapi, fény és sötétség, Izraél és a népek» — egy kis autosuggestió, amire az elnyomatás korszakában nagy szüksége volt a megvetett zsidónak — «a hetedik nap és a munka hat napjai között. Di-

csértessél te Örökkévaló istenünk, aki különbséget tesz szent és köznapi között.»¹

A családban végzett havdáláról alább szólok és ekkor rátérek a kéztartás ceremóniájára is.

★

Amint már láttuk a viaszgyertya-nyalábot intenzívebb fénye miatt használják a templomban, mikor Eszter könyvét felolvassák. Rendesen ilyen világítással élnek a *circumcisio-ünnepély* fényének emelésére is. Lehetséges talán, hogy van valami néprajzi jelentősége e szokásnak is, de egyelőre ily vonatkozást nem találtam.

3. Fényhatások a sátorok ünnepi rendjében.

A fáklyás-ünnep.

«Emeljétek kezeteket a szentély felé és dicsőítsétek Jahvét!»

134. Zsoltár 2. v.

1888-ban épen a sátorok ünnepén Belgrádban voltam. Midőn a dorcsol (zsidó városrész) egyik szefárd templomában befejeztük az esti imádságot, dr. Bernfeld rabbi és egyik legelőkelőbb hitközségi tag az almemorra mentek, két-két gyertyát vettek kezükbe és egymással szemben kimért gyertyatáncot lejtettek. A gyertya-táncosok felváltották egymást; megtiszteltek engem is, de mint szokatlan dolgot elutasítottam.

¹ Főhelyek: Beráchoth 33 *a* és *b*, Peszáchim 103 *b* — 107., Taánith 27 *b*. stb. — Órach chájjim 294. §. — 298. §., a viaszgyertya-nyalábra különösen v. ö. a 296. §.

Akkor még nem tudtam, hogy e nekem groteszknek látszó szokás több kétezerévesnél és hogy emléke a jeruzsálemi szentélyben rendezett fáklyás-ünnepnek, amelyről a kortársak akkép nyilatkoztak: «Aki nem látta a fáklyás ünnep vigágát, az életében örömet nem látott.» (Misna Szukkóth V. 1.)

«Az ünnep első napján lement a közönség a nők udvarába, amelyet e célra teljesen átalakítottak,» azaz — a talmud szerint — tribünöket állítottak fel a nők részére, hogy elkülönítsék a férfiktól és elejét vegyék az éjjeli orgiáknak, amilyenekre alkalmat adtak görög-római ünnepek, mint az Eleusinia (szept.-okt.), a Saturnalia (december 17—24) stb. «A nagy nyitott udvaron magas (a hagyomány szerint 50 rőfnyi) arany karos gyertyatartók voltak; mindegyik gyertyatartón volt négy-négy arany csésze az olaj befogadására. Egy-egy létra támaszkodott minden egyes kandelabrumhoz s fiatal kohénfiúk szorgoskodtak azokon, telt olajkorsókból az egyes csészékbe olajat töltögettek. A rendkívül sok kanócot a papok avét ruháiból és öveiből sodorták; aztán meggyújtották a lámpákat és Jeruzsálemben nem volt udvar, amelyet fényével el nem árasztott volna a béth-hassoévának ragyogása.

Beavatott (chászid) és vezető férfiak fáklyákkal kezükben táncoltak. A fáklyákat feldobálták a levegőbe és tánc közben felfogták, még a nagy Hillel is vigadozott ily módon. Közben meg zsolozsmákat és himnuszokat énekeltek.

A belső udvarból a külsőbe vezető tizenöt lépcsőfokot ellepték a leviták hárfáikkal, lantokkal, cim-

balmokkal és fúvóhangszereikkel és elénekelték a Zsoltárok gyűjteményébe fölvelt (120—134.) énekeket (sír é hammásálóth).

A felső kapuban, amely a nép (Izraél) udvarából a nők nyílt csarnokába vezetett, két pap állott. Kezükben volt a trombita; megvárták a kakas ébresztő, hajnalt hirdető dalát.

A nap virradását harsona-jelzés tudatta a néppel; a tizedik lépcsőfokon megismételték a riadót és amikor az udvarra leértek, harmadszor hangzott el messzire a hármás riadó (תקעו והריעו ותקעו) és e riadót fújták a papok, amíg el nem jutottak a keleti kapuhoz.

Napkelet kapujához érve, Nyugat felé fordulva szóltak: «Öseink e helyen valamikor hátat fordítottak a szentélynek, mert Kelet felé tekintettek s leborultak a keleti égen felkelő nap előtt, de mi bizony Jah-hoz tartunk, ami szemünk Jahvén csüng. (Misna Szukka V. 2—4. és Talmud Szukka 51.)*

Míg a szefárd ritus a régi fáklyatánc emlékét gyer-

* Az eleusisi nagy ünnepet ősszel, az aratás után ülték meg és valószínűleg szintén 9 napig tartott. Volt himnusz-ének, fáklyatartó és a hitet valló és hirdető is. Az egész ünnepet a vizáldozat (πλημοχόη) fejezte be Ezen ünnepről is hirdették: «Boldog az, aki e cselekvényeket látta. Aki pedig be nem avatott és a szent szertartásban részt nem vesz, az nem lesz boldog halála után.» A résztvevő már életében is boldog lesz, mert társul hozzá szegődik Pluto, a gazdagság adományozója. Idővel egyetemes ünnepe lett az egész görögségnek. V. ö. Ervin Rhode i. m. 278—300 l., különösen 281, 286 és 289. l.

tyatánccal üli meg, Észak- és Nyugateurópa zsinagógáiban, az ú. n. askenáz templomokban a szimchath béth-hassóéva nyomát eddig nem leltem. Megőrizte az emlékét a lengyel ritus, de csak elméletben, amennyiben a tudásban, vallásosságban kiválóbb férfiak a szukkóth-éjjelek egy részét ének és zsoltosma hangjai mellett töltik és a lombsátrokban *sok gyertyát gyújtanak*.

Sok talmud-iskolában (béth-hammidrás) még az esti-ima fényét is emelik azáltal, hogy a félünnep estéin is pazarolják a gyertyafényt. A lengyel (chászid) ritus boldognak tartja azt, aki ekképen emlékszik meg a szentélyről és megkívánja, hogy még a magányos ember is énekeljen és zengjen háladalo- és zsoltosmákat. Ne restelje, mert hiszen Dávid király sem restelkedett táncolni és pajkoskodni (merakéd u-meszachék) az utcán, midőn Jahve frigyládáját Jeruzsálembé átvitték. (Sámuel I. k. 6, 5, 14. 16, 21. és Krónika I. k. 15, 29.)

Hósanna-rabba.

A sátorok ünnepének hetedik napja a fűzfa-csokroknak leveleiktől való megfosztása azáltal, hogy a templom padjához ütjük, különben a hagyomány szerint a lusztráció ünnepeinek befejező napja. Ezen értekezésbe csak annyiban tartozik, hogy 1. a «hósanna-rabba» előestéjét virradva töltik a templomokban vagy talmud-iskolákban és a jomkipपुरi gyertyák fénye mellett kötik a fűzfa-csokrokat és elmondják azokat a szentírási és imarészleteket, miket külön rendbe

(tikkun) gyűjtöttek;* 2. hogy a reggeli istentisztelet sokban a jomkippur-i rítusra emlékeztet, mert az anthropomorfisztikus legenda szerint újévkor összeállítja isten az emberek bűnlajstromát, jomkippurkor ítéletet mond, de az ítéletet az érvényesítő pecséttel csak hósanna-rabba napján látja el.

Ugyancsak a reggeli imánál sok gyertyát gyújtanak (Órach chajjim 664, §. 1.), különösen *felhasználják* e célra a *jomkippurkor el nem fogyott gyertyamaradványokat*.

Erről meg a chevra-kadisától szétküldött viaszgyertya-nyalábról (havdála) még szólok.

A tóra ünnepe.

A nyolcadik nap estéjével beköszönt a tóra-öröm-ünnepe (szimchath thóra). Az esti ima befejeztével a frigládából kiveszik az összes tóratekerceket, hogy velük járják a körmenetet az oltár körül. Megfosztják tehát a «szent szekrényt» szentségének forrásától, kútfejétől és díszétől; addig, amíg visszakerül dédelgetett kincse, a tóra-tekercs, hadd pótolja valami ragyogó fény. *A kiürített szekrénybe beállítanak égő gyertyát*, hiszen már a bibliában is (Példa-

* A rómaiak február havában Plutónak s a többi alvilági isteneknek áldozatokat hoztak *elhúnytjaik* érdekében. Hogy rajtuk megkönyörüljenek, az isteneknek ünnepi áldozatokat hoztak és egész éjjel virradtak, dicsőítve istent gyertya- és fáklyafény mellett. (A zsidóság a maga életben maradásáért üli meg ez ünnepet.) Rossmann, i. m. 19. l.

beszédék k. 6, 23) a törvénykönyvet gyertyának (nér), a tórát fénynek (ór) ismerik.

Teljesen modern az a szokás, hogy sok templomban akkép emelik a tóra-körmenet fényét, hogy tóra- és *gyertyavivők* váltakoznak a sorban.

4. A chanuka-mécses. (Menóra.)

«Ránk támadtak a görögök a Hasmon-család korában, Ledöntötték, lerombolták falaink és tornyaink. Szent olaj sem volt. hogy vele az örök lángot élesszük. Csoda történt s emlékének nyole napot szentelünk» . . .

A «máz cúr» dalból.

Kiszlev hó 24-étől kezdve nyole estén át, naplemente után Izraél templomaiban és házaiban ki-ki gyúlnak naplemente után a nyolckarú gyertyatartóban a halvány fényű, libegő-lobogó lángok.

Poéták és szónokok vetekedve szólnak e parányi fény-szórókról, amiknek szerénysége mögé búvik a számkivetés zsidóságának legfényesebb hadi dicsősége, Juda Makkabi hős diadala.

A zsinagógákban nagy nyolckarú ezüst vagy sárgaréz gyertyatartókban ég emelkedő számban: 1, 2, 3 . . . 8 (Hillel felfogása szerint, 1. Sabbath 12 b) olajmécses vagy viaszgyertya. A családban a vagyoni állapot szerint az ezüst menóra mellett ott látjuk a szegény özvegy dióhéjas olajmécseit, szegény ember ablakában sorjában egy hasáb fára vagy az ablakdeszkára erősített vékony viaszgyertya-szálakat.

De közös vonása mindnek a helye: az ablakba

teszik ki a menórát; ez egyszer tüntet a «gyáva» a harci dicsőséggel; hadd lássa az utca is, hogy szereti ám a fényt a fénytelen, világosságtól s levegőtől elzárt, fülledt ghettókban és dortsolokban a görnyedt hátú zsidó.

S míg künt az ablakokban megkétszerezve, néha háromszorosan tükröződik a mécs világa, benn himnuszt zeng a család apraja-nagyja, hogy utána játékban, pajzánul szórakozzék férfi és nő egyaránt, pihenve a munkától, amelyet addig ne végezzen senki, amíg ég a mécs, amelynél istén nevét dicsőítette a házigazda vagy a ház asszonya.

Már-már kihál a hanglejtés, háttérbe szorul a pompásabb fényárban úszó fenyő elől, pedig igaza volt valamikor hároméves kis fiának, midőn a ragyogó karácsonyfa láttára ekkép szólt volt:

«G... néni, a papánál szebb; itt fenn egyszerre ég minden gyertya, nálunk lent minden este eggyel több, és én is gyújthatok.»

Természetesen, fölemeltem, hogy örüljön a tűznek, ami minden primitív elme legtitokzatosb és azért legkedvesebb játéka — nem tagadom, nagyon gyakran a személy és vagyon veszedelme.

«Dicsértessél Örökkévaló istenünk» — szól második benedictióképen a gazda — «ura a világnak, aki őseinkkel hajdan olyan időpontban mint most, csodát műveltél.»

Első este hálát mond azért is, hogy isten kegyéből újra ülheti meg ez ünnepet.

Az első mécses meggyújtása után a gazda szól a chanuka-mécses rendeltetéséről:

«Ezen mécseket azon csodák... emlékére gyűjtjük meg, amiket szent papjaid útján őseinkkel míveltél. A chanuka nyolc napján belül szentek e mécsek; nem szabad őket másra használnunk, mint kizárólagosan arra, hogy (gyönyörködve) nézzük és köszönetet s hálát mondjunk nagy nevednek csodattetteidért, kiváló cselekedeteidért és segítségédért.»

Ezután meg felcsendül a «máóóó cúr jesuáti...» kezdetű dal:

«Menedékem, bizodalmunk szirtje,
Téged, csakis téged illet hála-dal és ének» ...

S mi volt a legendás csoda?

A tömeg a harci dicsőséget elfelejti, mert az nagyszabású; az ő csodáit kicsinyes gondolkozásához méri. Dicsőség elvont fogalom; a szenvedés hamar fölemésztli a legdicsőbb múlt emlékét is; a hét sovány tehén megette a hét kövér tehenet és meg se látszott rajtok.

De csoda, amely Elisa próféta (Királyok II. k. 4, 1—7) népszerűségét megalapozta volt, amely a Nehemia szent tűzéhez hasonlóan lehetővé tette a feldúlt templomnak fény-avatását, az reális valami; ennek a híre terjed és így ránk is maradt ezen monda:

«Amidőn a görögök a szentélybe berontottak, minden olajat, ami csak a szentélyben volt, profanizáltak. Midőn a Hasmon-család uralma legyűrte a görögöket, (szentelt olajat) kerestek, de csak egyetlenegy kis olajos korsót találtak, amely a főpap pecsétjével volt lepecsételve. De ezen korsóban egy napi szük-

ségletnél több olaj nem volt s ime! az a csoda történt, hogy nyolc napra tellett belőle.

Egy évvel rá ünnepnek nyilvánították (e napot) és ünnepi ritust: hálazsolozsmát (hallél: 113—118. Zs.) és hálaimát (al hannisszim) rendeltek el. (Sabbath 12 b).

5. A fény a kegyelet szolgálatában.

«Az ember élete olyan., mint egy indus lámpának a lángja, egy fémből vagy agyagból való kis csésze, amelyben pamutból sodort bél olajba mártatik.»

Rhys Davids, Der Buddhismus, 121. l.

Tudjuk, hogy a görög-római világban nagy szerepe volt a fáklyának a halotti szertartásban. A ravatal mellett rendszeren a fej és a lábak közelében fáklyák vagy viaszgyertyák égtek.

A görög-római hatás alatt a zsidóság is befogadta halotti ritusába a fényt, mint a halál sötétségének (מלאך המות שקרוי השך = a halál angyalát sötétségnek is nevezik, Leviticus rabba 18. §.) jóleső felváltását, megtörőjét és egyúttal a gyászolók megvigasztalóját.

Hiszen lehetne némi vonatkozást keresni a halotti mécsesek és a halotti áldozatok között, de nem akadtam az összekötő kapocsra; sem a szentírásban, sem pedig a hagyományban erre utalást nem leltem.

A zsidóságban még ujabban is szokásos volt a temetés fáklyákkal (Órach chajjim 298. §. 12.); nem látták benne a nem-zsidó szertartások utánzását.

«Jahve mécsese az ember lelke» (Példabeszédek k. 20, 27), «A lélek, amelyet nektek adtam, mécsesnek (nér) neveztetik» (Sabbat 22 a) stb. kijelentésekre támaszkodva elrendelték, hogy legalább a gyász leg-súlyosabb napjaiban, az első héten ott az elhunyt ágya fejénél pótolja a kialudt emberi lelket az eleven láng.

A családból könnyen találta meg e szokás az utat a zsinagógába; alaposan egyengette azt a vértanúság, keresztes háborúk, almohád üldözés, vérvád és inquisitio. A zsidóság martyrjait nem az egyén gyászolta, hanem a-köz, és évről-évre ki-kigyúlt egy-egy mécses a templomok előcsarnokaiban.

A nyugat-európai kultúra megszüntette az anyagi, testi vértanúságot. A zsidóság nagyjai azontúl a szellem és a szív emberei, akik a köznek használtak életükben; haláluk évfordulóján fölesillan az u. n. nesómó-mécses.

Kivétel a jomkippúr (engesztelés napja), amikor a templom-gondnokság megengedi az egyesnek, hogy a rendesen az almemort körülvevő gyertya koszorúban elhelyezhesse a maga halottja emlékének szánt kb. ötszáz grammos stearin-gyertyát.

Ugyan nem szorosan vett templomi szertartás, hanem a chevra-kadisa hatáskörébe tartozik ama szokás, hogy a sátorok ünnepének utolsó napján a chevra egyes tagjainak viaszgyertya nyalábbal (havadála) kedveskedik.

Az időpont nem egyezik, de azért mégis emlékeztet a római Saturnáliákra (dec. 17—24), amely még Kréta szigetén magán hordta a Saturnus=Moloch

jellegét; előbb viaszból készült bábokat áldoztak, később meg egymásnak küldözgettek viaszgyertyákat.*

V. Világítás a családban.

1. A szombat.

«Trostverheissend goldne Lichter, Wie sie glänzen, wie sie glimmern . . .»

Heine, Prinzessin Sabbath.

Pénteken, már kora délután fehér abrosszal megterítik az asztalt, rendbe hozzák az egyes rézcsövekből összeállítható függő olajlámpát.** A falakon vellecei, gyertyatartó-karral ellátott csiszolt tükrök vannak, amikben a meggyújtott olajmécs világa hat-szorosan tükröződik. Az asztalra meg kitesz nagyanyám tizenkét ezüst gyertyatartót.

Este felé, midőn már minden munka pihen, a fiúk a templomban vannak, a leányok szintén ünneplőben valami larmoyant, szentimentális regényt vagy novellát olvasnak, fölveszi nagymama az ezüst-szürke selyemszalaggal diszitett fodros főkötőt és várja az

* Mandel Bernát, zsidó folklóre-ista úgy magyarázta e szokást, hogy a halottas házban szükség van gyertyára; a chevra tehát ellátja tagjait havdálával, hogy szükség esetén kéznél legyen; lehetséges; a magam nézetét megdönthetlennék nem vallom.

** Benesch Das Beleuchtungswesen. Wien, 1906. Olyan lámpát nem láttam, aminőt még nagyszüleim Högyészen használtak és amilyen az Oppenheim képeken látható.

urát, aki tiszta fehér selyemköntösben, csattos cipőben távozott volt a templomba.

A nagymama meggyújtja a kovaszerszámon a kénes szálát és vele az olajmécseket és faggyúgyertyákat, miket nagy szeretettel kiválogatott volt a szombat meg a nagynevű rabbi tiszteletére a zsinagóga udvarában lakó zsidó szappanos.

A szoba fényárban úszik. Ekkor maga elé tartja mindkét kezét, hogy a fényt ne lássa, be is húnyja a szemét, mert több a láng és beszenteli a szombatot:

«Dicsértessél» — úgymond — «te Örökkévaló istenünk, világnak ura, aki megszenteltél bennünket parancsaid által és meghagyta nekünk, hogy a szombat (ünnepen: az ünnep) gyertyáját meggyújtjuk.»

A hagyomány azt tartja, hogy a kezét azért tartják a fény elé, hogy az áldó mondat ne előzze meg a meggyújtást (Órach chajjim 263. §. 5.), én meg még nemrég is azt hittem, hogy a szem behunyása és a kézzel való eltakarása a nagyobb áhítatot, s magába szállást, a világiaktól elfordulást jelzi, mint pl. a semá imánál. Az meg, hogy különösen — és gyakorlatban majdnem mindig* — a nő kötelezettsége a péntek esti gyertyagyújtás, fel se tűnt nekem.

Az asszony, akinél a rítus szempontjából a tizenhárom éves éretlen, szurtos zsidó inasfiú többet ér,

* Ha gyermekágyas a nő, akkor az első péntek estén a férj gyújtja meg a szombati gyertyát. (Órach chajjim 263. §. 5.)

bármilyen tiszteletre méltó, jámbor matróna is, az köteles e szertartást elvégezni, és a hagyomány szerint oly szent e kötelesség, hogy elmulasztása maga után vonhatja azt, hogy mint gyermekágyas meghal. (Sabbath 22 a. Misna Sabbath II. 7. §.)

Csak nem fogadjuk el Gumbinner Ábrahám idézetét (Órach chajjim 263. §. 3), hogy azért tartozik a nőre e kötelezettség, mert a nő kioltotta a világnak a fényét (nér=élet), mikor t. i. Éva hibája a halált szólította volt. Az meg nem elég, hogy a nők dolga a szombat, illetve az ünnep beszentelése, mert «ott-hon vannak és a házi teendőkkel foglalkoznak» (u. o.).

Ősrégi szokás ez, amely messzire nyúl a pogány korszakba. Beltis, Astarte, Hera-Juno, Hestia-Vesta a nők istenségei; nekik volt szentelve a tűz. Juno mint Lucina (lux) a szülés istennője, a gyermekágyas védnöke. Vigyázzon ám a nő a tűzre és a tűz fiára, a fényre, mert bosszút állanak rajta a megsértett istennők, amikor láz(=tűz) gyötri a gyermekágyban.*

A zsidóság teljes átalakuláson ment át és más tartalommal látja el a régi formákat. De a forma bizony megmaradt, mert különösen konzervatív az asszony.

Joggal küzdöttek ezen pogány szokás ellen a saduceusok és később a karaiták (Geiger Abr., Nachgelassene Schriften, Berlin 1876. III. köt. 287—288. l.) a szentírásnak tilalmára (Mózes II. k. 35, 3.)

* L. Kálmány Lajos, Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya. Bpest. M. T. A. 1885.

hivatkozva. A rabbinizmus perzsa, indus és római hatás alatt — a szó szoros értelmében — *fényesen* akarta megülni a péntek és ünnep-estét és demonstrative elrendelte a gyertyagyújtást és meghagyta a nőnek, aki egész héten a tűzhely perzselő lángja mellett sűrög-forog, a szombati nyugalmat bevezető ragyogó s világító fényt.

Az egykori pogány ritusból zsidó szertartás lett, mint lett igen sok eredetileg római és kis-ázsiai formából keresztény intézmény.¹

De miért takarja el a fényt a nő, midőn istenre vezeti vissza az ünnepi, különösen és első sorban a szombati mécses meggyújtását?

A párszik a legfőbb imát a tűz előtt mondták el;² hogy még a tűz imádásának a látszata ellen is demonstráljon a hagyomány, elrendelte, hogy takarja be szemét a nő, ha elmondja a gyertyagyújtás benedictióját.³ Különben látjuk, hogy a hold fogadásakor is az ima idejében a holdra nézni nem szabad.

*

Szombat este már nem a nő, hanem a férfi köteles a szombattól a már fent előadott módon bú-

¹ Érdekes, hogy a magyar Boldogasszony ünnepének a szombatot tartja a nép. l. Kálmány id. értekezésének 25. l.

² Nork F. Etymol. symb, myth. Real-Wörterbuch, Stuttgart, 1843. II. 46- és Religions Systems of the world. 192. l.

³ A hagyomány gyakran tilt valamint tisztán a látszat elkerülése végett pl. Sulchan-Aruch, Joré dea 11. §. 4. Ne vágják le az állatot úgy, hogy vére a tengerbe vagy a vízbe hulljon, hogy a zsidóról ne mondják: a tenger urának áldoz vagy u. o. 13. §. stb.

csúzni. Megtoldja a ritust több szentírási versből (Ezsájás 12, 2, 3., 3. Zs. 9, 15 Zs. 12) összeállított imával:

»Ime segítségem istene! Benne bízva nem félek, mert erőm és győzedelmi énekem Jah az Örökkévaló, aki segítségemre lőn. Merítsetek vígan vizet az üdv forrásából. Istennél van a segítség, népedre szálljon az áldásod szélá! A mennyei angyalkarok ura velünk van, menedékünk nekünk Jákób istene, szélá. A zsidóknak jutott fény, öröm, ujjongás és dicsőség; bár jutna az nekünk is!»

S elvégzi a szertartást.

Természetes dolog, hogy a vallásos nő részt kért a havdála-intézményből és már délután odaszól a nagyanya az unokájának:

«A kedves szent szombat már útra kész»

s ha beestelledik, bánkódva kedves vendége, a szombat után, éneкли

«Gott fün Avróhom, fün Jiechok ün fün Jainkev,
A der libe sabbesz kojdes gét e weg,
Zoll kümme di fille woch lemazl ün livróche,
Umén, umén, esz zoll wer'n wúhr,
Mesiach ben Dóvid zoll kümme dosz heirige júhr.»*

* Hazánkban is csak német a zsargon, mert mikor hazánk zsidósága nyelvben is magyar lett, már eltűnedezett a régi, kegyeletes vallásosság. A zsargon ének tartalma:

Ábrahám, Izsák és Jákob istene!
Ha már a kedves szent szombat eltávozik,
Jőjjön a teljes hét szerencsénkre és áldásunkra!
Ámen, ámen! Bár teljesülne,
Hogy Dávid fia, a megváltó, még ezen évben eljőjjön!

A családban végzett havdála-szertartásnál különös babona észlelhető. A szertartást végző egyén rendesen jobb keze ujjait félig nyitott marékba behajtja s nézi a körmeit; azután meg kinyújtja a kezét és nézegeti keze fejét.

A kabbalának rendkívül sok babonája fűződik a körmökhöz és így lehet valami misztikus vonatkozása e köröm-szemléltetésnek. Magam mégis hajlandó vagyok ebben is csak azt a törekvést látni, hogy a párszi szokás ellensúlyozására a tekintetet el akarják vonni a lángtól; nézték a kezet, később ez misztikus körömszemléletté fajult.*

Szokás még abba az italba, amelyben eloltották a havdálát, belemártogatni az ujjakat és a megnedvesített ujjakat a zsebekbe tenni, még pedig azzal a kívánsággal, hogy keresetet, pénzt hozzon.**

* Frisch Ármin úgy magyarázta, hogy a kéztartás az imánál eltért a kereszténységben divótól; lefelé tartották, de ez nem valószínű.

** Talán összefügg az Eliás próféta legendájával, aki a vele találkozókat felsegíti. Igen kedves a rövid novella, amelyet elénekel szombat este a jámbor. «Volt egy jámbor ember, de nem volt keresete s nem volt eledele, ruhája sem volt, de volt neje és öt gyermeke. Egyszer szólt neki az asszony: már többről le nem mondhatunk, hiszen nincsen kenyérünk, nincsen ruhánk. Tudást szereztél, mert fáradoztál is érte, de mit együnk ezentúl? Menj ki, kérlek, a piacra; talán megkönyörül rajtad isten.» Okos a tanácsod — szól a férj — de miképen kövessem? Nem mehetek ki szégyenszemre rongyosan s még egy fillérnyi pénzem sincs. Az asszony kölesön kért mindent a szomszédoktól és elküldte az urát a piacra; bizott istenben, gyermekei meg imádkoztak, hogy atyjuk

Megjegyzem még, hogy otthon a havdáláshoz nem okvetlen szükséges bor vagy szeszes ital, lehet tej is, nem kell viaszgyertya-nyaláb, hanem elegendő a szurokfenyő-fáklya vagy a tüzes parázs, ha világítás céljából rostán van. (Túr Órach chajjim 298. §. 9.).

2. A gyertya és mécses a családi körben.

Nagy szerep jut a fénynek 1. az *ujszülötnél*, 2. a *gyermekágyban* és 3. a *halálozáskor*.

A gyermekágyas és az újszülött együvé tartozik; mindkét esetben a fény a megrontás elleni óvószer.*

Nem varázsrontó, hanem az ünnepélyes díszet emeli a fény a fiú körülmetélése ünnepén.

A lakodalmas házban az ünnepi hangulat megkívánja a fényt a mennyasszony lakásán, a fáklya vagy gyertya, amelyet a vőlegény előtt szoktak vinni (V. ö. Gumbinner Ábr. megjegyzését a Túr Órach chajjim 298. §. 12-höz).

megszégyenülten üres kézzel vissza ne térjen. Gondolataiba elmerülve kiment a szegény ember s íme előtte áll Elijáhu, a próféta és jelenti neki: «Ma meggazdagodol. Rendelkezzél velem, mert íme szolgád vagyok, kínálj engem megvételre, hogy ilyen szolga nincs többé.» Háborgott a lelke, hogy ő a szolga, urát Eliát rabszolgának adja el, de győzött a próféta okos-sága. Találkozott egy kereskedő, aki rengeteg összeget (800000 aranyat!) fizetett érte. (Jisaj bar Mordechai verses novellája a szombati esti énekek (zemiróth) gyűjteményében.)

* V. ö. Temesváry Rezső dr. Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében, Budapest, 1899. és Kálmány Lajos, Boldogasszony. Bpest 1885. (Akad. Értesítő a nyelvtud. köréből XIII. köt. 9. szám.)

Utolsó helyen újból érintjük a fény szerepét a halotti rítusban. Nem a szertartáshoz tartozó, hanem az elhunyt megtisztelésének jele a temetési fáklya (Túr Órach chajjim 298. §. 12.), de néprajzi szempontból nevezetes az úgy a halottas házban, mint az elhunyt emlékére meggyújtott mécses vagy gyertya. Alapja kabbalisztikus, főforrása a Zóhar.*

Végre szokásos pl. Munkácson kiváló talmudtudósok sírját — különösen haláluk évfordulóján — égő gyertyákkal körülrakosgatni.

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

KISS JÓZSEF ÉPOSZA.

Felolvasásra került az IMIT 1911 november 14-iki
Kiss József estéjén.

Egy idegen lépett a magyar irodalomba ezerkilencszáztizenegyben. Oroszországból jött, egy batyuval a hátán, egy pár melódiával a torkában és egyszer csak megállott egy nagyon előkelő társaság közepében. Attila, Toldi Miklós, Árpád, Botond és más nagyurak közt helyet foglalt, akik bizonyára nem voltak elragadtatva a lengő tincsü, kaftános óriástól. A magyar irodalom hőskölteményei közé idén egy új éposz vonult be és a hősök közé egy új herosz. Ezt az új hőst Reb Mayer Litváknak hívják, s ugyanaz a költő indította őt útjára, ki már egyszer a mi irodalmunk

* Adolf Franck, Die Kabbala. 270. 1.

nőalakjai közt is zavart csinált, mikor a Rozgonyi Cicellák előkelő és exkluzív társaságába bevezette Simon Juditot. De most egyenesen kétségbeejtette azokat, kik a magyar époszok arisztokrata és királyi alakjaira esküsznek. Egy orosz zsidó kántorról írt Kiss József köskölteményt, ki az uralkodók és a királyok közül csakis a cárral ismerős és avval sem volt a legjobb viszonyban. Egy muszka kántor a legújabb magyar éposznak hőse és mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy irodalmunknak nincs oka magát szégyelni miatta. Reb Mayer Litvák útja Magyarországra csupa rím és csupa keleti zene és Kiss József strófái szebb kíséret mellette, mint száz vágató vitéz. Evvel az orosz kántorral költészet jött az országba: ő nem verekszik a vereckei szorosnál és nem karddal nyit magának utat, hanem énekelni kezd és akkor átengedik a határon. Valósággal beénekli magát Magyarországra. És van-e ennél szebb honfoglalás?

Ez a honfoglalás talán szimbólikus képe a Kiss Józsefének, akit valaha régen szintén nem akartak ide beengedni és akinek egy kötet verset kellett eldalolnia, míg a magyar közönség elé juthatott. De ez is megtörtént és aki idegen volt és jövevény, azóta ura és királya lett a sziveknek, szuverén uralkodó kiváltságos trónon. És most, mikor a költő már elérte célját és nyugalomban és boldogan nézheti az életet, megemlékezett Reb Mayer Litvákról, az ő nagyapjáról, mintahogy azok megemlékeznek szegény rokonaikról, kiknek a jó Isten felvitte a dolgukat. És leírta az ő szenvedéseit és édes-bús kalandjait: mi-

sel fogja visszaadni, a mélydobok és a cintányérok e diabolikus lármájával. Volt fogalmunk a «Knyáz Potemkin» színezése nyomán arról, hogy kolorit iránt milyen érzéke van; de most csodálva nézhetünk abba a misztikus félhomályba, a határőrvidék piszkos korcsmájába, anno 1806, ahol egy zsidó kántor énekel dülöngő granicsároknak a hajnali borgőzben. Tehát megsokszorozódva, megerősödve és hozzá együtt jelenik meg e műben Kiss József eddig tapasztalt minden költői kvalitása.

De épen így megnagyobbodva jelenik itt meg az a tulajdonsága is, melyet pályája elején mint valami végzetes hibát vett észre rajta a félhivatalos kritika. Avval bélyegezték meg ezelőtt harmincöt-negyven évvel egy előkelő folyóiratunk hasábjain Kiss Józsefet, hogy ő tulajdonképen: zsidó poéta. Ez a megtisztelés akkoriban arra volt jó, hogy a költő előtt örökre bezáruljon néhány nehezen nyiló ajtó, de meg nem tudta akadályozni a magyar népszerűséget, mely csőstül ömlött az Ágota kisasszony szerzője felé. Hovatovább kiderült, hogy azok az ajtók nemcsak a zsidó poéta előtt zárultak be, de a modern magyar író előtt is, ki líránk reneszánszát megindítva, tudott magyarul minden nyelvtanon tul is — s e nagyszerű magyarságával nemcsak a klasszikusok utolsója gyanánt fog irodalomtörténetünkben szerepelni, hanem mint kezdete és átmenete az új magyar poézisnek is. E kettős minőségében Kiss József bizonyos derűvel viselte a hátára ragasztott sárga foltot, mely semmiképen sem akadályozta meg abban, hogy a «Trombitás» negyvennyolcas hangulatát ki

sel fogja visszaadni, a mélydobok és a cintányérok e diabolikus lármájával. Volt fogalmunk a «Knyáz Potemkin» színezése nyomán arról, hogy kolorit iránt milyen érzéke van; de most csodálva nézhetünk abba a misztikus félhomályba, a határőrvidék piszkos korcsmájába, anno 1806, ahol egy zsidó kántor énekel dülöngő granicsároknak a hajnali borgőzben. Tehát megsokszorozódva, megerősödve és hozzá együtt jelenik meg e műben Kiss József eddig tapasztalt minden költői kvalitása.

De épen így megnagyobbodva jelenik itt meg az a tulajdonsága is, melyet pályája elején mint valami végzetes hibát vett észre rajta a félhivatalos kritika. Avval bélyegezték meg ezelőtt harmincöt-negyven évvel egy előkelő folyóiratunk hasábjain Kiss Józsefet, hogy ő tulajdonképen: zsidó poéta. Ez a megtisztelés akkoriban arra volt jó, hogy a költő előtt örökre bezáruljon néhány nehezen nyiló ajtó, de meg nem tudta akadályozni a magyar népszerűséget, mely csöstül ömlött az Ágota kisasszony szerzője felé. Hovatovább kiderült, hogy azok az ajtók nemcsak a zsidó poéta előtt zárultak be, de a modern magyar író előtt is, ki liránk reneszánszát megindítva, tudott magyarul minden nyelvtanon tul is — s e nagyszerű magyarságával nemcsak a klasszikusok utolsója gyanánt fog irodalomtörténetünkben szerepelni, hanem mint kezdete és átmenete az új magyar poézisnek is. E kettős minőségében Kiss József bizonyos derűvel viselte a hátára ragasztott sárga foltot, mely semmiképen sem akadályozta meg abban, hogy a «Trombitás» negyvennyolcas hangulatát ki

ne gyujtsa a közönségben, hogy «A naphoz» írt versében egy új és művészi hazafias költészetnek alaphangját ne rögzítse meg, vagy a magyar lovagváarak biedermeier-árnyékjait ne sorakoztassa el ámuló olvasói előtt «A mécsvilág»-ban. Most azután, öreg napjaira, ezt a sárga foltot is megénekelte. S ha előbb az új éposz tartalmáról azt mondhatuk, hogy költői szépségekben élete legsikerültebb műve, a témájáról is meg lehet állapítani, hogy ez a költő életéhez legközelebb áll minden eddig feldolgozott témája között. Rabbi Mayer Litvák, a nagyapa volt az oka minden balsorsnak, mely az unokára szakadt — énekelni tudott s hozzá zsidó volt: ez volt minden baj főforrása. Mások megkövezik nagyapjuk emlékét, mert az két ilyen szerencsétlenséget juttatott vérükbe, de Kiss József szeretettel és hárfával fordult feléje. Vannak, akik földi rangjukat szeretnék kicsinosítani egy hasonlóan dicsőséges élet alkonyatán; Kiss József, megöregedve, úgy elégitette ki arisztokrata hajlamait, hogy elindult s nagyapát keresett magának Oroszországban.

Valósággal luxust csinált abból a sok keserüségből, amiben régente része volt és úgy ünnepelte meg nagyapját, hogy szalonképessé tette a többi nemesi előnév mellett a «reb»-et is. Minő haladás ez az époszok hőseiben! Gondoljunk az ó-francia versciklusokra, melyekben csak királyok szerepelhettek s olyan heroszok, kik legalább egy keresztes-háborúban vettek részt. Gondoljunk Tassora, Camoënsre, gondoljunk Ariostora, s a fejedelmi Nibelung-énekre, gondoljunk Wolfram von Eschenbach Parziváljára, aki

király asztala mellett él s Gottfried von Strassburg Trisztánjára, aki pedig unokaöccse és barátja a királyoknak. S gondoljunk arra, hogy még minálunk sem írtak époszt, csak héroszokról. Vörösmarty lovagvárakban kereste fel őket s Arany János egy nagy magyar király udvarában. S ezek után eljött olyanvalaki, aki csak passzív részt vett a keresztes hadjáratokban s az újkori uralkodók csatáiban, melyeket azok a saját alattvalóik ellen folytattak. Ő nem verekszik, csak kikap s mindig jogtalanul. A régi époszban a hőssel rendesen valami csodásnak is kellett történnie. Kiss József hősének életében is van egy ilyen hihetetlen fordulat: megmenekül a pogromtól. El lehet-e képzelni ennél nagyobb csodát?

Rabbi Mayer Litvák kétségtelenül egy nagy magyar társadalmi problémát hordoz magában; a radikális és a reakciós publicisztika állandó harci témája ez a «bevándorlók»-ról és a jótékony vagy káros hatásról, mely velük jár. Kiss József ezt a problémát nem oldja meg; nem is oldhatja, mert nem politikai irány-költeményt ír; hanem a saját melankólikus világlátásán bocsátja keresztül s így szinte megkicsinyíti, egyéni vagy családi érdekességüvé finomítja ezt a vaskosságában vezércikkeknek való nagy kérdést. Így tett ő «Az ár ellen» strófáiban is, hol egyéni bánatává desztillálta a nyolcvanas évek minden magyar-zsidójának e hirhedt politikai keserűségét. Kiss József, mikor így családi emlékeképen mutatja be idevándorolt nagyapja kalandjait a vercekei szorosig, mégis sokat, nagyon sokat tett ebben a kérdésben. Megszépítette a góthai almanachból

kihagyott nemzedékek multját; bemutatta az őszöket, akit nyulbőrrel szerettek ábrázolni az olcsóbb élelapok. Egy énekes daliát, egy költőt vitt be a közudatba, arra a helyre, ahol eddig az uzsoráskodó kereskedő állott. S ez alakot, a régi epikus hősök mintájára, szintén hódító hérosznak fogta fel a költő. A legideálisabbak közül való: egy modern Orpheus, ki igaz, hogy csak kis orosz ghettókban, de meghódít minden élő lényt az énekével. Ime, milyen romantikus ösre tett szert a reális érzéke miatt lép-ten nyomon megvádolt mai generáció!

A «Jehová»ból bizonyára emlékeznek az öreg Jób-nak ércszoborszerű alakjára. Kiss József emez akkori hőse sok hasonlóságot mutat a mostanival. És mégis, az orosz kántor, ki most, három évtizeddel később jelenik meg, mennyire elüt a költő legelső nagy zsidó alakjától! Mayer Litvák fiatal és tetterős; az öreg Jób már végzett a világgal és egy keserű filozófiába önti a lelkét. Mayer Litvák a jövő embere, a vidámságé, az életörömé; Jób hajthatatlan, kemény és szigorú. Mayer Litvák költő és bohém; az öreg Jób magabavonúlt skolasztikus. Amíg a költő egyik hősé-től a másikig elért: maga is megváltozott. Megifjodott. Kiss József ma fiatalabb, mint harminc év előtt. És ezért ez az éposz a fiatalság hőskölteménye!

Budapest.

Dr. Szabolcsi Lajos.

SÁRA COPIA SULLAM A VELENCEI ASSZONYKÖLTŐ.

Életrajzi vázlat.

Az olasz nap ragyogóvá tette a középkor komor szürkeségét, amikor a római menyboltozat alatt házasságra lépett Görögország-Jáfet szépsége az Izraél-Sem isteni lelkével, a humanizmus idején. A XVI. század nemcsak az olasz irodalomnak volt a fénykora, hanem az volt a zsidó tudomány részére is. És amiképpen mindég voltak zsidóasszonyok, akik eredményesen művelték a művészetet és a tudományt, anélkül hogy hűtlenek lettek volna a «derék nő» bibliai ideáljához, éppen így éltek ez időtájt Olaszországban is kiváló asszonyok, akik közül különösen egy érdemli meg az elismerés pálmáját. *Sára Copia Sullam*-ról van szó, minden idők művelt és vallásos asszonyainak ragyogó mintaképeről.

A mi időnkben, amikor azt látjuk, hogy a nők meghódítják a tudomány várait, és a midőn majd minden fakultás grádusai nyitva vannak számukra, de amikor a különböző hivatásos foglalkozás elférfia-sítja a nőt, és sokat levon szívjóságukból és női kedélyükből, kiváltképpen érdekes egy szellemileg nagyratörő és magasan álló asszonyt megismerni, aki minden tudományossága és művészi produkciója dacára a család és a ház élete számára megőrizte mély asszonyi érzését, gyermeki egyszerűségét, szívének szüzi tisztaságát, de különösen Izraél asszonyának

van rá szüksége, hogy egy ilyen asszonyi alakot maga előtt lásson. Mert a jelenkor általános nőmozgalmában egyre nagyobb mértékben résztvevő zsidóasszonyának nem alap nélkül vetik a szemére, hogy a művelt zsidónő kezdi elveszíteni a lába alól a feleség és anyaszeretet, a nemes odaadó nőiesség biztos talaját, ez pedig mindenkor tipikus volt Izraélben. Mennél nagyobb lesz a világi tudományok és a művészet ismerete, annál kisebb lesz a zsidóság tudományának ismerete, és ennél kisebb lesz az érdeklődés a zsidóság nagy emberei és asszonyai iránt, és ezzel veszendőbe megy a hithűség leghathatósabb erősítője: a példa. Éppen ezért egy Sullam személyisége nevelő hatású, különösen a mi napjainkban.

Két kiváló kollégám gazdag anyagot bocsátott rendelkezésemre erről a jelentékeny asszonyról, Franciaország elhunyt Grand-rabin-je: Zadok Kahn Párizsban, és apai barátom, a boldogemlékezetű Dr. Kayserling Mayer budapesti rabbi. A tudományos források tanulmányozásának eredményét itt adom, röviden összefoglalva.

Sára *Coppia* (két p-vel) vagy *Coppio* 1595-ben született Velencében mint buzgó, jómódú és művelt szülők gyermeke. Atyja, Simon Coppio, tekintélyes sarja egy zsidó patriciuscsaládnak, a fivére volt Mózes Coppio-nak, akit Leon de Modena, velencei rabbi, prédikációinak «Midbar Jehuda» ajánlásával tisztelt meg. Feleségével Ráhellel együtt Simon Coppio lehető gondot fordít arra, hogy lányuknak már természettől fogva is ritka adományait előkelő családjukhoz méltó neveléssel fejlessék.

Sára ritka szépségű leány volt. Egykorú költők különböző distichonokban dicsőítik imponáló alakját, arcának nemes vonásait, gyönyörű arany haját, szellemes szemeit és melódikus hangját. Beszélt és írt olaszul és spanyolul, értette a latint és a görögöt, és annyira otthonos volt a héber nyelvben, hogy a bibliát eredeti szövegben könnyen olvasta. Tudás-szomjának és vele született költői tehetségén még túltett ősei vallása iránt érzett mély áhitata, ritka szerénysége és közmondásszerű szívjósága, amely gyakran elvezette a szegények kunyhóiba, ahol tehetsége szerint bőkezűen igyekezett nyomort és éhséget enyhíteni.

Szükebb hazájában, Velencében — Róma után a legnagyobb zsidó község Olaszországban — már régtől fogva laktak zsidók, akiknek nem kis szerepük volt abban, hogy Velence olyan nagy hatalom lett. Velencében 6000 zsidó élt, köztük gyárosok, akik átlag 3 – 4000 keresztény munkást foglalkoztattak. Hazafias érzésük volt, és gazdasági válságok idején teljes erejükből azon fáradoztak, hogy Velencét felvirágoztassák. Szorgalmuk és kiváló erkölcsi vezérletük csak növelte a nagykereskedők és a klerus irigységét, akik keresztül is vitték a szenátusban, hogy a zsidókat ghettóba zárták és vörös kalap viselésére kényszerítették. A velencei ghettó Spina lunga szigetén fekszik és Giudecca néven ismeretes. A Giudecca iskolái, ahol nemcsak a bibliai és a talmudi disciplinákat, hanem az olasz nyelvet és a világirodalmat is alaposan el lehetett sajátítani, csakhamar bizonyos hírnévre tettek szert. De nemcsak ezeket, hanem

a költészetet, éneket és zenét is úgy tanították, hogy még a katolikus patriciusok, a «nobili»-k sem restelték fiaikat és lányukat a zsidó iskolába küldeni. Abban a félelemben, hogy a zsidók prozelitákat csinálnak, amit ugyan vallási törvényeik is tiltanak, börtön és 400 aranyig terjedő pénzbüntetés terhe alatt eltiltották nekik a zene- és énektanítást. Ilyenek voltak a viszonyok Sára idejében, aki a velencei ghettó büszkesége volt.

Junói alakja volt-e, vagy egyéniségének bája, vagy tudása, zenei és költői tehetsége, amely arra készítette az arisztokrata urakat, hogy untig azt sugdoszák neki: «kár, hogy a Giudecca lánya vagy» vagy hogy egy költő így szólította őt meg egy neki ajánlott versében: «Hebreusok lánya, mikor fogod végre fürteid aranyát megfürösztetni e szent források vizében?»

Mindenféle módon, rábeszéléssel, gúnnyal, szerelemmel, nagyszerű ígéretekkel, a jövő biztatásaival, hírnév kecsegtetésével megpróbálták Sárát rávenni, hogy vegye fel a keresztséget. Vallási iratok készülnek egyenesen az ő számára, és ő, a gyenge és védtelen leány azt írja, hogy «hiúz szemei vannak, ha apja vallásáról van szó.»

Csodálatraméltó, nem férfias, nem — igazi asszonyi állhatatossággal áll ellen a szünni nem akaró csábításoknak, ajánlatoknak és támadásoknak. Jámbor apja halála után (1606), férfi védelme nélkül, rajongóktól körülvéve. inkább hamis, mint őszinte tisztelők ostroma alatt még megbittebben ragaszkodott a ragyogó leányzó özvegy édesanyjához, Ráhelhez, elmélyedt tanulmányaiba, különösen szülőföld-

jének költészetébe, a görög klasszikusok irataiba és a zsidóság történetébe.

1614-ben a derék anya férjhez adta egy művelt, szeretetreméltó, előkelő családból való fiatal emberhez, Jákób Sullamhoz, akinek oldalán hű feleségnek és Izrael tradícióihoz hűségesnek bizonyult. Benső, boldog családi életet élt, ápolta férjét, házát és istenét és minthogy házassága nélkülözte a gyermekáldást, a szenvedő emberiségnek igyekezett anyja lenni, és tovább fejlesztette gazdag költői talentumát.

Csakhamar sikerült neki, a szonett mesterének, mint olasz «versművésznő» hírnévre szert tenni, amit jelentékeny művek gyakran fel is jegyeztek.

Bartholomeo Gamba így emlékszik meg róla (Az oktatás és szórakozás könyve 72. kötet, 250. lap): «tudós asszony — jártas a zenében, kiváló rím-művésznő, csodálatraméltó a prózai levélstilusban is.»

Luise Bergalla (Velençe 1726) ott említi őt, amidőn hitehagyott elődjéről Giustina Levi-Perotti-ról szól. Továbbá Carrer Tasso-encyklopediájában (Velençe 1843 Cebà fejezetben) és mások is, akik mint tudóst és mint költőnőt ünneplik.

Alkotásának fénykorában, családi boldogságának tetőpontján jelent meg a kísértés szelleme, amely rája családjára és nevére is végzetessé válhatott volna, ha világos szelleme fel nem ruházta volna őt a harckészség diadalmas fegyvereivel. Egy beteges nemes, Génuából való, 35 évvel idősebb nála, diplomata és költő, később pap, *Ausaldo Cebà* lép élete előterébe, és marad ott négy teljes éven keresztül.

- Cebà hazájának lelkes szabadsághőse volt akkor,

mikor Génua és Milano a spanyol uralom jármát nyögte, nem tudott politikai pályájának sikertelenségébe belenyugodni, a diplomata ruhát felcserélte tehát a katolikus világi pap reverendájával, hogy sendes visszavonultságban papi hivatásának és a költészetének élhessen. Mint diplomata triviális dolgokat is kénytelen volt írói működésének keretei közé vonni. Később aztán írt egy Furia Camillo című művet és egy pedagógiai értekezést. 1618-ban egy nem lendület nélküli éposz jelent meg tőle: «Eszter királyné», melyet a kritika részben dicsérettel, de részben gáncsolással is fogadott.

Sára Sullam növekvő érdeklődéssel olvasta ezt a művet mindaddig, míg ez az érdeklődés olyan exaltáltsággá vált, mely már a rajongással volt határos. A költemény, így írja, sohase hagyta el. Éjjel a párnája alá tette, hogy felébredésekor újból olvashassa. Lelkesültségében azt írja a szerzőnek, hogy hő vágya volna, ha vele baráti levelezést folytathatna. Alig olvasta el Cebà a zsidóasszony köszönet és hálától túlaradó levelét, rögtön az a gondolata támadt, hogy a híres asszonyt megnyeri egyházának. Felszólítja, hogy hagyja el hitét, mire azt a választ kapja: «Aki ezt megcselekszi, az csalást követ el saját maga ellen, melyet életfogytáig sem tud megbánni.»

A vágy, hogy a zsidóasszonyt megtérítse, mérhetetlen szenvedéllyé fokozódik Cebában. Miként Dante Beatricében, éppen úgy szeretett volna Cebà Sárában egy segítőtársat találni, aki az ő oldalán lépett volna be a paradicsomba. Beteges állapota miatt nem tel-

jesíthette azon kívánságát, hogy személyesen meglátogassa.

De amidőn az asszony egy toilletteszekrénykét küldött neki ajándékba, melyet az emberi erényeket ábrázoló szimbolumokkal festett ki, akkor hű szolgája Mario útján ő is küldött Sarának Genuából gyönyörű, válogatott gyümölcsöket egy ódával és egy spanyol könyvet, amely megtérésére szolgált volna. Mario igen barátságos fogadtatásban részesült. Sára megvendégelte és megajándékozta. A Cebà Eszter-époszából több részt énekelt előtte és énekét saját szerzésű zenével kísértc. Hazaérve Mario elbeszélte, milyen szép Sára és milyen nagy művész, és amidőn Cebà elolvasta a nő levelét és látta, hogy milyen otthonos az ókori filozófiában, fölhagyott eddigi módszerével és többé nem a szellem fegyvereivel harczolt ellene, hanem érzése ellen indított ostromot. Cebà az imádságban keresett menedéket, és azt írta neki, engedné meg, hogy lelkiüdvéért imádkozzék; amire az asszony azt válaszolta, hogy ő is imádkozni fog istenéhez az ő lelkiüdvéért. De amidőn felháborodva utasította vissza, hogy egy általa előirt Mária-imádságot mondjon, akkor a fanatikus pap egy bigott genuai asszonyt fogadott, aki helyette mondta el az imát. Buzgalma oly messzire ment, hogy az asszony családi nevével misztikus kultuszt üzött, azt állítván, hogy a neve «Coppia» két *p*-vel, szószerint «egy pár»: kedvező előjel arra, hogy a túlvilágon Ausaldóból és Sárából egy pár lesz. Hogy ebbeli hitét elvegye, gyorsan megváltoztatta nevét, és ezentúl egy *p*-vel írta, így: Copia.

Férjén J. Sullamon is kipróbálta Cebà 1620-ban térítő kedvét. Az év nov. 7-én a következőket írja hozzá:

«Természetes dolog Jakab úr, hogy ön, mint férje egy olyan kiváló asszonynak, mint amilyen Sára, aki szíve nemességében barátságomat kérte, természetes, hogy ön is biztosít engem arról, hogy kedvére volna, ha barátságát nekem felajánlhatná. Én csak ismételhetem a férjnek: térjen meg Krisztus hitéhez Sullam úr, ha idvezülni akar, és bocsásson meg, hogy én hálából azért, amivel önnek tartozom, olyat tanácsolok, ami önt sérti.»

Sullam az ilyen kívánságokat persze még élesebben visszautasította, és titokbanátkozta nagy feleségének hiúságát, hogy egy katolikus pappal levelez; ez egy oly gyöngeség, mely alól nem menthetjük fel, mint a mi asszonyaink is, akik boldogok, ha keresztények őket társaságukra méltatják. Ez sajnos alaphibája minden idők művelt zsidainak, és végzetes a vallásukra.

Velence híres rabbija, Leon de Modena, a Sullam család barátja, aki valószínűleg hírét vette Cebà levelezésének, olaszra fordított egy spanyol Eszterdrámát Sal. Usquetól, és Sullamnénak dedikálta. Erről Cebà külön levélben említést is tesz. Ez megzavarta viszonyukat.

Cebà így írt Sarának 1619 május 11-én: «A rabbi, aki önnek ajánlotta tragédiáját, sokkal nagyobb megtiszteltetésben részesíthette önt mint én. De mint keresztény ember, sokkal inkább el tudom önt vezetni lelki üdvösségéhez, mint ő. Ön abban fáradozik, hogy

megszerettesse velem a zsidó népet, pedig ez a szeretet már régen él az én szívemben. Hát az a szűz, akit én az ön szószólójának választottam, az nem volt zsidó? Eszter királyné, akit époszom hősnőjévé tettem, az nem volt zsidó? És ön, akit gondolataim korlátlan urává tettem, hát ön nem zsidó? Különböleg megígérem, hogy a jövőben nem beszélek többé megtérésről. Éljen boldogul, felmentem önt a válaszadás kötelezettsége alól.»

De amidőn Sára megküldi neki képét, elképzelhetetlenül ömlengő szavak kíséretében, mintha ő volna lelkének a bálványa, akkor újra felébred Cebà buzgalma, és a levelezés újra négy teljes évig tart. Amikor egyszer Sára a költőt Amphionhoz és Orpheushoz hasonlította, ezt írta neki versben titkolt bosszúságában: Amphion hajdan lantja édes zengésével magához csábította a köveket, Orpheus vad állatokat indított meg. Sára! Milyen összehasonlítást teszel köztem és azon énekesek közt. Ők megindítottak köveket és állatokat, én nem tudom a te szivedet meggyőzni, hogy az én istenemet imádd. Ő, ez a szív keményebb a kőnél, és megingathatatlanabb mint a vadé.»

1622-ben Sullamnénál súlyos beteg lett. Amidőn felgyógyult, különböző ellenségeskedések elkeserítették az életét a zsidó községen belül. A rágalmazó fáma azt hirdette, hogy Sára nem tartja meg a zsidó törvényeket. Mélyen sértette e kiváló asszonyt, hogy jámborságában kételkedni mertek. Cebával közölte ezt, aki így válaszolt: «A csillagokat is rágalmazzák, és mégis régi fényükben ragyognak.» Alig vigasztalta meg magát Sára ezen incidensen, egy sokkal vesze-

delmesebb vád érte, amely, ha idejében meg nem cáfolja, még esetleg az inquisitionnak is kiszolgáltathatta volna.

Baldassare Bonifaccio Rovigno-ból, a későbbi Capo d' Istriai püspök, egy értekezést tett közzé a «Lélek halhatatlanságáról,» amelyben azzal vádolta a héber költőnt, hogy a lélek életét a halál után tagadja, ami pedig a zsidóság és kereszténység közös dogmája.

Lelkében mélyen megsértve, Sára minden erejét összeszedi és két nap alatt egy olyan művet alkotott, mely őt teljes nagyságában mutatja. Egy «Manifesto»-t ír, melyben tudományos mélységgel és szónoki erővel, maró ironiával és klasszikus stílussal cáfolja meg Bonifaccio gúnyiratát. Ezt a remekművet apja emlékének ajánlja. Ahogy Bileam átka is áldássá vált, épp úgy fakadt Bonifaccio átkos vetéséből pompás érett szellemkalász, amelyben az irodalom minden barátjának öröme telik és amelyen nem látszik meg, hogy aszony munkája és hogy két nap alatt készült. Abszolút hitét fejt ki benne a lélek halhatatlanságában. Mélyen megható elhunyt atyjához intézett ajánlása:

«Azt akarom, írja, hogy üdvösséged növekedjék nevem híréen. Aztán meg akarlak vigasztalni, hogy nem maradt fiad utánad, végzetül jelét akarom adni kimondhatatlan szeretetemnek. A te neved és az enyém egyesülve maradjanak az utókorra.»

A szívből jövő jámborság hangzik ki ebből az imából:

«Uram, aki lobogni látod előtted szívemet, mint

valami áldozatot, vedd el a fátylat, mely eltakarja a szellemeket, hogy az istentelen ne dicsekedjék, hogy az igazság ellen küzd. Bizom kegyességben, hogy meztelen nyakam felfoghassa az ellenség csapását. Ismételd meg számomra Ábrahám példáját, aki részére porból egész sereget teremtettél az ellenséges királyok ellen, akiket megvert, és tedd, hogy a tinta, mely tollamból ömlik, fenséged fényét még erősebbé tegye.»

Manifestójában bizonytságot tesz az ókori filozófusok, Flavius Josephus, az Evangélisták, Horatius stb. alapos ismeretéről, s így végzi:

«Éljen boldogul, a halhatatlanságot, melyet oly jól prédikál, bizonytal eléri, ha keresztény tanait úgy megbecsüli, mint én az én zsidó tanaimat.»

Mily mély megértésére mutatnak ezek a sorok a zsidó hitnek, mely szerint minden nép jámborainak része van az örök boldogságban.

Amidőn Bonifaccio a következő szonettet intézi a tudós költőnőhöz: «Sára, a te vakmerő szépséged mulandóbb, mint a levél, sírja az a te eredendő bűntől bemocsokolt lelkednek. Ez a bűn vette el az élet halhatatlanságát, és ez döntötte le isten hasonmását; siess a keresztvízhez, mert onnan jön az élet,» erre a következőképpen válaszol Sára, szintén szonett formájában: «Jól tudom, hogy a szépség mulandó virág, de bármilyen szép az én halandó külsőm, lelkem nem gondol vele. Égő szomjúságtól gyötörve csak egy forrást látok, nevemet a világnak tisztán és halhatatlannak hagyni itt. Van egy nedv, mely a léleknek megszerzi az üdvösséget, de nem a keresztvíz, hanem az igaz istenfélelem könnyeinek árja,

és az én szívem nem fukarkodott ezzel a nedvvel, és így is fog maradni.»

A «Manifesto»-ra Bonifaccio egy semmitmondó hat oldalas írásban válaszolt, melyet észre se vettek már. Cebà beteg és elkeseredett állapotában alig vett róla tudomást. Egyébként még halottas ágyán sem hagyta el a kitérítés gondolata. Barátjának Marcantonio Doriának és nővérének Izabellának gondjaiba ajánlta a zsidóasszonynak lelkiüdvösségét és 1623 április 12-én meghalt.

Érdekes az ajánlása barátjához Doriához, melyet azon 53 levélhez írt, melyeket Sára Copiához intézett:

«Eposzom az «Eszter királyné» annyira megindított egy nemes zsidó asszonyt, hogy velem barátságra lépett. Én nem tagadtam meg, hogy lelkével szerelmi frigyet kössek, hogy saját lelkemet megjavítsam. De négy év multán beláttam, hogy kevés hasznot érek el az ő és az én lelkem számára, amiért elhatároztam, hogy tervemet feladom.»

Copia írásai közül itt adunk egy töredéket a «Manifesto»-ból és egy dalt «A lélekhez.»

1. A «Manifesto»-ból.

«Azt kérdeztem magamtól, miért is van szükség egyáltalán Velencében egy ilyen értekezésre? De amikor egy kis ideig olvastam abból, amit ön én ellenem írt, csak végtelen csudálkozást vagy mély-séges megvetést érezhettem az ön vakmerő rágalmai-val szemben, amelyeket minden meggondolás nélkül intézett ellenem, mintha éppen olyan csalhatatlan fürkészője volna az emberi szívnek, mint Isten maga. Ha valaha filozófiai vagy theológiai szempont-

ból kifogást tettem ön ellen, ez nem azért történt, mintha én kételkednék hitemben, hanem csak azért, hogy tanuljak. Az ön kétségeit az én hitem épsége iránt már csak az is eloszlathatta volna, hogy *zsidó* maradtam. Ön azt állítja hogy se nem filozófus, se nem theológus. Én sem azért fordulok önhöz, hogy tudósnak tartson.

«Ön a lélek halhatatlanságáról mer beszélni, a filozófia legnehezebb témájáról. Bevallom, hogy én sokkal kevesebbet tudok önnél, de hogy önnek bebizonyítsam, hogy ön milyen keveset ért a kérdéshez, elegendő, ha önt azokra az aljas rágalmakra emlékeztetem, melyeket ön a könyve elején vág a fejemhez, azt mondván, hogy én vagyok *az egyetlen zsidó*, aki annyi ezer év után ilyen balhitet követ. Azt még megbocsátom önnek, hogy Josephus Flavius iratait a zsidók különböző nézeteiről nem olvasta, de azt nem, hogy saját hitének evangéliumaira nem emlékszik. Mert különben olvasta volna Mátéban 22.: a szaduceusok, egy zsidó szekta, tagadták a halhatatlanságot. Mit ért ön a filozófiához, ha azt mondja, hogy Lucretius joggal adja Epikurosnak, aki tagadta a lélek halhatatlanságát, «a filozófia napja» nevét, ellenben azt állítja, hogy engem, akit Epikurosszal egy véleményen lévőnek tart «a filozófia holdja» elnevezés illet meg. Az olvasóra bízom az ön logikájának értékelését. De nem állhatom meg, hogy önt egy másik helyre ne tegyem figyelmessé, amelynek az én véleményem szerint nevetést, az öné szerint szánalmat kell keltenie. Ez a hely az ön iratának 10. lapján fordul elő, ahol ön pathétikusan így

kiált fel: «Ah az ember igazán meghal, bárcsak akarná Isten, hogy tréfából haljunk meg.» Hisz ezzel ön elárulja, hogy nem akar meghalni. Ó Bonifaccio úr, mit játszunk? Hisz ön abban, amit prédikál, vagy nem hisz? Ha a test és lélek elválásakor, *a lélek egy jobb állapotba kerül*, ahogy ön bebizonyítja, és ami különben ezen bizonyítás nélkül is *biztos*, mért becsüli akkor ön többre az első állapotot az utóbbinál? Mért nagyobb az ön szeretete a jelen mint a jövő élet után? Így ellentmondani önmagának, az rossz jel. Hogy mi vitte önt erre? Semmi egyéb, mint az ön kicsinyes hiusága, minden percben a nyomdába futni, azt hiven, hogy az a dicsőség, ha sok könyve jelenik meg, anélkül hogy az értékükkel törődnek. Önnek követnie kellett volna Horatius tanácsát, melyet az Ars poeticában ad: «Szóra sem érdemes az olyan vers, melyre szerzője sok időt nem fordított, és mindaddig nem változtatta, javította és csiszolta, míg tökéletes nem lett.» De ha önnek annyira szíven feküdt, hogy megvédelmezze a halhatatlanságot, miért védi meg egy gyöngye asszony-nyal szemben, miért nem hívja ki a porondra Empe-doklest, Anaxagorast, Epikurost vagy Aristotelest? Óh, ön a levegőbe sújt, vitéz harcos, anélkül hogy más hang is hallható volna, mint az ön rekedt trombitája. Kiáltsa hát: győzelem, győzelem! És nehogy az jusson az eszébe, hogy az én szavaim alkalom és ok új párbajra, azért ismétlem, hogy ez a kis munka nem válasz az ön kihívására, hanem csak egy egyszerű manifestum, mely kiment engem, amiért nem jelenek meg a porondon. Éljen boldogul!

A halhatatlanságot, melyet prédikál, bizonynyal eléri, ha annyira követi az ön keresztény tanait, mint én az én zsidó tanaimat.»

Itt megnyilatkozik egy asszony tudása, szelleme, logikája, éleselméjűsége, és egyuttal a testévé, vérévé vált zsidó türelmesség, a talmud és a rabbinusok tanítása, mely szerint minden nép jámborainak részük van az örök üdvösségben.

2. Sára éneke «a lélekhez.»

Ó isteni formája a halandó embernek, magasztos célja az isten alkotásainak.

Lélek, te érzed, te tudod, hogy a tiszta étheren át veszed repülésed, a gonosz világból a mennyek felé, melyek halálod után megnyílnak néked.

Belefáradtam abba, hogy tovább is keresselek, nem gondolok többé hiú s mulandó dolgokra, amiket csak akkor találsz meg, ha ősi képedhez visszatérsz.

*

És mégis megpróbálták, elhíttetni a világgal, hogy Sára hajlott a csábításra és hűtlenné akart lenni hitéhez. Nos, megcáfolhatatlan bizonyítékunk van az ellenkezőjéről. Egy olasz tudós, Soave, megtalálta a sírját, melynek héber szövegén, szójátékán és mértékén könnyen felismerhető Leon de Modenának Velence rabbijának a szerzősége. A felírás fordításban így szól:

«Siremléke a jámbor asszonynak, Sárának, Jákób Sullam feleségének.

«Szorongató angyal nyíllal támadt Sárára, az észnek úrnőjére, és leterítette. Az asszonyok legből-

csebbike, az asszonyok koronája volt ő. A szegény és szükölködő neki társa és barátja volt. S bár most falánk férgek tehetetlen martaléka, eljön majdan megváltója s szól hozzá az Úr: Térj vissza, térj vissza Sulamith.

«Elhunyt pénteken ádár 5-én 5401-ben.»

Azaz 1641 februárjában halt meg. 50 éves lett. A férje túlélte őt és a köztársaság és tudós férfiai együtt siratták ennek a kiváló asszonynak elvesztését, aki elérte a tudás és művészetek csúcsait, és örök emléket állított magának hazája költőinek pantheonjában.

De nekünk ő többet jelent, a hithűség babérkoszorúza hősnője ő, lelkes harcosa hitünk ideáljainak.

Hamburg.

Dr. Leimdörfer D.

A KONSTANCI ZSIDÓ.

Hegyek tövében áll egy régi város.
Sok hídja, tornya, magas templomíve —
Hófödte sziklacsúcsok fényiben,
Hídegen néz a síma vitzükörbe.

Van ott egy öreg utca, régi, szűk,
Repedt falak, bedülő háztetők
Tompán törik meg lépések zaját.

Az utca ég!

Három tetőnek véres, piros lángja
Végig világít a sikátoron.

A lángokból kilép egy emberárnyék...
 ... Mintha az égő tűz szülötte volna...
 Megrezdül — és megy-megy —; lába nyomán
 A pusztító tűz, ni! utána nyargal,
 Feléje ölti gyilkos nyelveit.

És vissza nincsen út.. Köröskörül
 A szomorú házakban zsidók laknak.
 Az ő utcájuk ez!.. S az utca ég..!
 Vértől és tűztől bíborlángban ég..

Mi lesz ez emberrel, ki ott siet?
 Megmenekül? .. a tűz eléri őt?

Rég múlt időknek zordon fátyolát,
 Mely eltakarja őt szemünk elől,
 A költő keze föllebbenti most.

A XIV. század zsidóüldözéseinek borzalmát nyitja föl előttünk *Wilhelm von Scholz*, a «Konstanci zsidó» történetének előadásával.

Hasszon orvos, konstanci zsidó, nemes érzésű, fenkölt gondolkozású ember. Eldobja hitsorsosainak ruháját, eldobja magától vallásukat. Nem akar velük osztozni a nyomorúságban, az üldözött vadéhoz hasonló, földönfutó, hazátlan életben. A jövőnek széles, ragyogó perspectiváját látja maga előtt, dolgozni akar és *érvényesülni*, magáért, embertársaiért, otthont, hazát akar magának teremteni és annak a zsidó leánynak, akit lelke minden vágyával, a csöndes emberi boldogság a, nyugalmas családi élet olt-hatatlan szomjúságával szeret.

És így szól egy öreg zsidóhoz, *Azarjá*hoz:

Hát élet az,
 A mit te élsz és hajdan én is éltem?
 Mindúntalan elvész az út mögöttünk
 Mint égő szőnyeg lábaink nyomán.
 ... Nem érzed-e szükségét, öreg ember
 Az otthonnak? egy háznak, mely tiéd?
 Melyet bezársz, ha rád borúl az est
 S amelyben magadé az éjszaka.

A föld, amelyen állasz, a tiéd!
 Egy talpalatnyi tér,
 Mely elhatárol a nagy végtelentől
 S fáradt szívednek nyughelyet kínál:
 A tiéd!

AZARJÁ.

Hát van-e ország, van-e olyan város,
 Hol házat vehet a zsidó magának?
 Nekünk csak egy hazánk van, egy: a sír.
 Haragvó Jehova áll mi fölöttünk.
 Örök bolyongás a mi életünk.
 Nem negyven évig vezetett-e Mózes
 Egyiptomból a pusztaságon át?
 S igazi hazánk lett-e Júdea?
 Elűztek onnan is és Babylonba
 Fogságba hurcolták el Izraélt.
 Így tart ez mindig, így, örökre így.
 A vándorlást majd te is megtanulod,
 Hidd el nekem ...

A puszta légbe,
 A semmibe gyökeret verni nem lehet.

De hát — ki tudja —?, tán az Úr parancsa,
 Örök bolyongásunknak célja az,
 Hogy meg ne álljunk a mulandóságban.
 Minél világosabb lesz majd előttünk,
 Hogy vándorlásunk, mint a földi élet

Örökké úszó, nagy vízáradat,
Amelynek véghatára nincs sehol:
Annál mélyebben érezzük hazánkat
Egyedül istenben! ő benne csak!

Nasszon nem tudja titkát rejtegetni az öreg zsidó előtt, aki csak az imént volt részese a Nasszon nagylelkű, önzetlen barátságának (megmentette őt az anyagi romlástól, a bukástól)

NASSZON.

Aszarja! ez a ház enyém!

AZARJA.

Az nem lehet.

NASSZON.

Polgára vagyok a városnak.

AZARJA.

Hogy . . ?!

NASSZON.

Keresztény lettem.

Dolgoznom kell, öreg, érvényesülnöm.

Álmodozásra nem születtem én . .

Érvényesülnöm kell s emberré lennem!

A vén Azarja haragja rettenetes erővel támad Nasszonra. Fájdalmában a földre borul és imádkozni, vezekelni hívja Nasszont. Kétségbeesése olyan szertelen, hogy föl akarja gyújtani Nasszon házát és később is sötét végzetszerűséggel áll Nasszon útjában.

Úgy e bár, mindjárt az első pillanatban világos önök előtt, hogy előadásom hősének, Nasszon orvosnak, a konstanci zsidónak, aki függetleníteni akarja magát minden faji kötelektől, a ki ember, egyedül csak — *ember* akar lenni, el kell pusztulnia ebben a küzdelemben?

A világfelfogásnak ez a tisztasága, az emberi méltóság, az emberi hivatás nagyszerűségének ez a teljessége lehetetlen az ő világában és talán lehetetlen az emberi világban általában.

Az életnek olyan erős gyökerei vannak, amelyek visszánöttek a multba, hogy katasztrófa nélkül nem lehet azokat fölszakítanunk.

Mikor Nasszon menyasszonya megtudja, hogy az orvos elhagyta apái vallását, könyörög, sir, hogy térjen vissza közéjük, mert így — az új életbe nem követheti.

«Semmi sem veszett el, ha visszatérsz» — rimánkodik a leány.

«Csak az életem» — feleli sötéten Nasszon.

Az ő útján megállás nincs. Minden szempillantással, minden szívdobbanással közelebb ér a rettenetes katasztrófához.

A halálos gyűrű mindegyre szorosabbá szűkül körülötte. Egyedül áll a mélység fölött, két — egymást gyűlölő, egymással halálos farkasszemet néző világ között. A vén Azarja vészkiáltása:

«Mi nem bocsáthatunk meg nekik soha...»

«Túlságosan sokat szenvedtünk!»

nem tud megenyhülni a Nasszon humanizmusában.

Az események sötéten gomolyognak egymásra.

Egész Konstanc polgársága talpon van. A császár 20.000 forint váltságdíjért megengedte nekik, hogy kirabolják és elpusztítsák a zsidókat.

Azok — szegények — még nem tudnak róla semmit. De Nasszon mindent tud. A zsidómészárlás napját a városi tanács már megállapította.

És az előző éjszakán Nasszon elindul a gheztóba (hiszen ott van a menyasszonya is) hogy megmentse a zsidókat.

Még egyszer felölti testvérei ruháját és a sötét éjszakában ellopózik a zsidók házai közé.

A gheztó régi falai, a dűledező szalmafedelek épen úgy állanak, mint régen, Nasszon gyermekkorában . . . ott, abban az első viskóban lakott az apja, az edes anyja . . . szomorú visszaemlékezés. A hold rémesen búvik elő a felhők alól és rávilágít Nasszon sápadt arcára. A közeli vízparton kikötött csolnako-
kat egymáshoz csapkodja a szél . . .

Mint tolvaj lopózik Nasszon a házak között. Megáll egy ajtónál és kopog. A csukott ablakok mögött világosság látszik, de a kopogásra nem felel senki. Rohan egy másik kapuhoz. Ott is ébren vannak a házban, de a hívásra senki sem mozdul. Csönd és borzasztó mozdulatlanság mindenfelé. Mintha pestis nyargalt volna végig a szűk, piszkos utcán és elefejtette kioltani a gyertyákat. . .

Nasszon kétségbeesetten hívja a testvéreit. Most még van idő. A sötét éjben, a készenálló csolnako-
kon még elmenekülhetnek. . . Egy pár óra múlva már vér mossa az utca sarát . . .

«Hallgassatok rám! jó barát az, a ki szól!»

A házak kapui lassan kinyílnak. De Nasszonnak senki sem hisz.

E közben az összeesküvő polgárok megtudják, mi történik a ghettóban. Ezrivel rohanják meg a zsidók utcáját épen a menekülés pillanatában. Az utcai harcban leszurják Nasszon menyasszonyát.

Nasson sorsa ezzel betelt.

Lánkra verik őt is, mint a többi életben maradt zsidót és másnap már áll — a *máglya!*

A szomorú uton, mely a vesztőhely felé vezet, a püspök megállítja a menetet, hogy megkegyelmezzon Nasson orvosnak, aki őt halálos bajból gyógyította ki.

De Nasszonnak nem kell a kegyelem. Minek neki az élet? A társak, akiket elhagyott, gyűlölik, a társak, a kiket keresett, nem ismerik. Az ember itt is, ott is zord, vad, bestiális. Idegen lett ő mindakét helyen. Az egyetlen élő lény, akit szeretet fűzött hozzá, holtan fekszik a lábainál. És ő, aki a világot akarta szívére ölelni, most szíven szúrva, mint megváltást várja a máglyahalált.

NASSZON.

Nincs már erőm, hogy földézzem arcát,
Nincs már erőm, hogy hangját visszahívjam . .
. . . Örökre elvonúlt törékeny árnya
A földi életből . . . Magam vagyok!

PÜSPÖK.

Adjatok innia . . .

Oldjátok le a láncait . . .

Vigyétek gyorsan a folyóhoz őt,
Ott vár egy sajka rá.

Nasson, ébredj föl éjszakádból.

NASSZON.

Igen.. fölébredék.. mint akit
Álmában vertetek agyon —
S mikor fölébred — már halott.

PÜSPÖK.

Nem, szabad vagy!

NASSZON.

Ne állíts meg!
Hadd menjek végig gyászos útamon..
.. Mi ez? Ki vagy? .. már egyszer láttalak,
De akkor halott voltál.. szédülök..
Minden csak látszat, káprázat, .. eredj..!

PÜSPÖK *(az ég felé).*

Uram! egy lélek vész el, hogy ha meg nem áldod.
Mélyen sújtottad őt a föld porába,
A forgatag fölkapta — és kétségbeesés
Ragadja most a kárhozat felé.
Hatalmas isten! adj erőt nekem,
Hogy ezt a kárhozatnak indúlt lelket,
Mely beleszédül a nagy végtelenbe,
Megmentsem néked, oh nagy isten,
Még mielőtt most visszahullana
A földi élet fullasztó porába.

NASSZON.

Benediktus testvérem, jöjj velem,
E rövid úton elkisérsz, úgy-e?
.. Amit az éjszakákon át beszélünk,
Be más lett most, hogy fölvirradt a nap.
.. Imádkozzál csak csendesen tovább.

A kín viharzik testemen keresztül
 És útja végtelen,
 Míg feldagad elfáradt szívemig ..

De akkor újra megváltottam a világot ..
 A földi élet minden szenvedése
 Az én elmulásommal megszűnik.

PÜSPÖK.

Az étellel vagyok adósod, Nasszon,
 Hagyd megfizetnem ezt a tartozást.
 Beteg vagy! Hadd legyek most én az orvosod.

NASSZON.

Nem, nem! te nem segíthetsz rajtam ..
 — Érzem én ..

PÜSPÖK.

Nasszon, értsd meg a szavam.
 Szabad vagy, én feloldom láncaid.
 Visszavezetlek az életbe téged,
 Mint te visszavezettél engemet.

NASSZON.

Oh ..! idegen kéz arra képtelen,
 Ha önmagunkban nincs hozzá erőnk.
 Itt végeszakad az én életemnek.
 Máglyatüzébe visz az én utam,
 Meg nem állíthat senki, még te sem.
 Miért nyitod hát durván szét a látyolt,
 Mely szenvedésem eltakarta már,
 Miért hisz vissza öntudatra engem?
 Lelkemnek sötét, fájó mélyein
 Legyőztem én már régen a halált.

PÜSPÖK.

Úgy egyet kérdek még csak tőled, Nasszon:
Mint keresztény halsz meg, vagy mint zsidó?

NASSZON.

Minden közösség felbomlott.
Sem keresztény, sem zsidó nem vagyok.
Nem tartozom én itt már senkihez.
A föld, amelyet könnyem áztatott,
Nem volt hazám. Nincsenek társaim.
Elpihenés csak a halálba van,
És nyugalom csak a megsemmisülésben.

PÜSPÖK.

S biztos vagy-é, Nasszon, hogy a halál.
Megsemmisít? Hogy nincsen visszatérés?
Hogy nem kell folytatnod az életet,
Ahol most megszakítod,
Minden terhével s szenvedésivel?

NASSZON.

Az étellel ne rémíts engemet.
E kételyeket rég lezártam én.

PÜSPÖK.

Oly nyughatatlan volt az életed.
Nyugtalan még az öröklétbe is?
Megmérhetetlen messzeségeken
Üres magányban visz a rémes út
És hangtalan, félelmes éjszakában.
Ha fáradtan, megtörve összeroskadsz
S pihenni vágyol forró szomjúságban,

Rettentő kín szakítja lelkedet,
 Minőt a földön ember még nem ismert.
 És ez a kín kerget majd céltalan!
 Utadon nem lesz senki sem veled,
 Csak a sötét, az örök éjszaka,
 Amelynek perzselő lehellete
 Kétségbeesett örülésbe hajt.

NASSZON.

Az öröklét magános útja az.

PÜSPÖK.

És kínjaid csak nőnek az időben!
 A végtelen bolyongás útjain
 Egyszerre elfog majd a rémes érzés,
 Hogy mérhetetlen mélységekbe omlik
 Körötted minden! csak *te* állsz —, *magad*.
 A szörnyű szédületben hasztalan
 Igyekszel szempilláidat lecsukni.
 Egy ismeretlen kéz nem engedi.
 Látnod kell, látnod, elrémült szemekkel,
 Amint melletted minden elmúlik,
 Csak egyedül te nem!
 Neked maradnod kell, Nasszon,
 Maradnod mindörökre!

NASSZON.

Ha a nagy vándorlásnak vége ez,
 Úgy én már régen vándorlok nagyon.

PÜSPÖK.

Most itt a válaszút. Még visszatérhetsz.
 Ha fáradt emberek, szűk ösvenyén
 Fájdalmas életüknek

Egymásra lelnek s szóttalan
 Egymáshoz állnak, úgy a társtalan
 Társat talál és megvigasztalódik.
 Nasszon! neked távoznod nem szabad!

Nézz vissza életed történetébe.
 Megvetve, kigunyolva, szennyesen,
 Födetlen fővel forró nap tüzében
 Vitted az élet súlyos terheit.
 A mihez hozzányult a két kezed
 Mind darabokra hullott szét a földön
 S futó homokba hordta a vihar.
 S nem volt-e mégis gyönyör szenvedésed?
 Hiszen fájdalommal életet jelentett,
 Ez életet kínálom újra néked!

NASSZON.

A szenvedésem édes volt, igaz.
 De itt a földön nincs — csak szenvedés!
 A mit reám mért sorsom, elviseltem.
 De jaj! a többieknek szenvedését,
 Mely összenyomja fáradt lelkemet,
 Tovább viselni nem tudom. Megyek!
 Egyedül megyek... nem sokára majd
 Utánam jön egy másik — épen így —
 Talán te Benediktus... vagy te ott...

EGY POLGÁR.

(a megláncolt zsidókra mutat.)

Azok! azok!

TÖBBEN.

A zsidók!... senki más...!

NASSZON.

Eladta őket a császár, ugy-e?
 Húszezer forint volt a vételár!
 S most azt akarjátok, hogy égjenek?
 De e kis tréfára ti ráfizettek.
 Ki adja meg majd a kamatokat?
 Hagyjátok élni, hadd dolgozzanak,
 Az aranyat hadd hordják új halomba,
 S raboljátok ki akkor újra őket!
 Bolondok! kik e nyomorult zsidókkal,
 Ki tudja mennyi pénzt égették el!

AZ EGYIK TANÁCSOS.

Igaz! meg kellett volna gondolnunk...

EGY MÁSIK TANÁCSOS.

Még meggondolhatjuk; még van idő.

POLGÁRMESTER.

Általános a pénzszükség. Talán még
 Megmásíthatjuk az ítéletet.

EGY TANÁCSOS.

Kivégeznünk úgy Nasszont sem szabad.

EGY MÁSIK.

Ugyan! ez nem fog soha gyűjteni!
 S valami látvány még is kell a népnek.
 Félek, hogy ép bőrrel már a zsidókat
 Úgy sem juttatjuk vissza házaikba,

POLGÁRMESTER.

Szavazzon hát azonnal a tanács.

(hirtelen összegyűjtik a szavazatokat.)

POLGÁRMESTER *(hirdetve.)*

A zsidók szabadok! Hazamehetnek.

POLGÁROK.

Halljátok ezt?

Nem égetik meg a zsidókat.

(fenyegető zúgás a polgárok között.)

POLGÁRMESTER.

Csak ti értetek kiméeljük meg őket.

Sok pénzük van elásva . . . kineseik . . .

Elveszne mind, ha most meghalnak ők.

(A zsidók térdre borulnak. Nasszon ruháját csókolják.)

NASSZON *(elháritva a hálálkodókat).*

Ne adjon halát senki énnekem!

Nem akartam meghalni veletek,

Ez az egész! Csak menjetek haza

És éljetez tovább e nép között

Idegenül, megvetve, gyűlöletben.

Csak gyűlöljétek, vessétek meg egymást,

Mindnyájan méltók vagytok megvetésre!

POLGÁROK.

Az orvost is megmentik? Azt ne tőrjük!

Annak csak nincs elásott pénze, úgy se!

Máglyára véle! lássuk égni őt!

POLGÁRMESTER.

Csak nyugalom! az orvost nem kiméeljük!

NASSZON.

Megérted-é már, püspök, vágyamat,
 Hogy nem akarok — ember lenni én?!
 Hogy szégyen égeti a lelkemet:
 Embernek lennem itt ezek között!

Nincsen erőm, hogy ezt a szennyet én
 Lemossam életemről. Nincs erőm,
 Hogy fönt, magános tiszta csúcsokon
 Egyedül járjak mélységek fölött.

Úgy-e megértesz? úgy-e, hogy megértesz?
 Tagadd, ha tudod! mondj nemet! Te hallgatsz? ..
 Lelkedbe öntöm hát gyónásomat!

Nagy messzeségből cseng feléd a hangom,
 A végtelenből, csillagok közül,
 Sötét időknek mély gyászán keresztül
 Kopogtat szíveden... hallgasd meg azt.

Oh hogy szerettem én itt e világot!..
 ... Ez fáj... Testem érzéki életén
 Túlnőtt szerelme lángoló szívemnek
 S a világot tartotta átölelve.

De vége van!

Sodor a szennynek piszkos áradatja
 És menekülnöm kell!

Belémerülök a tisztító tűzbe.

Égjen el minden, ami bennem él

És aludjon ki minden, a mi ég!

Benediktus! nekem nem volt hazám!

Testem porának sem lesz nyughelye!

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE HORVÁTORSZÁGBAN AZ EGYENJOGÚSÍTÁSIG.

A Magyar és Horvátország között évszázadok óta fennálló szoros történelmi kapcsolat remélni engedi, hogy a társország zsidósága történetének, közjogi helyzetének és szervezetének ismertetését a magyarországi művelt hitrokonok meleg érdeklődése fogja kíséreti. Ezért közlöm tanulmányomat, mely a zsidóság történetét egy új fejezettel, a horvátországi zsidók történetével, gyarapítja első ízben ezen Évkönyvben. Ezen fejezet hiányát sajnálattal tapasztaltam. Dr. Philippson Márton berlini egyetemi tanárnak a «Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums» által 1907 (I. kötet) és 1910-ben (II. kötet) kiadott «Neueste Geschichte des jüdischen Volkes», című műve, melynek harmadik, az oroszországi zsidók történetét tárgyaló kötete még az «Évkönyv» megjelenése előtt fog a sajtó alól kikerülni, behatóan, néha a legaprólékosabb részletességgel, csaknem mindig a szükséges tárgyilagossággal foglalkozik a zsidók történetével a múlt században, a horvátországi zsidóságot nem is említi. Az elismert történettudós művének ezen nagy hiányát azon ok magyarázza, hogy nem állott rendelkezésére oly dolgozat vagy mű, mely a horvátországi zsidók történetére vonatkozólag forrásul szolgálhatott volna, vagy pedig a vallásügy tekintetében teljesen önálló Horvátországra hívta volna föl figyelmét. Ezen nagy hiány észlel-

hető Dr. Venetianer Lajosnak az «IMIT» által jutalmazott, 1901-ben kiadott «A zsidóság szervezete az európai államokban» című értékes művénél is. A tudós újpesti kollega még a schwarzburg-rudolstadt-i kis fejedelemségben élő 58 zsidó lélek (a Deutsch-Israelitischer Gemeindebund 1895-ben kiadott Statistisches Jahrbuch adata) szervezetét is közli, a 20032 (1900. népszámlálás eredménye) lélekből álló horvátországi zsidók szervezetét azonban teljesen figyelmen kívül hagyja. Pedig az 1868. XXX. kiegyezési alaptörvény szerint (Horvátországban 1868 I.) Horvátország, illetve Horvát és Szlavon királyságok, Magyarország társországa és (48. §.) bel-, vallás- és közoktatásügy, valamint igazságügy tekintetében teljesen autonóm. «A zsidók Horvátországban» cím alatt rövid értekezésem jelent meg a Dr. Weiszbürg Gyula által szerkesztett «A Jövő» hetilap I. évf. 30—36. és 45. számaiban. Értékes adatokat közölt Dr. Schwarz Gábor az «Évkönyv» 1900. és 1903. évfolyamában, valamint horvát nyelven a Horvát-Szlavon-Dalmát Országos Arkivum Értesítőjében (III., IV., V. és X. évfolyam), különösen a zágrábi hitközség történetére vonatkozólag.

A zsidók legrégebbi letelepülésének határozott megállapítására nem állanak rendelkezésünkre biztos adatok. Már az I. században római gyarmat volt a mai politikai Horvátországot is felölelő Pannónia. Hogy a római légiók kíséretében zsidók is voltak, ezt ma már nemcsak régi történetírók állítják, hanem az újabbkori ásatások eredményei, a pólai III. századbeli sírkövek, a gráci emlékkő, a stájer földön

kiásott makkabeus pénznemek, valamint a magyarországi zsidó sír- és emlékkövek (Évkönyv 1902. és 1904. évfolyamai) is igazolják. A rómaiak fontos kereskedelmi városai Horvátország területén Cibalæ (Vinkovce), Mursa (Eszék), Sirmium (Mitrovica) és Siscia (Sziszek) voltak. Feltehetjük tehát, hogy már a horvátoknak a VII. század első felében történt bejövetele előtt laktak itt zsidók.

Hogy az önálló horvát királyok korában (1102-ig) még éltek zsidók az országban, ezen tényt bizonyítja Chaszdej ibn Saprut (910—970), III. Abd-ul-Rachman neves kalifa, a «hivők fejedelme» orvosának és titkárának, az ünnepezt zsidó maecenásnak a kozár királyhoz intézett levele. A távoli országokból érkező urának ajándékokkal kedveskedő küldöttségeknél behatóan kérdezősködött a lelkes Chaszdej a kozarok országa és királya felől. A 953-ban érkezett horvát és szlavyon király küldöttségét két zsidó, Mar Saul és Mar József kísérte, akik örömet szolgálhattak felvilágosítással, mivel értesülésüket egy Mar Amram nevű vak tudóstól szereztek hazájukban, aki állítása szerint a zsidó király asztalánál ült. A két horvát zsidó készséggel vállalkozott arra, hogy Chaszdej levelét a kozár királyhoz juttatja. József kozár fejedelemnek kimerítő válasza bizonyítja, hogy megbízatásukat hűen teljesítették. A kimerítő levelet és választ magyar nyelven közli Dr. Kohn Sámuel «Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez» című művében (Budapest 1881. 40—43. oldal). Több mint valószínű, hogy úgy a római korban, mint az önálló horvát királyok idejében csak egyes zsidó

családok éltek elszórtan. Községek létesülését nem igen tételezhetjük föl. Hogy a történet hullámai később hová sodorták horvátországi hitrokonainkat, ezen kérdésre hozzávetőleges választ sem adhatunk. A XVIII. századig nem találunk zsidókat Horvátországban. E helyütt az újkori zsidó tudomány úttörő, ünnepeelt mesterének, Dr. Zunz Lipótnak egy nagy tévedését kell megemlítenem. «Zur Geschichte und Literatur» című művének (Berlin 1845) 188. oldalán R. Gerschom-ot, az «exilium fényét» tartja a XI. században a talmudtudomány alapvető mesterének a francia, német, angol és szlapon zsidók számára. «Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes» (Berlin 1859) 12. oldalán azt állítja, hogy az említett időben a szlavóniai zsinagógák is visszhangzottak a zsinagógai költők (pajtanim) alkotásaitól. A 66. oldalon pedig azt véli, hogy a XIV. század óta «Szlavónia» is említették a zsinagógai ritus tekintetében. A 72. oldalon így ír: «Szlavónia, amihez régibb időben Csehország is tartozott, zsidó lakosságát részben a byzanci országokból kapta». Ezen nagy tévedés nem kerülte ki Lőw Lipót sастekintetét. A Ben-Chananja II. évfolyama (Szeged 1859) 139. oldalának egy útóiratában figyelmeztet reá és felhívja Zunzot, hogy a Szlavóniára vonatkozó adatok bizonyítékait közölje folyóiratában. Akkor ki fog derülni, hogy nem Szlavóniáról, hanem Csehországról van szó. Mint az idézett hely mutatta, Zunz maga is sejtette, hogy hamis nyomon jár, ha a mai Szlavóniára gondol. Tényleg a Cseh és Morvaország területén létezett szláv birodalom értendő a Zunz által idézett «Szlavónia» alatt.

Szlavóniában nem laktak zsidók oly számban, hogy községet képezhettek volna. A XI. század óta még gyér számban sem éltek.

1690-ben szabadult fel az ország a török járom alól. A császári biztosok a lakosság összeírását fogantatosították és instrukciókat adtak a városok közigazgatására nézve. Az eszéki 1698-ban kelt. «Von der römischen kayserlichen wie auch königlichen Mayestät zu Visitir und Einrichtung der neuen Acquisiten in Hungarn, Croatien und Slavonien allergnädigst abgeordneten Commission denen edlen, wohlweisen auch ehrenvesten N. N. Richter und Rath der Statt und Vöstung Essegg auch einverleibter Vorstatt Vaross zu ihrer guten Ordnung und geziemenden Richtschnur, wie sie sich in ein und anderen künftighin zu verhalten haben werden hiemit anzudeuten». Hogy a bizottság hogyan képzelte a jó és szép rendet, kiviláglik az instrukció 3. pontjából: «3-tio das allgemeine Stattveesen nach der einhelligen Lehr der heiligen römisch christ.-katholischen Kirchen in guter Einigkeit des allein seelig machenden Glaubens desto besser eingerichtet und erhalten werde zu fordist alle und jede Ungläubigen als da seyend Haiden, Juden und Türken, wie auch schismatische Griechen und Rätzen, die Zigeiner und so forth alle andere Ketzler und Unkatholische, welche der römischen katholischen Kirchen nicht zugethann, was Orths und Nahmens dieselbe seyn mögen, abschaffen und auf keine Weis mehr gedulden.»* A tilalom

* Crtica iz slavonske povijesti. Napisao ih Josip Bösendorfer Osijek 1910—379 l.

nem igen vonatkozhatott zsidókra, mivel az összeírás egyetlen egy zsidót sem mutatott ki.

Az 1729. XIX. törvény megtiltotta a zsidóknak az ország területén való letelepülést. Az 1741. XLVI. törvény ezen tilalmat az összes nemkatholikusokra kiterjesztette. Az ország el volt zárva a zsidók elől és csak elvétele kisérelhette meg egy-egy zsidó család megvesztegetés árán a letelepülést. A szomszédos magyar megyékben is csak igen kis számban laktak zsidók. Az 1720—21. években megejtett összeírás szerint a magyarországi zsidók lélekszáma 11374 volt. Az 1735—38 években foganatosított részletes összeírás is csak 11621 zsidó lelket állapított meg. Pozsony és Sopron megyékben 1900, Nyitrában 1800, Mosonyban 850, Trencsénben 800, Vas, Pest és Zemplén megyékben egyenként 500 lélek lakott. A Horvátországgal szomszédos megyék közül Bácsben 90 (22 család), Somogyban 5 (1 család), Zalában 100 zsidó (22 család) élt, míg Baranya teljesen zsidómentes volt. A 47 magyar szabad királyi város közül 12 tűrt zsidókat falai között. Pozsonyban 770, Kismartonban 600, Budán 156, Trencsénben 98 volt a zsidók lélekszáma, a többi 8 szabad királyi városban csak néhány család lakott.* Ezen hivatalos kimutatóra különös nyomatékkal utalhatunk, mivel sűrűn találkozunk azon teljesen téves nézettel, hogy zsidók a XVIII. században szabad királyi városokban nem lakhattak. Lakhatásukat nem a törvény gátolta, hanem

* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Budapest 1896. 39, 59, 62, 282 l.

a városok privilégiumai. A letelepülési engedély megadása a városok előjogaihoz tartozott. Vagyonosokkal szemben, akik egyrészt magas adót fizethettek, másrészt ajándékokkal kedveskedhettek a város urainak, elnézést és türelmet gyakoroltak. Így magyarázhatjuk azon feltűnő tényt, hogy az országos törvény, valamint a városi statutum tilalma dacára 1746-ban két zsidó család lakott Eszék alsóvárosban. A megye, az akkori szokás szerint, únos-untalan a zsidókat szidja, hogy hamis pénzt hoznak forgalomba, hogy lopott holmikat rejtenek el, hogy a drágaságot ők okozzák és ezért még a vásárok látogatását sem engedi meg nekik. A két zsidó családot minden áron ki akarja üzetni. A szegényebb család el is költözött. A vagyonos Hirschl, akinek szülei is itt laktak és 5000 forint vagyon fölött rendelkezett, egyedül maradt. 1748-ban szigorúan rá parancsol a megye, hogy a legrövidebb idő alatt távozzék, különben erőszakkal viteti a Dráva túlsó partjára. Az ajándék ismét lehűtötte a megyei főnökök bösz haragját, sőt 1749-ben maga a megye állította, hogy a 30 frt adót fizető zsidó maradhat a városban. Midőn azonban rövid idő múlva hamuzsírgyára tönkre tette, nyomban távoznia kellett.* Csak 1777-ben költözött ismét zsidó család Eszékre Mária Terézia engedélye alapján.** Az ország többi megyéiben is ilyen lehetett a helyzet. Pozsega megye 1770-ben közli, hogy területén nem lakik zsidó, Pozsega város is azt jelenti,

* Crtice . . . 349 és 388. l.

** Ben-Chananja. I. évf. 273. l.

hogy zsidók csak a vásárok alkalmával jönnek a városba és 1—2 napot töltenek benne, amiért 1757 óta naponként és személyenként 1 forint türelmi adót fizetnek. Szerém-vármegye 4 forint adót szedett a vásárt látogató zsidótól.*

Kivételt csak a határőrvidékhez tartozó, katonailag kormányzott Zimony város képezett. Itt már a XVIII. század első felében laktak zsidók és községet képeztek. Eddig még nem sikerült határozottan megállapítanom, hogy mikor és kitől kapták az ottani zsidók letelepülési engedélyüket. Állítólag teljesen hiteles családi tradíció szerint III. Károly (1711—1740), aki a török háborúk folytán elnéptelenedett déli megyékbe idegeneket telepített, adott különösen csehországi zsidó családoknak letelepülési engedélyt. Más tudósítás szerint Mária Teréziától kapott mintegy 30 család engedélyt** azon megszorítással, hogy csak az elsőszülött nőülhet idegen városból és alapíthat itt családot. A kikötést idővel nem respektálták és 1859-ben mindazoknak, akik családot alapítottak, noha nem voltak elsőszülöttek, valamint a külön engedély nélkül letelepülteknek, távoznik kellett a városból. Csak az engedély alapján lakók, valamint a spanyol ritust követő (szefárd) zsidók, akik török alattvalók voltak, maradhattak. Nincsen kizárva, hogy az engedélyt nem a király, hanem a katonai parancsnok adta. Hiszen Georg Olivier Graf v. Wallis

* Schwarz: Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj. Vjesnik X. 5. l.

** Allgemeine Zeitung des Judenthums. 1859 évf. 276 l.

zimonyi katonai parancsnok adott 1739-ben engedélyt a Belgrádból menekült szefárd zsidóknak, hogy Temesvárott letelepülhessenek.¹ A zimonyi hitközség levéltárában egy eredeti okmányt találtam, mely igazolja, hogy az a XVIII. század első felében már fennállott. A városi katonai parancsnok utasítja az oltalomba vett hitközséget, hogy 1746 november 1-től 1747 október végeig 100 rénus forintot fizessen a szerémi-dunai határőrvidéki katonai pénztárba.² Nem tartom valószínűnek, hogy az első letelepülők Belgrádból menekült szefárd zsidók voltak és hogy számuk csak később lett korlátozva.³ 1754-ben 3 üveges, 1 timár, 1 vízhordó, 1 szabó, 1 serfőző volt a zsidók között. A XIX. század elején több szefárd zsidó család költözött Belgrádból Zimonyba, ezek azonban török alattvalók maradtak.

A község első rabbija Jerucham Júda volt. Egyik, talán közvetlen utóda irodalmilag is működött. A leipniki (Csehország) születésű Leipniker Baruch, a **רע שמואל** a talmud több traktátusához novellákat tartalmazó kis mű szerzője, melyet már 1776-ban approbáltak Hamburger Léb németkeresztúri és

¹ Dr. M. Löwy. Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár. Szegedin 1890. 7 l.

² Teljesen hamis tehát azon állítás, hogy Zimonyban csak 28 zsidó család lakhatott az 1816 17/I és 1817 26/XII «magas döntés» alapján. Az idézet leiratok csak a régi engedély megerősítéseül szolgálhattak. L. Zavičajno pravo. Sabrao Practicus. Zagreb 1894. 271 l.

³ Ignaz Soppron. Monographie von Semlin. Semlin 1890. 301, 327 és 470 l.

Chajesz Gerson nagymartoni rabbik, de nyomtatásban csak 1796-ban jelent meg Bécsben, midőn Bloch Iszachar Ber boszkovitzi rabbi is ellátta approbációjával. Az Ötkönyv és a Zsoltárokhoz írt לְרוּךְ בְּרוּךְ című aggadikus műve nem lett kinyomtatva, csak kéziratban maradt meg.*

Valószínű, hogy a községnek statutumai is voltak. A legrégebb Chevra törzskönyv első lapján található alapszabályok egy régibb törzskönyvből vétettek át és ide irattak az 573. év (1813) niszán hó 25-én, a hét első napján. Ezen javított alapszabályok a péterváradai (פּוֹרְוֹד) alapszabályokból lettek átvéve, ezeknek pedig a belgrádi német (askenáz) hitközség alapszabályai szolgáltak mintául. Ezen adatból nem szabad következtetnünk arra, hogy a katonai határőrvidékhez tartozó Péterváradon is fennállott a XVIII. század végén zsidó község, noha az 1776 előtt Temesvárra költözött német (askenáz) zsidók előbbi lakóhelyei között Pétervárad is előfordul.** Sehol sem akadtam nyomára annak, hogy Péterváradon valamikor zsidó község létezett volna. Több mint valószínű, hogy az alapszabályban említett Pétervárad alatt Ujvidék, illetve az ottani Chevra értendő. A múlt század első felében a köznép nem tett különbséget Pétervárad és a Duna tulsó oldalán fekvő Ujvidék között. Pétervárad volt a vár, Ujvidék pedig a város. Péterváradon lakott a bácskai és szerémi zsidók leg-

* Magyar Rabbik. Nagyszombat 1906. 151. sz. és Ozar ha-Szefarim. Vilna. 1880. 167 l. A nyomtatási év 596, 556-ra javítandó.

** Löwy i. m. 8 l.

vagyonosabbja és legbefolyásosabbja úgy a katonai, mint a világi hatóságoknál, akit általánosan péterváradi Simon név alatt ösmertek.* Családi neve Hirschl volt. Ő volt az ujvidéki község és Chevra elnöke. A zimonyiak tehát hozzá fordultak alapszabályokért és a tőle kapott alapszabályokat péterváradiaknak nevezték.

Gyakran olvashatjuk azon hamis állítást, hogy a humánus II. József (1780—1790) 1781 december 22-én kelt türelmi rendelete (decretum tolerantiale) megváltást hozott a sanyargatott zsidóknak. A rendelet azonban nem is említi a zsidókat és csak a nemkatholikus keresztény felekezetek vallásügyi viszonyait szabályozza 16 pontban. A megyék és szabad királyi városok előjogait és önkormányzatát megszüntető rendeleteit ő maga semmisítette meg. Az uralkodása alatt érvényesült liberális szellem üdvös hatása azonban a zsidókkal szemben tanusított bánásmódban is megnyilatkozott némileg. Jogilag csak az 1790/91 országgyűlés 38. törvénye segített a zsidók siralmas állapotán. Ez biztosította zavartalan lakhatásukat ott, ahol 1790 január 1-én laktak. A meghatározott lakóhely (fixum domicilium) birtokában levő zsidók házaló kereskedéssel foglalkozhattak és a vásárokat látogathatták. Kivételt csak a bányavárosok és a katonai határőrvidék területe képeztek. A magyarországi, különösen bonyhádi és nagykanizsai házalók a horvát vásárok alkalmával meggyőződtek arról, hogy ezen termékeny földön sokkal

* Szófér Mózes responzumai VI. k. 50. sz.

könnyebben boldogulhatnak, mint községeikben, ahol nagy a konkurrencia és így leghőbb vágyukat a letelepülési engedély megszerzése képezte. Néhány család meg is kapta a földesúri, vagy városi engedélyt. Így került a XVIII. század utolsó tizedének elején 4 zsidó család Vukovárra, 3—3 pedig Varasd és Zágrábba.

A következő évben, 1792-ben terjedelmes kérvényt intézett Magyarország és a kapcsolt országok (Horvát és Szlavonország) zsidósága az országgyűléshez, melyben a nemzsidó polgári lakosság jogait kérelmezik. Jogos kérelmünk ellen, így vélekednek, a kapcsolt részek képviselőinek sem lesz kifogásuk. Igaz ugyan, hogy az 1741—46. törvény megtiltja a nemkatholikusoknak a kapcsolt részekben való lakást, de ezen tilalom nem vonatkozhatik a zsidókra, mert zsidók Európa oly országaiban is lakhatnak, ahol nemkatholikusok nem települhetnek meg, mint például Rómában, vagy a római birodalomban. Ezen feltűnő jelenség oka, így okoskodnak, azon tény, hogy míg a katolikusok és a nemkatholikusok azt hiszik, a Messiás már megjött, mi csak a jövőben várjuk jövetelét. Mi tehát nem tartozhatunk sem a katolikusok, sem a nemkatholikusokhoz, akik alatt nemkatholikus keresztények értendők. Számunk továbbá oly csekély és vallásunk oly exotikus(?), hogy senki-nek sem kell félnie attól, hogy veszélyt hozhatunk a keresztényekre, vagy pedig keresztények vallásunk követőivé válnának. Kérésünket még egy igen fontos okkal támogathatjuk. A horvát királyság a magyar királyság és a tengerpart között fekszik. Magyaror-

szági termények kivitelének, vagy idegen termények behozatalának útja horvát területen vezet át. Magyarországra nézve igen nagy hátránnyal járna, ha ezen utat elzárnák előlünk, amennyiben az ottani letelepülést megtiltanák, mivel különben az osztrák tartományokon át Triesztbe kellene mennünk. Hivatkozhatunk azon horvát és szlavón helységek tanúságára, melyekben kereskedelmi célból tartózkodtunk. Igazolniok kell, hogy II. József uralkodása alatt mindenkor és mindenütt békésen és csendesen viselkedtünk ott, senkinek sem alkalmatlankodtunk, hanem kiváló szolgálatokat tettünk úgy az uraságoknak mint a népnek. Oly kereskedelmi cikkekét ugyanis, melyeknek kereskedelmi látogatásunk előtt alig volt valami értékük, mint pl. rongyot, nyúl bőrt, és makkot igen jó áron adhattak el nekünk. A többi termény ára is tetemesen emelkedett vásárlásaink által. Hitközségeink előjárói örködhethnének azon, hogy csak minden tekintetben kifogástalan, tisztességes kereskedők részesüljenek a kért jogok élvezetében.*

Az alaposan megokolt kérvény hatása alatt a november 12-én a nádor elnöklete alatt tartott regnikoláris bizottság törvényjavaslatot dolgozott ki, mely a kérvény több fontos pontját teljesítette. Horvát-Szlavónországra nézve úgy intézkedett, hogy a zsidók csak kereskedelmi célból tartózkodhatnak ott ideiglenesen, állandó letelepülésüket nem engedélyezte. A javaslatból nem lett törvény, és így 1807-ben meg-

* Leopold Löw: Der jüdische Kongress. Pest, 1871. 35, 41. 62 l.

újítták kérelmüket «az egész magyar királyság összes zsidói.» Elismerik, hogy az utóbbi években némi javulás állott be helyzetükben, mely azonban még mindég bizonytalan és vigasztalan. Különösen arról panaszkodnak, hogy a katonai határőrvidéken, ahol előbb lakniok és kereskedniök lehetett, most az 1791. 38. törvény dacára még az üzleti célból való utazást is megtiltották. Ezen állítás nem felel meg a történeti hűségnek. A katonai határőrvidék területén, ahol több mint félmillió lélek élt, nem lakhattak zsidók. Csak Zimony és Pétervárad számára kaptak egyes családok külön engedélyt. Lehetséges, hogy egyes szabadelvű katonai parancsnokok megengedték az üzleti célból való tartózkodást. Ugyanezen év november 24-én új törvényjavaslat készült a zsidók jogainak kiterjesztésére, mely a Mária Terézia által 1743-ban a zsidókra rótt türelmi adónak négy részletben négy év alatt fizetendő 1,600.000 frton való megváltását is kilátásba helyezte, ami a magyarországi zsidók meleg óhaját képezte. Mivel a törvényjavaslat igen hátrányos intézkedéseket tartalmazott, «a magyar királyság összes zsidói» december 27-én Pestről keltezett kérvényben fordultak a királyhoz jogaik tetemes bővítéséért. Gyakorlati eredménye sem a törvényjavaslatnak, sem a királyhoz intézett kérvénynek nem volt, a zsidók továbbra is nélkülözték a törvény oltalmát és védelmét és az uraságok, vagy városok jóindulatától függtek mindazon községekben, ahol 1790 óta települtek meg. Nemcsak a földesúr, vagy város örködött afölött, hogy idegen zsidó ne települjön meg önálló jurisdikciója területén, hanem

a zsidó község előljárójának is szigorúan kellett gyakorolnia az ellenőrizést. Saját érdekükben is igen lelkiismeretesen végezték ezen feladatukat. Egyrészt magas birságot kellett fizetniök minden idegenért, másrészt az új letelepülők megnehezítették volna a régiak életét. Rokonaik, vagy meghitt barátaik letelepülését úgy segítették elő, hogy azokat rendszerint saját üzleti alkalmazottaiknak minősítették. Ezért volt minden módos családnak az összeírás szerint oly nagyszámú személyzete. Statisztikai adatok gyűjtése zsidókkal szemben akkor gyakori volt. Az 1820 április 18-án kelt helytartótanácsi rendelet szerint úgy a jurisdikciók, mint a hitközségek pontos lajstromot tartoztak vezetni a helységben lakó zsidókról.

Varasdon már a múlt század elején a város elnéző türelme folytán 23 zsidó család élt, anélkül hogy a lakhatási engedélyt megkapták volna. Arnholzer Jakab rabbijuk kezdeményezésére 5563 pészach félünnepének második napján (1803) Chevrát alapítottak, melynek alapszabályai a kismartoni mintájára készültek. Községet csak 8 évvel később képezhettek, mivel 1811 november 30-án kapták meg ezen jogot a letelepülési engedélylyel együtt a várostól. Ezen engedély a szabadelvűség és maradiság, a közép- és újkor keveréke. A város nagylelkűen megengedi rabbi alkalmazását, a zsidó ünnepek megtartását és bármely utcában való lakást. Szívére köti a községi tagoknak, hogy előljáróságuk iránt a legnagyobb tisztelettel viseltessenek. Az előljáróság különös figyelmébe ajánlja az özvegyek és árvák, betegek és szegényekről való atyai gondoskodást. Az előljárót bírói

joggal ruházza fel. 50 frton aluli peres ügyekben ítélete ellen nincsen felebbezésnek helye, magasabb összegről szóló ügyben a városi magisztrátusnál kereshető jogorvoslás. A lakhatási engedélyt nyert 29 családon kívül nem települhet meg idegen zsidó Varasdon. Sőt az özvegy asszony, ha idegenből hoz férjet, elveszti engedélyét. Nyomatékosan figyelmezteti a kitközségi tagokat, hogy ne csaljanak és ne vásároljanak lopott dolgokat. A város engedélye nélkül Varasdon tartózkodó idegen zsidó nem lépheti át a templom küszöbét, különben 20 aranyat fizet az előljáráóság büntetés fejében. A magisztrátus az engedély dacára több ízben, 1820, 1834 és 1848-ban kísérelte meg a zsidók kiűzését, de a helytartóság mindenkor megsemmisítette a határozatot, az 1811-iki engedélyre való hivatkozással.*

Zágrábban 1806-ban alakult a 9 család és 57 személyből álló község, 12 lélek Zágrábban született, kettő Varasdon, egy Károlyvárosban, ahol 1796-ban lakott az első zsidó család, a többi Magyarországon született, első sorban Nagykanizsán. Foglalkozásukra nézve így oszlottak meg: 2 nagykereskedő, 3 kereskedő, 2 iparos, kárpitos és fogász, 2 tanító és 2 foglalkozás nélküli szegény. Az egyik nagykereskedő családja, noha a szülőknek csak egy gyermekük volt, 32 személyt mutat föl, rokonokat, könyvvezetőket, üzletvezetőket és segédeket. A zágrábi zsidók két

* Salomon Lengsfelder: Predigten, gehalten bei der Einweihung der Synagoge in Warasdin, Gr. Kanizsa 1861. 9–14 l.

fennhatóságához tartoztak. Egy részük a várostól kapott engedélyt, azoknak pedig, akik a püspök jurisdikciójához tartozó utcákban akartak lakni, a püspöktől kellett engedélyt szereznük. Az említett országos arkivum értesítőjében közölt néhány ily kérvényt és engedélyt a jelenlegi püspöki titkár.*

Friedländer Jakab zsidó kereskedő, aki előbb vállantanító volt Kapronczán és Kőrösön, 1817 szeptember 15-én azon kérvénnyel fordul a püspökhöz «als den bekannten grossmüthigen Gönner unserer Hebräer Gemeinde,» hogy engedje meg neki, aki a zágrábi metsző leányát akarja nőül venni, a jurisdikciójához tartozó utcában való lakhatást és üzletnyitását. 3 nappal később már megkapta a püspök következő válaszát: «Dem bittlich eingekomenen Jacob Friedländer um Schutz in der bischöflichen Gerichtsbarkeit wünschend das erfolgte Decretum auf sein eingereichtes Bittgesuch zu wissen, wird, nachdem die Original Schriften in der Gerichts Kanzley aufbewahret worden, der erfolgte Bescheid mitgetheilet: Dem mit einer Bittschrift vorgekommenen Jacob Friedländer, welcher in Koprainiz und Kreutz l. J. als Lehrer der hebräisch Religion Documenten über dessen gute Aufführung beylegte, wie auch aus Rücksicht seines künftigen Schwiegervaters, Schachters der hiesigen Hebräer Gemeinde, erlauben wir, welcher ein bekräftigtes Zeugniß über dessen Geburtsorte vorzuweisen verbindlich bleibt, in unserer Gerichtsbarkeit zu wohnen, und sein Ziel als Lehrer

* Janko Barlò: Vjesnik IV. évf. 193—194 l.

zu suchen, oder aber ehrlicher Weise den Handel zu treiben. Dahero den gewöhnlichen Obliegenheiten der Gemeinde in der wallachischen Gassen sich zu unterziehen. Unserem und unseres Burggrafen Gerichte gehorsam und ergeben, die Taxe des Schutzes unfehlbar alle Jahre bei der Cassa zu zahlen, ruhig und ehrlich zu leben verbunden bleibt. Widrigenfalls unserer Gnade verlustig wird.»

1819. június 18-án Spitzer Áron Lakompakról kéri a letelepülési jogot. Kérelmét nyomós okkal támogatja. Mióta egyetlen leánya Zágrábban van férj-nél, úgy ő, mint felesége annyira bántódnak utána, hogy egészségük megrendült. Szórakozás, vagy gyógyszer nem használ, csak a leányuk közelében való tartózkodás segítene rajtuk. Kérvényéhez a lakompaki hitközség következő bizonyítványát mellékelte. «Attestat. Vorweiser dieses Aron Spitzer wird hie-mit von Seiten der hiesige Lackenbacher Judenge-minde attestirt, dass Er ein hiesiger Lackenbacher Hoch-Fürstl. Esterhazyscher Schutz-Jud ist, hat auch hier sein eigenes Haus, auch so lang er hier wohnte sich ehrlich und aufrichtig auf geführet hat, solches wird von Seiten der Judengemeinde bestättiget und zur mehren bekräftigung das gemeinde Siegel bey-gedruckt. Sig. Lackenbach den 14-en Juni 1819. Markus Eisler Richter, Leopold Herzl, Geschworner, Lazarus Goldner, Geschworner, Markus Hirsch Ses-sel, Geschworner, Baruch Hirsch, Geschworner.» Ké-relmét a püspök teljesítette.

A következő évben Kohn Izsák a pozsonymegyei Réthe községből költözött Zágrábba. Fogászattal és

tyúkszemvágással foglalkozott és eleintén a város fennhatósága alá tartozó utcában lakott, a honnan rövid idő múlva püspöki engedéllyel a püspök jurisdikciójához tartozó utcába költözött. Ugyanott telepedett meg négy év után nagykorú fia, aki Pesten tanulta a foghúzás mesterségét. A püspöki engedély megszerzése könnyebben ment, mint a városé, ezért lakott több zsidó püspöki jurisdikció alatt. Ha a szülők jövődjüket házukba óhajtották venni vagy ha ez önálló üzletet akart nyitni Zágrábban, úgy ismét szükséges volt az engedély megnyerése. Ez azonban igen könnyen ment.

A zágrábi község 1820 körül választott rabbit a jámbor Palotta Áron személyében. A XVIII. század első negyedének alkonyán tehát három község volt az országban, melyeknek vallásos vezetése rabbikra volt bízva: Zimony, Varasd és Zágráb. A század elején működött Zimonyban Friedeberg nevű rabbi, talán közvetlen utóda lett* a ritka szellemes Horovitz Salom, akit a «rajeci maggid» név alatt ösmernek még most is a legszélesebb körökben. Horovitznak menekülnie kellett szülőföldjéről, Lengyelországból és hosszas vándorlás után Dessauga (Németország) került. Az ottani rabbinak annyira megtetszett szellemes és élces szentírás-magyarázata, hogy egy kerületéhez tartozó fiókközségről lemondott szeren-

* A zimonyi «Hazkara» שלום הלוי rabbi előtt a már említett Jerucham Júda első rabbi után, két rabbit említ משה ישראל בן מו"הר' אלכסנדר és יעקב בן ר' משה. Melyik a város monografiájában említett Friedeberg rabbi?

csétlen kollégája javára. De a kis község nem nyujtathatott megélhetési módot rabbijának és megengedte, hogy lelkipásztora idegen községekben tarthasson vendégszónoklatokat jövedelme gyarapítására. Horovitz az engedélyt alaposan kihasználta, úgy hogy községe távollétében más rabbit választott. Több mint egy éven át csakis vándorszónoklatokkal tartotta fenn magát, nemcsak Németország nagyobb hitközségeiben, de Kopenhágában is prédikált. Vándorútjában 1797-ben Rajecre került, ahol a rabbiszéket nyerte el. A kis község szintén megengedte neki a vándorszónoklatok tartását és így került később Zimonyba, ahol néhány éven át működött és 1830 augusztus 9-én hunyt el.* Ötszáznál több eredeti, rendkívül szellemes élcét 1865-ben adta ki Pesten Dessauer Nathan «Rajezer Rabbi oder der weltberühmte Witzkopf» cím alatt. Utóda szefard rabbi צחק מטרס' אברהם בכר 'צחק Mattaras lett, ezt ismét askenázi rabbi מאסר ב"ר מרדכי az Aszódról való Sámuel követte.**

Vajjon volt-e a zimonyi hitközségnek saját temploma, vagy pedig csak bérelt helyiségben végezték istentiszteletüket mint Varasdon és Zágrábban? Vukovárott is tartottak már állandó nyilvános istentiszteletet a közeli falvakban nagyobb számban élő hitrokonokkal egy pintér házában. A falvakban köny-

* Ben-Chananja VII. évf. 497. l. és Magyar Rabbik. V. évf. 938. sz.

** Szófér Mózes tanítványa. Hozzá intézte a mester az אה"ע II. köt. 150. responzumát.

nyebben szerezték meg a letelepülési jogot és úgy ott számosabban laktak, mint a közeli városban. Pozsega városa például csak egy vagyonos zsidó családot tűrt falai között. Ezen család 2000 frt évi jövedelem után fizetett 279 frt (Conventionsmünze) türelmi, ezenkívül városi és védelmi adót. A város közvetlen közelében fekvő Alaginci faluban mintegy 20 család élt, imaházat tartott fenn és egy Krakauer nevű rabbit alkalmazott.

Az 1825 szeptember 15-én 13 évi szünet után Pozsonyban megnyílt országgyűlést a zsidók is örömmel köszöntötték. A következő hónapban Pozsonyban találjuk a zsidók képviselőit, hogy az országgyűléshez benyújtandó kérvény fölött tanácskozzanak. A vasmegyei zsidók megbízottja volt egyúttal a horvátországi hitrokonok képviselője. Bizottságot választottak, mely egyrészt a jogok kiterjesztését kérelmező okmány szerkesztését, másrészt a türelmi adónak új alapon való kivetését volt hivatva elintézni. A latin és magyar nyelvű 1826 február 4-én benyújtott kérvényüket a képviselők kedvezően fogadták és így a zsidók nagy reményekkel néztek az országgyűlés működése elé. Ezek azonban nem valósultak meg. Csak hat évvel később dolgozott a regnikoláris bizottság törvényjavaslatot ki a zsidók viszonyairól Magyarország és a kapcsolt országokban. Ez igen szigorú intézkedéseket tartalmaz az idegen zsidók bevándorlásának meggátlására nézve, de az országban lakóknak mindenütt megadja a letelepülési jogot, csak a bányavárosokban nem. A 12 §-ból álló javaslat törvényerőre való emelése nagyot lendített volna a zsi-

dók ügyén. A javaslat megokolása hangsúlyozza, hogy némelyek az 1729. XIX. és az 1741. XLVI. törvények hatályát fenn akarják tartani Horvát és Szlavónországra nézve. Mivel azonban a kereskedelem a tenger felé irányul és már az 1790/91. regnikoláris bizottság is úgy értelmezte a törvényt, hogy ezen fontos okból a zsidóknak üzleti célból szabad a kapcsolt országokban tartózkodniok, ahol kisebb vagy nagyobb számmal állandóan is laknak, a bizottság csak liberális szellemben járhatott el.* A javaslat heves ellenzői a horvátországi delegátus, valamint Pozsony, Sopron és Lőcse városok képviselői voltak. Ezek külön indítványt terjesztettek elő a bizottság többsége által elfogadott javaslattal szemben. A horvátországi képviselő kegyetlen, szívtelen álláspontja és a zsidókat a legocsmányabb módon megrágalmazó javaslata élénk visszhangot kelthetett az önző horvát kereskedelmi céhek körében. Ezek irigy, kaján szemmel nézték a zsidó kereskedők térfoglalását és a legrútabb eszközöktől sem riadtak vissza, hogy az anyagi kárt okozó konkurrenséktől szabadulhassanak. Varasdon, Zágrábban és Károlyvárosban sokat szenvedtek a zsidó kereskedők a céhek kapzsisága folytán. A letelepülési engedély birtokában levő kereskedők, a budai helytartótanácsnál részesültek oltalom- és védelemben. A károlyvárosi magisztrátus 1838-ban igen terjedelmes kérvényt intézett a horvát bánhoz, hogy a város közvetlen közelében, a Bánia helységben lakó 7 zsidó családtól szabadulhas-

* Leopold Löw i. m. 82, 117, 174: 1.

son, mert ezek ártanak a károlyvárosi kereskedelmi cég tagjainak. Kérvényükben a talmudra is sűrűn hivatkoznak, mely minden csapásnak kútfeje, mert belőle merítenek a zsidók bátorságot a legnagyobb gazságok elkövetésére. A károlyvárosi magisztrátus valamely tagja mohón olvashatta az ártatlan talmud rovására kieszelt hamisításokat és ferdítéseket.*

1839-ben fordulnak a horvát zsidók első ízben országuk legfőbb méltóságának viselőjéhez, a bánhoz, valamint a horvát képviselőkhöz ügyük jogos és méltányos rendezése ügyében. Május 28-án nyújtja be Gmaz István ügyvéd «a zágrábi és varasdi zsidók községeinek a Horvát és Szlavónországokban fennálló egyéb héber községek nevében is» szerkesztett kérvényét, melyben hivatkozva a magyar zsidókra, akik szintén kérelmezték a lakhatási jogot és a polgári jogok rendezését, ők is kérik legalább a következő jogok engedélyezését. Úgy a városi, mint a földesúri jurisdikció területén ingatlan szerzését, az ipar minden ágának tanulását és üzését, az ország minden területén való utazást kereskedelmi célból és vallásuk szabad gyakorlását.

A pesti hitközség 1839 szeptember 15-én köriratot intézett az ország összes hitközségeihez. Arra kérte őket, hogy minden megye 2 képviselőt küldjön a november hó 15. tartandó konferenciára. A gyűlésre a varasdi hitközség is kapott meghívást. Egyszermind azon kérelmet intézte hozzá a pesti hitközség, hogy ő értesítse nevében a gyűlésről az ország többi hit-

* Schwarz Gábor: Vjestnik X. 15 és V. 8.

községet, mert a pesti nem ismeri őket. A gyűlés már a hó első napjaiban meg lett tartva és 12 megbizottat választott az országgyűléshez benyújtandó kérvény szerkesztésére. Az albizottság ezen feladattal később Schwáb Löw pesti főrabbit bizta meg és ekkor történt birodalmunkban első ízben, hogy zsidóknak a törvényhozó testülethez intézett kérvényét hitrokontolla készítette. A kérvényt a Karok és Rendek szívesen fogadták. Törvényjavaslat készült, mely a legszebb várakozásokat is kielégítette. A zsidó vallás receptióját is biztosította. A türelmi adót megszüntette. A zsidókat a magyar korona országaiban a nem nemes lakossággal egyenjogúaknak jelentette ki. A főrendiház nem fogadta el a tulszabadelvű javaslatot, melyből ennek következtében a képviselők törölték a zsidó vallásra vonatkozó passust. A módosított javaslatot a főrendek elfogadták, de Bécsben alaposan megnyirbálták. Az 1840 május 10-éről kelt királyi rezolúció a zsidók jogainak végleges elintézését későbbre halasztotta és törvényileg csak azt engedte meg, hogy a magyar korona országaiban született zsidók, valamint azok, akik letelepülési engedélyt nyertek, a jövőben az ország bármely részében lakhatnak, kivéve az 1791. XXXVIII. törvényben megemlített bányavárosokat. Iparral és kereskedelemmel foglalkozhatnak és saját vallású segédeket tarthatnak. Családi és utónevet kell viselniök és a születési eseteket anyakönyvbe kell vezetniök. Okmányokat és szerződéseket az ország valamely nyelvén kell írniök. Ahol a zsidók városi engedély alapján eddig is vásárolhattak polgári birtokot, ott ezen joguk a

jövőre nézve törvényileg biztosítottatik. Noha a szentesített 1840. XXIX. törvény-értéke teljesen eltörpül a törvényjavaslat mellett, mégis nagy vívmányt jelentett a zsidók számára. Ezen törvény biztosította nekik a szabad letelepülést, melyért évtizedeken át küzdöttek. A törvényben említett bányavárosokon kívül Szent István koronája országainak egy nagy területe képezett kivételt, a katonai határőrvidék. Keletkezése a XV. századba nyúlik. Mátyás vetette meg alapját, midőn Törökországból menekült bosnyákok és szerbekből az ország déli határának különösen a törökök ellen való védelmére a zenggi kapitányságot szervezte. Későbbi királyok újabb és újabb katonai határőrvidékeket alapítottak. Az 1807 november 1-éről kelt szervezet az egész katonai határőrvidéket négy egymástól független «Generalkommando»-ra osztotta fel. Minden Generalkommandó megfelelő számú Regimentskommandóból állott. A közigazgatás teljesen katonai volt. A legfelsőbb hatóság az udvari haditanács volt. A föld katonai hitbizományt képezett. A lakosságot a katonai szolgálat fejében a föld örökölhető élvezeti és használati joga illette meg. Ezen óriás területen kivéve Zimonyt és Péterváradot, ahol csak egy-egy család élhetett, zsidók nem lakhattak. Sőt a vásárokat sem látogathatták. Csak 1841 július 17-én engedte meg a haditanács, hogy a helység parancsnokának különös engedélyével legfőlebb 24 órán át tartózkodhatik zsidó határőrvidéki területen. A házaló kereskedés azonban tilos volt. Ezt fájdalmasan tapasztalták a zsidók, kiknek nagyobb része ezzel foglalkozott. A nagykani-

zsai hitközség tagjai, akik élénk kereskedelmi összeköttetésben állottak a szomszédos horvát, a határőrvidékhez tartozó helységekkel, nagyon érezték a szigorú tilalom okozta kellemetlenségeket és hátrányokat és 1845 július 20-án sérelmeikkel a belovári katonai parancsnoksághoz fordultak orvoslás végett. A parancsnok azt válaszolja a községnek, hogy a házalási tilalmat újból kihirdettette az egész kerületben és mivel zsidók a tilalom dacára házalnak, a századosok parancsot kaptak, hogy a törvény szigorát alkalmazzák velük szemben. Gyapjú, bőr, viasz és méz készpénzen való vétele megbízható és becsületes izraelita kereskedőknek meg van engedve, de érvényes útlevéllal kell magukat ellátniok és a századosnál azonnal jelentkezni kötelesek. Ott be kell mutatni a magukkal hozandó mérleget és mérő eszközöket is, hogy azokat kipróbálhassák. Aki nem ragaszkodik pontosan ezen intézkedésekhez, maga magát okolja, ha a határőrvidéki területről kitiltatik. A kanizsai hitközség több ízben járt közbe tagjai érdekében és kieszközölte, hogy a nyerstermények készpénzen való vételének engedélyét is többször kihirdették az egyes századok helységeiben. A parancsnokság viszont jóakarólag tanácsolja az előljárásnak, kösse a tagok szívére, hogy házalással, csempészetel vagy a határőrvidéki lakosság megkárosításával ne foglalkozzanak, mert különben irgalmatlanul bűnhődni fognak. A parancsnokság válaszából kirí az előítélet és elfogultság szelleme és a hitközségi előljárásnak több ízben önérzetes hangon emel panaszt egyes tisztek ellen, akik nem annyira hivatali buzgóságból, mint

rosszindulatból akadályokat gördítenek derék kereskedők elé is és igen sértő bánásmódban részesítik őket.

Javulás csak 1851-ben állott be, amely év szeptember 9-én a legfőbb katonai parancsnokság újból utasította az összes parancsnokságokat, hogy a készpénzen nyers terményeket vásárló izraelita kereskedőket humánus bánásmódban részesítsék. A házalás és élő állatokkal való kereskedés azonban továbbra is szigorúan tilos. A kereskedő — ezt nyomatékkal hangsúlyozza a leirat — hozza magával törvényes útlevelét, melyet azon századparancsnoknak kell láttamoznia, akinek területén a «speculans» bevásárolni óhajt. A határőrvidékre vonatkozó ezen okmányokat Löw Lipót 1862-ben (Ben Chananja V. 350—354 l.) nyílt levélben közli Kuranda Ignác osztrák birodalmi képviselővel és arra kéri, tegyen lépéseket ezen kivételes állapotok megszüntetése érdekében. Úgy látszik, Löw nem ösmerte a horvát határőrvidék szervezetét, különben tudta volna, hogy ott egészen különös intézkedések állottak fenn a lakosság védelmére. 1850 május 7-én új alaptörvényt kapott a határőrvidék, mely a föld tulajdonjogát házközösségekre (Hauscommunion) utalta. Csak ezek szerezhettek korlátlanul birtokot. Hivatalnokok, tisztek és papok csak legfeljebb hat hold birtokába juthattak. Belovár megyében egy Singer nevű zsidó katonai házközösség is létezett, melynek egyik tagja 1880 ban Starčević párti képviselő volt.*

* A határőrvidékre vonatkozó némely adatot Dr. Krašković Lajos vukovári ügyvéd szivességének köszönök.

A nagykanizsai hitközség meleg testvéri rokonszenvvel kísérte horvátországi hitrokonai viszonyait. 1843-ban azon jóakarátú tanácsot adja a zágrábi testvérközségnek, hogy kérelmezze a horvát képviselőktől az ország zsidó lakói jogainak szélesítését és bővítését. A zágrábi hitközség megfogadta a testvéri tanácsot és tanácskozásra hívta a szomszédos varasdi, körösi, károlyvárosi és sziszeki községeket, hogy együttes kérelemmel forduljanak a horvát országgyűléshez.

A kérvényt Goldmann Mór, a zágrábi község hitszónoka, Epstein József elnök és Epstein Sámuel «a többi zsidó nevében» nyújtották be 1843 április 23-án. Hálás szívvel említik az 1840. XXIX. törvény jótékony hatását, de kénytelenek hiányára utalni. A törvény célja nemes, de a nyújtott eszközök nem vezethetnek az elérendő célhoz. Elismerik a törvény áldását, mely megengedi az ipar és kereskedelem különféle ágaival való foglalkozást, zsidó segédek tartását és a zsidó gyermekek ipari oktatását, de kérdik, hogyan élvezzék ezen áldást, ha eddig nem válhattak zsidók mesterekké? Ki oktassa és tanítsa a zsidó gyermekeket és honnan szerezzünk zsidó segédek? A törvény nemes intenciójának elérésére tehát azt kérelmezik, hogy keresztény segédek is alkalmazhassanak a zsidók, gyermekeiket kereszténymesterekhez adhassák kiképzés végett, hogy polgári és paraszt birtokokat vehessenek és hogy a tudomány és művészet bármely ágát művelhessék. A kérvénynek, noha a hitközség Eötvös József «A zsidók emancipációja» című iratának három példányát nyújtotta

át a befolyásos képviselőknek, eredménye nem volt. Sőt a horvát képviselők két évvel később külön kérvénnyel fordultak a királyhoz, hogy ne szentesítse a pozsonyi országgyűlésnek a zsidók érdekében hozott törvényjavaslatát.

Amit a horvát zsidók nevében a zágrábi község az ottani képviselőháztól kérelmezett, ezt biztosítani akarta az ország összes zsidói számára azon 21 pontból álló törvényjavaslat, melyet úgy a Karok és Rendek, mint a felsőház 1844-ben elfogadtak. A horvát bán már a pozsonyi országgyűlésen tiltakozott a zsidók jogainak ily bővítése ellen és különvéleményt terjesztett kérvény alakjában a királyhoz. A következő évben a horvát országgyűlés is ily értelemben fordult az uralkodóhoz. Különösen az ingatlanszerzés ellen irányul támadásuk. Ennek engedélye az 1790/91 XXVI. és XXVII. törvénybe ütközik, mely csak katolikusoknak és nem egyesülteknek (szerbeknek) engedi meg a birtoklást Horvátország területén. Ha a keresztény lutheránusok nem szerezhetnek nálunk ingatlant, így érvelnek, hogyan lehetne ezen jogban zsidókat részesíteni.

Az 1846 június 24-iki királyi leirat szüntette meg a Mária Terézia óta fizetett lealázó türelmi adót, a mennyiben megengedte, hogy megváltás fejében 1,200.000 frtot fizessenek. A gyér számú horvát zsidókra az összeg hatvankettede lett kivetve. A zágrábmegyeiekre 8105 frt 10 kr, a pozsegaiakra (város) 1085·20, a szerémiekre 719·35, a varasdiakra 3555·56, a verőczeiekre 5205·45, míg a Kaproncza városában lakó zsidókra 604·49 frt lett ki-

vetve.¹ Úgy látszik, hogy a zimonyiak nem fizettek türelmi adót. Szerém megyében csak Vukovárott és a szomszédos néhány faluban lakhatott zsidó, a megye tulnyomó része a katonai határőrvidékhez tartozott.

A Magyarország és hozzákapcsolt tartományokbeli izr. lakosok megbizottjai — tizen — 1848 július 24-én irták alá a képviselőkhez intézett kérvényt, melyben igazságot, szabadságot és egyenlőséget kérnek. A kérvény az országban körözve lett, de állítólag nem is került a képviselők elé.²

Az ország zsidó lakossága számának hozzávetőleges megállapítására a mult század első felének alkonyán nem állanak rendelkezésünkre megbizható adatok. A felekezeti folyóirataink és hirlapjainkban található tudósítások, erről tanulmányom folyamán többször meggyőződtem, nagyon megbizhatatlanok és tévesek. Az első 1840-ben Varasdról kelt hirlapi tudósítás szerint³ Szlavóniában nincsen 30 családot számláló község, a geográfiai Horvátországban pedig csak mintegy 800 zsidó lélek él. Ezen tudósítás nem túlzott, hanem alaposan kissebbített. Szerinte Varasdon 43, Zágrábban 40, Károlyvárosban 7, Kapronczán 6 és Körösön 5 zsidó család lakott. Alapos okom van arra, hogy a varasdi adatok megbizhatóságában is kételkedjem. Három évvel a tudósítás

¹ Dr. Bernstein: Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, 28 és 29. l.

² Magyar Zsidó Szemle II. 72. l.

³ Allg. Zeit. d. Jud. 17. szám,

után alakult ott a pesti községben fennálló «Cheszed Neurim» (ifjú szeretet) egylet mintájára egy hasonló nevű és jellegű, műveltséget terjesztő és jótékony-ságot gyakorló egylet, melynek megalakulása után azonnal 63 tagja volt. Sziszek, mely 1843-ban, mint láttuk, mint község szerepel, egyáltalában nincs megemlítve. Határozottan hamis a Szlavóniára vonatkozó adat. A tudósító nem ismerte a zimonyi hitközséget, mely már egy évszázaddal előbb alakult 30 taggal és most virágzó község volt. Nem volt tudomása a vukovári községről sem, ahol magában a városban 122 zsidó lélek lakott, a szomszédos falvakban pedig ennél nagyobb volt a zsidók száma. A községi tagok túlnyomó része szegény volt és házalással foglalkozott, de magában a városban néhány módos, művelt kereskedő élt, akik élénk üzleti összeköttetésben állottak Pesttel. Ha üzleti ügyben ott tartózkodtak, melegen érdeklődtek az ottani hitközségi viszonyok iránt. A varasdival egyidejűleg itt is alakul «Cheszed Neurim» egylet. A vukováriak merész lépésre vállalkoztak. Templom építését határozták el. Ugyanezen terv foglalkoztatta már 1833 óta a zágrábi és 1837 óta a varasdi községet, de a kivitelt a városok megakadályozták. A törvényre hivatkoztak, amely zsidóknak ingatlan birtok szerzését meg nem engedi. Midőn a vukovári lakosság a zsidók határozatáról értesült, a legnagyobb felháborodással tárgyalta azt. A város atyái nyomban küldöttséget menesztettek az illetékes diakovári püspökhöz, hogy akadályozza meg a templomépítést, mert különben nagy sérelem esnék a keresztény lakossá-

gon. Az önérzetes zsidók azonban, így emlékszik meg a helybeli ferenczrendi kolostor protokolluma a nagy eseményről,* oldalba rúgták a városi atyákat és a megyénél a legrövidebb idő alatt kieszközölték az engedélyt.

Így épült 1845-ben az első zsidó templom Horvátországban Vukovárott.** Az új istenháza szépséghibában szenvedett. Tetejét kémény éktelenítette. Az engedély ezen feltételhez volt kötve. A község csak egy évtized után vihette keresztül eltávolítását.

A vukovári templom építési évében alakult az eszéki község. Alapszabályokat csak négy évvel később szerkesztett. Tizenkét évre bérelt imaházat és iskolát nyitott. A községi tagok többsége a szomszédos Rétfaluban és a Dráva tulsó oldalán fekvő magyarországi Dárdán lakott. A várostól nem kaptak könnyű szerrel lakhatási engedélyt és azért csak üzletük volt Eszéken. Reggel jöttek a városba és este távoztak.

1847-ben készítették a kapronczai zsidók községi szabályaikat. Chevrájuk már 1834 óta volt.

Az első magán zsidó iskola 1803-ban nyílt meg Zimonyban, Varasdon 1820-ban létesült. Zágráb 1841-ben követte a szép példát, Vukovár és Eszék valamivel később.

* Srieenske Novine 1908. évf. 33. szám. Dr. Büchler Sándor «A zsidók tört. Bpesten» 202. l. tévesen írja az évszámot 1844-nek.

** Ben Chananja I. évf. 273. l.

Varasdon már 1830-ban létesült az első, szervezet nélküli nőegylet. A községi szegény asszonyok támogatására szánt járulékokat bizalmi hölgy kezelte, akit elnöknőnek hívtak. Egyéb jövedelmi forrása nem volt az alapszabályokat nélkülöző nőegyletnek.

Midőn 1848 ban a pesti reformegylet felhívással fordult az ország hitközségeihez, hogy csatlakozzanak a mozgalomhoz, a körlevél alig néhány községben talált visszhangra. Szerém vármegye illetve Vukovár zsidósága hajlandó a reformálásra az emancipáció érdekében, de kiköti, hogy a reformok ne érintsék a vallás sarkalatos elveit. Zsinat egybehívását ajánlja, amely kiegyenlítené a más vallásuak és közöttünk fennálló nagy ellentéteket, «hogy ne illethessenek bennünket azon szemrehányással, hogy vétünk az emberiség és az ész ellen.* Az ujkori szellemnek nemcsak Vukovárrott voltak követői, hanem még több híve volt Zágrábban. Az ottani község már 1840-ben alkalmazott egy tiszta német nyelven prédikáló hitszónokot, aki 1838-tól 1840-ig a csehországi Turnauban működött. Goldmann Mór Prágában végezte tanulmányait és ismeretei gyarapítása céljából Páduában is hallgatott theologiai előadásokat. Varasdon Hirschenstein rabbi működött. Zimonyban oly szefard rabbi helyettes volt, akinek nevét az irodalom is megörökítette: Alkalay Júda 1843-ig viselte ottani hivatalát, azután a Szentföldre költözött. 'נורל לדר' című művében Palesztina gyarmatosítására, zsidókkal

* Büchler i. m. 448. l.

való betelepítésére hívja föl hitrokonait.* Állítólag Montefiore Mózes is meg látogatta, hogy a nagy emberbarátot tervének megnyerje. Vajjon Alkalay magát tartotta-e a cionista szellemű terv első apostolának, vagy ismerte a thorni Kalischer Zebi Hirsch «Emuna jesara» című művét, melynek igen valóságos szerzője csak 1843-ban propagálta nagy buzgalommal ugyanazon eszmét? Kétséget nem szenved, hogy Kalischer mellett Alkalayt is a cionizmus első buzgó hirdetői között kell említeni. Neve és művei azonban feledésbe mentek, míg Kalischert gyakran említik.

A magyar szabadságharc fontos határkö a horvátországi zsidók történetében, mivel gyászos vége után nagy számmal költöztek be ide. Új községek alakultak Diakováron és Verőczén. A régiiek gyarapodtak. Rohamosan nőtt az eszéki. Művelt rabbik kerültek az országba. 1850-ben foglalta el Löwy Dávid a vukovári állást, 1852-ben jött Rokonstein Lipót Zágrábba, ahonnan hat évi működés után távoznia kellett, 1853-ban választotta Varasd Lengsfelder Salamont rabbijává, 1856-ban hívta meg Szentesről az eszéki hitközség Spitzer Sámuel.

1855 november 5-én jelent meg a császári patens a Pius pápa és Ferenc József között kötött egyez-

* Magyar Rabbik IV. 25 és Ozar ha Sefarim 94 l. Első kiadása Bécs 1857, a második Amsterdam 1858. Löw Lipót szerint Ben Chananja V. 226. l. «Kol Kore» és «Pethach ke-Chuda schel Machat» című műveket írt volna terve érdekében. Tényleg שמע ישראל és דרכי נועם, מנחת יהודה művecskéék szerzője.

ményről (Konkordatium). Célja az volt, hogy hit, vallásosság és erkölcsi erő honoljanak az osztrák császárságban. A 36 pontból álló egyezmény 5. pontja az iskolák és a tanítók fölött való felügyeletet a püspökök, illetve az általuk kinevezendő katolikus papokra bizza. Ezen évben az országban 23 zsidó középiskolai tanuló volt.* A vukovári község, mely az 1846-ban készített «Ceremonial-Statuten» alapján magát «Versammlungsgemeinde»-nek nevezte, ami a német Synagogengemeindenek felel meg, már 1851-ben elhatározta, hogy egy három diplomás tanerőből álló héber-német iskolát (Trivialschule) szervez és a szükséges anyagi források előteremtésére bizottságot választott. Tervüket csak hat év után valósíthatták meg. 1857 október 16-án érkezett le a császári királyi zágrábi helytartótanács engedélye. Az iskola-helyiséget, minthogy a község nem vehetett örök időre házat, 30 évre bérelte, de 1857 november 23-án királyi engedéllyel a telekkönyvbe mint a község tulajdona jegyeztetett be azon kikötéssel, hogy az épület csakis iskola céljaul szolgálhat. A helytartótanács engedélyéről a diakovári püspököt is értesítette, aki a tovarniki esperest, mint tanfelügyelőt megbizta, hogy a tanítói állások betöltésénél a községgel egyetértőleg járjon el, az iskolára felügyeljen és tapasztalatairól neki jelentést tegyen. Ugyanezen évben a zimonyi község kapta meg az iskola megnyitási engedélyt, a következő évben az eszéki. A tanítás nyelve eleinte kizárólag a német volt és csak később

* Ben Chananja. I. 46.

tanította a városi iskola egy tanítója napi egy órán át a horvát nyelvet a zsidó iskolában. Az országban tehát négy engedélyezett zsidó népiskola volt: Zágrábban, Vukovárott, Zimonyban és Eszéken. 1868-ban újból megnyílt az 1848-ban feloszlatott varasdi iskola.

1857-ben szerezhetünk pontos adatot a zsidók számára vonatkozólag. Az akkori népszámlálás 5253 zsidó lélekről számolt be, akik a lakosság 0.32%-át tették. Most már egészen biztos adattal támogathatjuk fenti állításunkat, hogy felekezeti lapjaink tudósításait csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk. A Ben Chananja II. évfolyamának (1859) 138. lapja két tudósítást közöl közvetlenül egymás után. Az első rövid «Slavonien» című, Schwarz aláírású tudósítás közli, hogy egész Szlavóniában mintegy 250 zsidó család él, melyek csak 30 év óta költöztek be. Községet csak Eszék képez, csak ennek van rabbija és iskolája. Közvetlenül utána olvassuk Löwy Dávid vukovári kerületi rabbi tudósítását a vukovári templomról, iskoláról és a zsidó családok számáról, mely akkor 90 volt. Az első tudósítónak minderről tudomása nem volt, nem csodálkozhatunk tehát, ha a sokkal távolabb fekvő, egy évszázaddal idősebb zimonyi községet sem ismeri, melynek már sok rabbija és nyilvános iskolája is volt. Csak azon csodálkozom, hogy a szerkesztő a két folytatólagos tudósítás közötti óriási ellentétet észre nem vette. Ugyanezen évfolyam 574. lapja «Horvátországból» közöl tudósítást. A tudósító szerint a geográfiai Horvátországban mintegy 2500 zsidó lélek él és öt község

áll fenn: Zágráb, Varasd, Csáktornya (mely pedig Magyarország területén fekszik) és a két miniatur község Kapronca és Kőrös. Sötét képet fest úgy a zágrábi, mint a varasdi községről. Mindkettő a hanyatlás szomorú jeleit mutatja. Zágrábban elárvult a szószék Rokonstein távozásával és az iskola is csak tengődik. A 100-nál több családból álló község iskolájának összes tanulóit a nyári félév alatt egy tanító oktatta, aki azonkívül az előimádkozói teendőket is végezte. Csak most fog a község második tanerőről gondoskodni. Sokkal jobbak voltak a viszonyok több mint egy évtizeddel azelőtt, noha akkor a modern hitszónok választása miatt a község két pártra és községre szakadt, de mindegyik párt jól kielégítette híveinek vallásos szükségleteit. Varasd értéke is tetemesen alább szállott. Megszűnt a rendezett, modern istentisztelet, melyre a község büszke lehetett, az áldásosan működött «Cheszed Neurim» egylet és az iskola. A község áldozatkészségének látható jele a díszes új templom lesz, melynek építése nemsokára befejeződik. Igen találó a tudósító jelzője a kaproncai és kőrösi községekre vonatkozólag. A «miniatur» jelző nemcsak a nagyságra, hanem az erkölcsi értékre, a belső tartalomra is vonatkozik. Ezen találó jelzővel illethette volna Károlyvárost és Szigetvárost is. Kapronca volt közöttük a legrégebb és legnagyobb, Károlyváros a legkisebb, a zsidó családok száma ott alig emelkedett húszra, de műveltség tekintetében felülmulta a többieket és már 1855-ben alkalmazott német hitszónokot és képzett vallástaniót Reich A. személyében. Ezen miniatur hitközségek

kriteriumai az önálló alapszabály és az ezzel járó önálló anyakönyvvezetés voltak. Képesített rabbikat nem kellett választaniok, hiszen a községi autonómia felruházta őket azon joggal is, hogy műveletlen kántorokra és tudatlan metszőkre bízhatták a rabbi teendők végzését. A községi autonómia ezen átkát még most is súlyosan érzi az itteni zsidóság.

A fenti tudósítás idejében már szervezett zsidó nőegylet is működött Horvátországban. 1858 május 15-én alakították az eszéki nők az elsőt. Ezen évben Magyarországon csak 12 zsidó nőegylet állott fenn.* Az eszékit követte 1861 augusztus 15-én a vukovári.**

1860-ban tetemesen bővült a horvátországi zsidók joga is. A február 18-áról kelt császári rendelet megengedte az izraelitáknak, hogy Alsó-Ausztria, Csehország, Morvaország, Szilézia, Magyarország, a szerb vajdaság, a temesi bánóság, Horvátország, Szlavónia, Erdély, a partvidék és Dalmáciában ingatlan birtokot szerezhetnek. Ezen császári rendelet nemcsak a zsidók nagy számú beköltözését eredményezte, hanem díszes templomok építését is siettette. Nagy ünnepélyességekkel avatták fel 1861-ben a varasdi, 1867-ben a zágrábi és 1869-ben az eszéki szép, modern, orgonás templomokat. A zimonyi német hitközség orgona nélküli templomának avatása 1863-

* Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond. A szegedi zsidók 1785—1885. 302 l.

** Dr. Julius Diamant: Festschrift zur 50jährigen Jubelfeier d. isr. Frauenvereines 15 l.

ban volt.¹ Kis templomok épültek 1860-ban Dolnji Miholjácon és 1864-ben Eszék alvárosban.²

A szabadelvű szellem diadalmas hódításának áldásos hatása a hatvanas évek elején Horvátországban is érvényesül. A modern közigazgatással homlok-egyenest ellenkező katonai határőrvidék egy-egy része a polgári megyékbe kebeleztetett be, melyeket újból kellett szervezni. A zsidók letelepülése számára új tér nyílt meg, mely új beköltözésüket eredményezte.

A zsidók egyenjogusításának nagy kérdése itt is élénken foglalkoztatta a művelt közvéleményt. Több előkelő személyiség nyilatkozott szabadelvű szellemben. Gróf Pejacevich Péter szerémi főispán 1861-ben az installációja alkalmából nála tisztelgő vukovári hitközség küldöttségének ünnepélyesen kijelentette, hogy hivatalos működésében nem tesz különbséget közöttük és a többi polgár között, mert tudja, hogy az izraeliták, noha az állam és a törvény még mindig mostohául bánnak velük, kitűnnek hazafiságukkal és hűségükkel. Díszebédjéhez a rabbi is hivatalos volt, aki résztvett szavazati joggal a megyei közgyűlésen is.³

Strossmajer József diakovári püspök, a nagy horvát mecénás, aki méltóságánál fogva volt Verőcze megye főispánja, egy megyei előértekezleten Eszéken

¹ Allg. Zeit, d. Jud. 1860 évf. 90. l.

² Ben Chananja VII. 395 l.

³ Ben Chananja IV. 71. l. és Allg. Zeit d. Jud. 1861. évf. 199. l.

a teljes egyenlőség feltétlen hívének vallotta magát ugyanazon évben.* Zágrábban a bán installációjához 1861-ben meghívásban részesült Eisner rabbihelyettes is — a rabbiszék betöltetlen volt — és részt vett szavazati joggal a megyei közgyűlésen is.** Szabadelvű felfogásának fényes jelét adta a görög keletiek egyházfejedelme, a Karlócán székelő báró Rajacsics József patriarka, aki a vukovári hitközségnek ötven éves papi jubileuma alkalmából hozzá intézett üdvözlő sürgönyére a következő köszönő levéllel válaszolt:

«Liebe, theuere Israeliten! Ich habe die mit dem Telegramme vom 23. dieses mir zu meiner fünfzigjährigen Jubilaeumsfeier dargebrachten herzlichen Wünsche der Cultusgemeinde mit freudigem Herzen empfangen und gelesen. Der Ausdruck jener aufrichtigen Gefühle, welche die geehrte Cultusgemeinde bei diesem Aulasse an den Tag zu legen gütig war, hat meine Freude gesteigert und ich bin mit Trost erfüllt, dass auch die Herren Vukovarer Israeliten meinen Gratulanten sich angeschlossen haben. Indem ich für die diesfällige freundschaftliche Erinnerung der Cultusgemeinde verbindlichst danke, wünsche ich aus der Fülle meines Herzens, der allmächtige Gott möge sämtliche Mitglieder des theueren Vukovarer Cultusgemeinde mit seiner unaussprechlichen Liebe und Gnade umfassen, ihr jedes gottgefälliges Unternehmen mit erwünschtem Erfolge krönen und allen insgesamt seinen allesvermögen-

* U. o. 118 l.

** U. o. 462. l.

den Schutz gegen alle denkbaren Drangsalen ange-
deihen lassen. Übrigens ich verharre mit Liebe und
Wohlwollen, der Cultusgemeinde, bestens gewogen,
Carlowitz am 27/15 Juni 1865 Joseph Patriarch.»

A liberális szellem kifejezése volt azon megtisz-
teltetés is, melyben Szerém megye közgyűlése 1864
május 31-én Löwy Dávid vukovári kerületi rabbit
részesítette, midőn őt a szerémmegyei főrabbi cim-
mel tüntette ki. Löwy kérelmére a vukovári uraság,
Eltz gróf, a hetivásárt még 1857-ben szombatról
csütörtökre tétette át, amiért a rabbi a grófnak az
«Allgemeine Zeitung des Judenthums»-ban (102. l.)
mondott köszönetet.

A miholjáci és valpói uradalmak dúsgazdag bir-
tokosa, báró Prandau Gusztáv 1865-ben résztvett a
miholjáci szerény templomban tartott kolnidrei (az
engesztelő nap beköszönte) istentiszteleten, melynek
befejezése után dicsérő és elismerő beszédet intézett
a hivekhez es élete fogytáig évi 100 forint támoga-
tást ajánlott fel a kis község vallásos céljaira. Ne-
hány nap után a valpói szerény gyülekezetnek levél-
ben ajánlott föl 50 frt évi segélyt.*

A geográfiai Szlavóniában a lakosság sokkal libe-
rálisabb és toleránsabb volt, mint a geográfiai Hor-
vátországban. Ezen viszony még most sem változott.
Magyarozatát az ethnográfia szolgáltatta. Szlavóniá-
ban ugyanis a lakosság különböző nemzetiségű,
nyelvű és vallású. A szlavon városokban különösen
a német elem igen kedvező gazdasági viszonyok kö-

* Ben Chananja VIII. 724. és 786. l.

zött él, tehát társadalmilag előkelő állást foglal el és így nem oly éles és szembeszökő az ellentét a német anyanyelvű bevándorolt zsidók és az autochton horvát lakosság között.

A zsidógyűlölet a zágrábi «Agramer Zeitung» két cikkében nyilatkozott meg (1861. évf. 87. és 88. szám), melyeknek névtelen szerzője a hirhedt Eisenmenger «Entdecktes Judenthum» mérgezett forrásából merített hamisításokkal és koholmányokkal támadta a zsidókat. Az alaptalan támadásokra ugyanazon hirlapban válaszolt Fassel Hirsch B. nagykanizsai, míg Lengsfelder Salamon varasdi főrabbi külön füzetben mutatta ki a névtelen író hamisításait.* A reakció szelleme szólt 1866-ban Haulik zágrábi püspökből is, aki a választói törvény parlamentáris tárgyalása alkalmával, mely a választói aktív és passzív jogot minden horvátországi illetőségű nagykorú férfira kiterjesztette, azon módosítást ajánlotta, hogy a nemkatholikusok kizárandók a választhatóságból, mert különben Horvátország elveszíti katolikus jellegét és az erkölcsi sülyedés vészes lejtőjére lép.**

Az 1867. év hozta meg a magyarországi zsidók számára a polgári egyenjogúsítást. Az emancipációt követő évben báró Eötvös József kongresszust hívott egybe, hogy a zsidók maguk szervezzék hitközségi ügyeiket. A vukovári hitközség kérvénnyel fordult a magyar közoktatásügyi miniszterhez, hogy képviselve lehessen a kongresszuson, melynek tárgyalásai-

* Ben Chananja IV. 213 l.

** Allg. Zeit. d. Jud. 1866—162 l.

hoz a legszebb reményeket fűzi és a legüdvösebb eredményt várja alkotásaitól. A miniszter elutasító válaszában kiemeli, hogy a királyi meghívó csak a magyarországi és az erdélyi izraelitákat említi, a horvátországi vukovári hitközség tehát nem küldhet képviselőt.

Az 1868. év fontos fordulópontot jelent a horvátországi zsidók történetében. Február 16-án nyílt meg végre a katonai határőrvidék még fennálló része a zsidók számára is, akik nagy örömmel köszöntötték a legfelsőbb engedélyt és igen rövid idő alatt tekintélyes számmal telepedtek meg különösen a közeli falvakból oly városokban, melyek eddig el voltak zárva előlük. Az ily városokba való költözés új községek alakulását eredményezte. A következő évben foganatosított népszámlálás kimutatta, hogy a zsidók lélekszáma az első, 12 év előtt eszközölt számlálás óta 4653 lélekkel gyarapodott. 1869-ben 9876 zsidó lakott Horvátországban, akik a lakosság 0.54%-át tették. A legtöbb zsidó — 1027 — Eszéken lakott. Az ország fő városában, Zágrábban 864, Zimonyban 661, Vukováron 500-nál valamivel több, a táblázat, mely 954 lelket említ az alispánság területére vonatkozik, Varasdón 486, Kaproncán 345, Diakováron 200-nál több, Verőcén mintegy 200 (ezen két helység zsidó lakossága sincs külön feltüntetve, hanem az egész alispánságéval együtt), Károlyvárosban 162, Rumán 149, Sziszekén 145, Kőrösön 123 és Pozsegában 110 zsidó lélek lakott. Más helységeken a zsidók lélekszáma 100-on alul volt.*

* Popis žiteljstva od 31. XII. 1880. Str. 71.

1869-ben a zágrábi hitközség arra kérte az ország hitközségeit, hogy együttes kérvényt intézzenek a horvát országgyűléshez egyenjogúsításuk ügyében. A vukovári hitközség ellenezte a tervet, mivel egyrészt az egyenjogúsítás megilleti a zsidókat és ezért nem méltó a felekezethez, hogy természetes jogáért kérelmezzon, másrészt bizalmatlanság jele a képviselőkkel szemben, akik, mint reméli, rövid időn belül teljesíteni fogják erkölcsi kötelességüket az izraelita polgárokkal szemben. A vukováriak egyelőre csalatkoztak reményükben. A horvát országgyűlés, mielőtt a zsidók emancipációjával foglalkozott volna, felekezeti belügyben volt hivatva dönteni. Zágrábban, a hol a zsidók már letelepülésük alkalmával két jurisdikció fennhatósága alá tartoztak, a negyvenes években a község a reform kérdése és a modern hit-szónok alkalmazása miatt két pártra szakadt. A belviszály és civódás tehát a község tradíciójához tartozott. Ezen szomorú ténnyel találkozunk csaknem mindazon községekben, melyek nem régi eredetűek és csak új bevándorlásnak köszönhetik létüket. A bevándorló elem úgy erkölcsileg, mint műveltség tekintetében a legjobb esetben másodrendű, gyenge kvalitású. Mindenki, akinek a sors csak némiképen kedvez, vezérszerepre vágyik és a saját akaratát akarja minden áron érvényesíteni. Így volt ez Horvátország csaknem minden községében, de hatványozott mértékben Zágrábban. Az ellentétek idővel elsimultak, de az orgonás templom építése újból kiélesítette. A község néhány tagja nem tudott megbarátkozni ezen reformmal. A magyarországi felekezeti ellentétek,

melyeket a törvényhozás szentesített, arra indította őket, hogy 1870-ben az országgyűléshez forduljanak azon kérelemmel, hogy a törvényhozó testület mentse fel őket a kultuszadó fizetése alól, mivel lelkiismereti kényszert alkalmaz a község velük szamben, midőn őket, akik a templomba nem járhatnak, az alapszabályra való hivatkozással megadóztatja. 1870 július 7-én tárgyalta kérvényüket az országgyűlés. Az előadó Thaller László azon helyes indítványt terjesztett elő, hogy a kérvényt elintézés végett a kormánynak adják át, mivel az országgyűlés nem foglalkozhatik vallásos kérdésekkel. Ezzel szemben Dr. Brlić Ignác verőcei képviselő azt indítványozta, hogy azon utasítással adják át a kérvényt a kormánynak, hogy az teljesítse a kérvényezők jogos kívánságát. Tudomása szerint a zsidóság két pártra szakadt, orthodoxokra és neologokra és Adler angolországi, Meisels varsói és Bamberger würzburgi főrabbi mértékadó véleményes jelentése szerint az új kultusz a vallásos törvényekbe ütközik. A templom orgonával való építése csak báni engedéllyel volt keresztülvihető. Már akkor fel kellett volna menteni az ellenzőket a kultusz-járulék fizetése alól. A mulasztást most jóvá kell tenni. Horvát Péter varasdi főispán szerint a kérvényezők szentesített alapszabály alapján lesznek teljesen jogosan megadóztatva. Régibb időben az öregek voltak többségben és a modernek voltak elégedetlenek, most a maradiak elenyésző kisebbségben vannak és ezért nincsenek megelégedve az új állapotokkal. Ezen ügygel már az udvari kancellária is foglalkozott és természetesen úgy döntött, hogy az

alapszabályok az összes tagokra kötelezők. Hasonlóan nyilatkozott Jancsó István is. Vakanović Antal elnök a magyar országgyűlésre hivatkozott, mely Deák Ferenc indítványára a kongresszusi szabályzatok érvényét nem terjesztette ki az orthodoxokra, tehát mi sem hivatkozhatunk ezen esetben a hitközségi szabályok érvényére. Žuvić József a modernekkel rokonszenvez ugyan, de lelkiismereti kényszert senkivel szemben sem akar alkalmazni és ezért Brlić indítványához csatlakozik. Živković Jovan csodálkozik, hogy a kormány a reformereket támogatja. A büntető törvény szerint új szekták tagjai büntetéssel sujtandók és ezért felvilágosítást kér a kormánytól. Dr. Stojanović Antal szerint itt nincs szó új szektáról, csak a kultusz szabadelvű formájáról. Ezt azonban konzervatívok nem kötelesek anyagilag támogatni. Ily értelemben kell döntenie az országgyűlésnek. Ezen indítványt Brlić is elfogadja és visszavonja a magáét. Horvát Péter újból hangsúlyozza, hogy mivel Zágrábban csak egy község létezik, ennek természetes joga, sőt kötelessége az összes Zágrábban lakó zsidók megadóztatása. Kušević Aurél Stojanović indítványát támogatja. Az előadó újból a bizottság előterjesztését ajánlja elfogadás végett. Az indítványok közül egy sem kapott többséget. A következő napon Kušević Svetozár szerémi főispán melegen ajánlotta a bizottsági indítványt, melyet most a képviselők többsége elfogadott.

1871 január 4-én terjesztette a kormány az izraeliták egyenjogúsítására vonatkozó törvényjavaslatot az országgyűlés elé, mely a javaslat kinyomatá-

sát, a képviselők között való kiosztását és napirendre tűzését határozta el. Ezen országgyűlés azonban nem foglalkozott vele. A következő országgyűlés 22-dik, 1872 augusztus 20 tartott ülésén Pust Károly varasdi képviselő a következő indítványt terjesztette elő. Tekintve azt, hogy az izraeliták egyenjogúsítása a monarchiában törvényileg van biztosítva, egyedül Horvátország képez kivételt, határozza el az országgyűlés az előző országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat mielőbbi, lehetőleg a legközelebbi ülések egyikében való tárgyalását. Megokolásában lelkes szavakkal azon szemrehányással illeti a kormányt, hogy a javaslat törvényesítése nem is képezte komoly szándékát és benyújtása inkább csak kortesfogás volt, hogy a közeli választások alkalmával az izraeliták szavazatait biztosítsa magának. Külömben gondoskodott volna a javaslat parlamenti tárgyalásáról és törvényerőre való emeléséről. A javaslat mielőbbi tárgyalása a mostani országgyűlés legelső és legfőbb erkölcsi kötelessége az intelligens zsidósággal szemben. Indítványát elfogadták ugyan, de a javaslat csak 1873 szeptember 19-én került tárgyalásra. Hat nappal előbb volt a javaslat bizottsági tárgyalása. A bizottság egyrészt a javaslat elfogadását ajánlotta, másrészt azon indítványt terjesztette az országgyűlés elé, hogy ez utasítsa a kormányt a vallások egyenlőségéről szóló törvényjavaslat mielőbbi benyújtására. A javaslat előadója dr. Derenčin Marian volt. Lendületes beszédben fejtette ki, hogy a törvényjavaslat csak szankcionálja azon türelmes szellemet, mely a horvát nemzetben mély gyökeret vert

és a nemzeti élet egyik jellegzetes tulajdonsága. A nemzet tagjai között csak a vallás tesz különbséget, de ezen különbség nem tépheti ki a szivekből a felebaráti szeretet szent érzelmeit. A javaslat csökkenti a különbséget, ledönti a fennállott válaszfalakat és ezért hő óhajunk mielőbbi törvényesítése. Így gyarapodik a nemzet ereje, melynek szilárd alapja az egységben van. A műveltség sokkal magasabb fokán álló nemzeteknél az izraeliták emancipációja fegyverrel, a szó erejével és a toll hatalmával folytatott heves küzdelem eredménye, amely harc még most sem szűnt meg. Nálunk a nemzet józan ítélőképessége és belátása eredményezte. Egyenlő rangú és jogu horvát polgároknak kell elismernünk az izraelitákat, hogy velünk együtt vállvetve munkálkodjanak országunk javán. A törvényjavaslatot az országgyűlés egyhangulag elfogadta. A bizottsági indítvány második részére vonatkozólag Lebpmmer József kanonok hangsúlyozni kívánja, hogy a törvényhozásnak sokkal fontosabb és égetőbb feladatai vannak, mint a vallások egyenlőségéről szóló javaslat tárgyalása, ami külföldön, például Poroszországban és Ausztriában is csak hosszú, elkeseredett harcokra adott alkalmat. A többség elfogadta a bizottsági javaslat második részét is. A következő, szeptember 22-én tartott ülésen a javaslat harmadszori olvasásban is egyhangulag lett elfogadva. Szentesítést 1873. október 21-én nyert és következőképen hangzik:

Törvény, melylyel az izraelitáknak a Horvát- és Szlavonországokban törvényesen elismert többi hit-

felekezetek követőivel való egyenjogúsítása kimondatik.

1. §. Az izraelita vallás követői úgy vallásuk szabadgyakorlata, mint a politikai és polgári jogok élvezete tekintetében a Horvát- és Szlavonországokban törvényesen bevett hitfelekezetek követőivel egyenjogúaknak ismertetnek el.

2. §. Az ezen rendelkezéssel ellentétben álló határozmányok hatályon kívül helyeztetnek.

3. §. Az izraeliták vallási ügyei tekintetében az államnak az őt megillető főfelügyeleti joga fenntartatik, úgyszintén érintetlenül hagyatik az izraeliták oktatási ügyeire való törvényes befolyása is.

4. §. Ezen törvény végrehajtásával Horvát-Szlavon- és Dalmátországok bánja bizatik meg.*

Vukovár.

Dr. Diamant Gyula.

* Kedves kötelességemnek tartom illő köszönetemet kifejezni a horvát minisztérium érdemes vezetőjének, dr. Unkelhäusser Károly miniszteri tanácsos úrnak azon lekötelező szíveségeért, melylyel az országgyűlési naplókat rendelkezésemre bocsátotta.

AZ ÉN SZOMBATOM.

Úgy gondolom, hogy ma levelet kaptam,
 Ma éreztem a falum illatát.
 És csöndes falu volt nekem a város,
 A zajos utca, meg a promenád.
 Csudálatos nap volt, mert ma izent
 Az állomás, az út, a parti nád

A falumból. Haj, mikor az apámmal
 Templomba mentem szombat reggelen! . . .
 Hallgattunk egész úton mind a ketten
 S erősen fogta pirinyó kezem.
 Akácvirágot náddal nem téphettem,
 Pedig a fákon volt töméntelen.

Hónom alatt az öreg lenruha
 S a bőrkötéses imakönyv, a vastag.
 Izzadt képecskémen táncolt a fény,
 Ahogy lépést tartottam. Büszke, gazdag
 Királynak hittem magam; annyi tény.
 (Az emberek barackot mégis adtak.)

Tudtam, hogy akkor nem bánt senki sem.
 Biztos voltam, hogy most senki meg nem ver,
 Hisz velem van apám, a nagy, derék,
 Az erős, a szakálas, bátor ember . . .
 Tudtam, hogy hétszer kell aludni még,
 Hogy felvirradjon újra ez a reggel.

Oszt' odaértünk. Korán volt nagyon még,
 De telve voltak mégis a padok
 Az udvaron. Köszöntek jobbra-balra.

Én is. Szakasztott úgy, mint a nagyok . . .
 Jó nagynak lenni — gondoltam magamba,
 Valakinek ma barackot adok.

Aztán bementünk a rozzant templomba,
 Oszt' sorra jöttek az összes imák.
 Hajbókolások, szigorú omének
 S az összes megszokott melódiák . . .
 Benn minden csupa derü, csupa ének,
 Künn minden csupa fény, csupa virág.

Kevély voltam nagyon az új ruhámra.
 (Csattos szorító a derék felett)
 Gelile én leszek ma — úgy gondoltam —
 De — más fiúé lett a tisztelet.
 S míg titokban, magamba pincsorogtam,
 Elmulasztottam számos éneket.

Azóta hej de megnőtt a kezem,
 Apám kezébe nem is férne tán.
 Azóta sokszor fejen kólintottak,
 Sokszor fintorgattam el már a szám.
 Az ákácok is sokszor virítottak,
 Azóta nagy város lett a hazám.

Azóta sokszor volt már új ruhám,
 Könyvet is vittem a hónom alatt.
 Omént mondani sokszor kényszerültem
 S a «nem» sokszor a szájamban maradt.
 És ha ütésvágytól majd megfeszültem,
 Nem találtam el mást, csak egy falat.

Egy szörnyű nagy falat, amely előtt
 Hóbortosan lamentálok mind máig.

Ha aranyat dobálnék is e falra,
Tudom az arany is borsóra válik.
Sündörgök tántorogva jobbra-balra,
Borsót hányok a falra, tegyek bármit.

Mostan már nem számlálom, hányszor alszom,
Míg egy nyugodt reggelre ébredek.
Szürkén jönnek derük, borúlatok,
A péntek esték, szombat reggelek.
Hó! Pihenni kéne, fáradt vagyok
S nem tudom hova, csak megyek, megyek.

Útvesztők között járok szakadatlan,
Állomáshoz tán sohse érkezem.
Nekem nem lesz már sohse szombatom,
Csak az oméneket ismételem.
Mert lázas körbe-körbe úton
Apám elbocsájtotta a kezem.

Budapest.

Gedő Lipót.

AZ ASSUÁNI ÉS ELEPHANTINEI ARAMAEUS PAPYRUS-OKMÁNYOK TÖRTÉNETI JELEN- TŐSÉGE.*

Az ókori Kelet helyén az utolsó évtizedekben folytatott ásatások óriási anyaghalmazzal gyarapították azon tudományokat, melyek a Nilus-vidéki és az előázsiai népek sorsával és szellemi életével foglalkoznak.

1880-ban Felső-Egyiptomban *Tell-el-Amarna* vidékén, Chunáten v. IV. Amenophis király (a nagy vallásreformátor) egykori székhelyén, *ékírásos agyagtáblácskák* kerültek napfényre, melyek III. és IV. Amenophis királyok idejéből származó egyiptomi levéltár egy részét alkotják. Ezen agyagtáblácskák első sorban Egyiptomnak a Kr. e. 1400. év körüli állapotait tükröztetik vissza, de fölötte nagy fontosságúak a babyloniai művelődéstörténetre nézve is, mert ezekből tudjuk meg, hogy abban az időben a sémi-babyloniai nyelv volt a Kelet diplomáciai nyelve, és hogy az egész előázsiai kultúra már évezredek óta babyloni alapon nyugodott. Hiszen nemcsak *Kadasman-Bél*, a babyloniai királya, és utóda *II. Burnaburias*, hanem *Assur-uballit*, az assyrok királya is babyloniai nyelven levelezett Egyiptom királyaival. E nyelvet használták Ázsia többi királyai is, s e nyelvet

* Kivonat a Magy. Tud. Akadémia történeti osztályában 1911 május 8-ikán tartott előadásból.

használták a leigázott ázsiai tartományok helytartói hivatalos jelentéseikben. Érdekességüket növeli még az a körülmény is, hogy felvilágosítást nyújtanak Palesztina politikai és társadalmi viszonyairól azon időre nézve, mely a zsidóknak az országban való letelepedését közvetlen megelőzi. E korszak történetének egyedüli forrásai a *Tell-el-Amarna*-i okmányok.

De alig kezdték meg ezen a tudományra nézve fontos okmányokat a nyelv- és történeti kutatás számára feldolgozni, már is új, korszakalkotó felfedezésekről kaptunk hírt, melyeket az ókori Nippur helyén 1895—1896-ban az *amerikai* expedicio hozott napfényre. Míg azok a leletek, melyeket *de Sarzec* 1876-tól 1881-ig a *Satt-el-Hai* csatornától keletre fekvő dombban, *Tellóh*-ban talált, Babylonia ősrégi *sumír* kulturájáról nyújtanak meglepően eleven képet, addig a nippuri leletek azon legrégibb történeti adatokat nyújtják, melyek Mezopotamiából Babyloniába behatoló *sémi* népekről adnak hírt.

Ugyancsak 1896-ban fedezte fel *Flinders Petrie* a Merneptah király idejéből származó *Izraél*-stélát, mely hosszú himnuszban sorolja fel mindazon népeket, akik ellen ez a fáraó harcolt és akiket legyőzött. Ezen emlék jelentősége nem a dicsőséges harcokról szóló tudósítás, mert ezt már ismertük más emlékből is, hanem történeti fontossága inkább azon a tényen alapszik, hogy ez az *első egyiptomi emlék*, melyen *Izraél*-ről szó van. Ezen említés pedig olyan összefüggésben van, mely kétségkívül a legvilágosabb bizonyítékát nyújtja a Lepsius és iskolája által hangoztatott tétel tarthatatlanságának, mely szerint

Izraél Egyiptomból való kivonulása Merneptah alatt történt volna. Itt a stélán Izraéllal, mint néppel találkozunk, mely akkor Merneptah király uralkodásának 5. évében v. Kr. e. 1275-ben már Ázsiában lakott; ennél fogva a kivonulásnak sok évvel ezelőtt kellett történnie.

Jelen századunk kezdetén — 1902 első napjaiban — a susai akropolisz dombjában tartott kutatások új fényt derítenek Babylonia legrégebb állami, jogi és szociálpolitikai viszonyaira. Ezen kutatások új anyagot szolgáltatnak nemcsak az assyriologusoknak, hanem jogászoknak, szociálpolitikusoknak és bibliakutatóknak egyaránt. Ez a lelet, a most a párisi Louvre-ban felállított kőoszlop, melybe *Hammurabi törvénykódexe* — a legrégebb általunk ismert törvénygyűjtemény — van bevésve.

«Hogy az erős ne ártson a gyengének, hogy az árvákat és özvegyeket védelmezzem, Babylonban, *Í-sagílu* templomában — melynek alapja olyan szilárd, mint az ég és föld — az ország igazságszolgáltatása, a vitás kérdések eldöntése és a bajok gyógyítása céljából, drága szavaimat emlékkövemre írtam, és rávésettem képemet — az igazságosság képét. Samas, az ég és föld nagy bírójának parancsára keletkezzen igazságosság az országban; uram, Marduk parancsából ne érje pusztulás emlékemet. Örökösen hangoztassák nevemet *Ísagílu*-ban, amelyet szeretek; az elnyomott, akinek pörös ügye van, jöjjön képem — az igazságosság királyának képe elé, olvassa a feliratot és tudja meg drága szavaimat; a fölirat világosítsa meg ügyét és találja meg jogát! Megkönnyebbült szívvel fohász-

kodjék azután: «Hammurabi olyan úr, aki atyja alattvalóinak!» Később, örökkön örökké tartsa a király, aki az országban uralkodik, az igazságosság szavait, amelyeket én emlékkövemre írtam, szeme előtt; ne változtassa meg azt a törvényt, melyet én az országnak adtam, a határozatokat, melyeket én hoztam; emlékemet ne sértse meg! Figyeljen a szavakra, amelyeket a föliratban írtam; mutassa neki a fölirat az ország vezérfonalát, elvét és törvényét, melyet én adtam, a döntéseket, melyeket én mondtam ki. E szerint uralkodjék alattvalói fölött, szolgáltasson nekik igazságot, hozzon határozatokat, írta ki országából a gonoszokat és vétkeket, alattvalóit meg részesítse jólétben! Én vagyok Hammurabi, az igazságosság királya, akinek Samas adta a jogot.»

Ezen szavakkal vezeti be Hammurabi a maga törvénygyűjteményét. Ha az egyes pontokat olvassuk, úgy kénytelenek vagyunk ezen emléket a legfontosabb és legjelentősebbek egyikének nyilvánítani, mert nemcsak a babyloniai kulturéletről és ezen kulturélet fejlődéséről, hanem az egész emberiség szellemi életének fejlődéséről nyújt felvilágosítást. Vannak benne olyan törvények, melyek bérszerződéseket, szántóföldek, gátak, töltések, kertek és legelők védelmére vonatkozó kötelelességeket, kereskedelmi jogviszonyokat és pénzkölcsönzéseket szabályoznak. Megtaláljuk benne a hadkötelesekre vonatkozó törvényeket, továbbá a lopásra, csalásra, rablásra, hamis tanúságtételre és igazságtalan bírói ítéletre kiszabott büntetéseket; szóval megtaláljuk benne mindazt, ami egy rendezett jogállam alapjául szolgálhat.

Azonban alig volt még ez említett emlék a tudomány számára teljesen feldolgozva, máris újabb, most Felsőegyiptom talaján talált leletekről kaptunk tudósítást, melyek különösen az ó-testamentomi kutatásra nézve korszakalkotóknak mondhatók, mert az 1904-ben Assuan-ban, és nemsokára 1906-ban a vele szemben fekvő *Elephantine* szigetén talált *aramæus papyrusokmányok* új fényt derítenek a zsidó diaszporára Egyiptom területén, továbbá az exilium utáni első idő zsidó vallástörténetére. Ezen leletek a legfontosabb és legnagyobb szerűbbek közé tartoznak, melyek az utolsó évtizedekben Egyiptom területén napfényre kerültek.

Az összes okmányok pontosan keltezettek (még pedig az egyiptomi és az akkor a zsidóktól használt ó-babyloniai naptár szerint) és valamennyien egy a Kr. e. V. sz.-ban Assuanban élő zsidó család birtok- és vagyonviszonyára vonatkoznak és idejük Xerxes király XV.-ik évétől II. Dárius XIII-ik évéig (Kr. e. 471—411) terjed. Ezen okmányok számos kultur-intézményről — amelyekről eddig sejtelmünk sem volt — adnak felvilágosítást. A kettős keltezések felvilágosítanak bennünket a zsidók naptárszámításáról, és ennek eredményei roppant fontossággal bírnak az ókori babyloniaiak szökőévcyklusának megmagyarázására. Kritikai felvilágosítást és megoldást adnak oly kérdésekről, melyek a házaseletre, a házasfelek birtokviszonyaira, az elválásra, az örökösödési és birtoklási perekre és sok más családi ügyre vonatkoznak. A vallástörténeti tudomány is gazdag táplálékot nyer ez okmányokban és felvilágosítanak ben-

nünket az akkori katonai gyarmatok viszonyáról a perzsa anyaországhoz. Ily körülmények között egészen világos, hogy ezen papyrusok nemcsak a keleti nyelvészeknél keltettek általános érdeklődést, hanem mindazoknál, kik az ókori Kelettel és ennek kultúrájával foglalkoznak. Ennélfogva tehát könnyen érthető, hogy ezen papyrusokról rövid idő alatt nagyobb irodalom keletkezett, és minden tudományos szakfolyóirat foglalkozott többé-kevésbé velük.

Azonban bármily fontosak az előbb említett okmányok, még ezeknél is sokkal becsesebb az a lelet, mely *Rubensohn* Ottónak, a Nilusnak Assuannal szembenfekvő Elephantine nevű szigetén 1906-ban eszközölt ásatásainak köszönhető. Ezen lelet nem más, mint három aramæus papyrusokmány, melyek II. Dárius király XVII. évének Marchesvan 20-ikáról vannak keltezve (Kr. e. 407. nov. 25), és melyek — mint már első kiadójuk és tudományos feldolgozójuk *Sachau Ede** kiemeli — «csodálatra méltók nyelvüknel és tartalmuknál fogva, de még csodálatra méltóbbak az Ószövetség legkésőbbi történeti könyveihöz, a Krónikák, Ezra és Nehemiához, valamint a zsidó történetnek ahhoz a kevésbé jól ismert korához való viszonyuknál fogva, mely Nehemia fellépésétől N. Sándorig terjed». Ezen okiratok egy lerombolt templom újból való felépítéséről szólnak; kettő közülük az elephantinei zsidó hitközség papjának, Judæá-

* Ed. *Sachau*. Drei aram. Papyrusurkunden aus Elephantine. Abhandl. der k. preuss. Ak. d. Wiss., Berlin, 1907. Anschliessend hieran Fundbericht von Dr. Otto Rubensohn.

nak perzsa helytartójához *Bagohi*-hoz intézett kérését foglalja magában, hogy a három évvel ezelőtt az egyiptomi Chnub-papok felbujtása folytán lerombolt templom újból való felépítésére engedély adassék; a harmadik papyrusokmány az engedélyről szól.

A legbámulatosabb és történeti szempontból a legjelentősebb ezen okmányok közül minden bizonynyal a Sachau-tól 1907 júl. 25-ikén a berlini akadémia elé terjesztett I.-vel jelölt papyrus. Szövege a következő:

«Urunknak Bagohinak Judéa helytartójának, szolgálid: Jedonja és társai, papok Elephantinében»

«Boldogságot adjon Neked a mi Urunk, az ég királya, gazdagon minden időben, és juttasson Téged kegybe Darius király és a királyi ház hercegei előtt, ezerszer jobban, mint most, és adjon neked hosszú életet; és légy egészséges és vidám mindörökké!»

«Most pedig szólnak a Te szolgál Jedonja és az ő társai következőképen: Darius király XIV-ik évének Tammuz hónapjában, midőn Arsan eltávozott és a királyhoz utazott, Chnub-isten papjai *Vaidrang*-gal, ki itten kormányzó volt Elephantine várában, összesküvést szöttek, mondván: «Jáhu isten templomát, Elephantine várában, el kell innen távolítani.» Erre *Vaidrang* fiának, *Nepháján*-nak, aki várparancsnok volt Syenában, levelet küldött a következő tartalommal: «a templomot Elephantine várában le kell rombolni!» Mire *Nepháján* egyiptomiakat és más hadi népet hozott ide; ezek behatoltak Elephantine várába, betörték abba a templomba és alapjáig le-

rombolták. A kőoszlopokat, melyek ott voltak, eltörték; az öt faragott kötömegeből készült kaput, melyek azon templomnál voltak, lerombolták és ajtószárnyait kiemelték; a sarkok pedig ezen ajtószárnyaknál ércből voltak. A tetőzetet, mely teljesen cédrusgerendákból állott, és az elrendezés többi részét és mindent, ami még volt, tüzzel elégették. Az arany és ezüst áldozati csészéket pedig és mindazt, ami értékes volt a templomban, elvitték és eltulajdonították. Még az egyiptomi királyok napjaiban (amikor Egyiptom még nem volt perzsa fennhatóság alatt) építették őseink e templomot Elephantine városában, és midőn Kambybes Egyiptomba jött, már itt találta e templomot. De míg az egyiptomi istenek templomait mind leromboltatta, e templomnak sohasem ártott. És miután ők (Vaidrang és a Chnub-papok) így tettek vala, gyászruhát öltöttünk mi, feleségeink és gyermekeink, és imádkoztunk Jáhúhoz, az ég istenéhez, aki megbosszulta magát értünk ama Vaidrangon. Kötelékeit lábáról kutyák tépték le, és az összes kincsek, amiket szerzett, tönkre mentek. Mindazok pedig, kik a templomnak rosszat szándékoztak tenni, mindannyian megölettek, és a mi megnyugvásunkra ezt mi magunk is láttuk. De már előbb is, még abban az időben, mikor bennünket e szerencsétlenség sújtott, küldtünk már (erről az ügyről) levelet Urunkhoz, továbbá Jehóchánán főpaphoz és társaihoz — a papokhoz Jeruzsálemben — továbbá testvéréhez *Ostan* hoz t. i. *Anani*-hoz és a zsidók előkelőihöz; de mindeddig semminemű válasz nem érkezett. Darius király XIV-ik évének

Tammuz-napjától fogva mind a mai napig gyászruhákat hordunk és böjtölünk; feleségeink olyanokká lettek, mintha özvegyek volnának; nem kentük magunkat és nem ittunk bort. És azóta, Darius XVII. évének mai napjáig sem ételáldozatot, sem tömjénáldozatot, sem pedig égőáldozatot abban a templomban nem mutattak be. Most pedig szólnak a te szolgálid: Jedonja és az ő társai és a zsidók, Elephantine polgárai, a következőképen: Ha a mi urunknak tetszik, úgy gondoljon arra, hogy ez a templom újra építtessék, mert nekünk nem engedik meg, hogy újraépítsük; ime! vajha küldessék a Te jótéteményeid és kegyelmed élvezőihez levél, azokhoz, akik itt Egyiptomban vannak Jáhú isten templomának érdekeben, hogy az Elephantine várában ismét felépíttessék éppen úgy, mint ahogyan előbb volt építve. És áldozni fognak ételáldozatokat, tömjénáldozatokat és égőáldozatokat a Te nevedben Jáhú isten oltárán, és mindörökké imádkozni fogunk éretted: mi, feleségeink és gyermekeink és az összes zsidók, akik itt vannak. Ha pedig úgy fog történni, hogy az a templom fel lesz építve, úgy igazságosabb leszel Jáhú, az ég istene előtt, mint az, aki neki égő és vágóáldozatokat mutat be 1000 talentum értékében. A pénzről is küldtünk értesítést és tudomásul adtuk. A körülményekről általában egy, Delájának és Selemjáhnak, Szanaballat, samáriai helytartó, fiainak nevünkben írt levélben adtunk tudósítást. Arsam pedig mindarról, ami velünk történt, semmit sem tudott. Darius király XVII. évének Marchesvan 20-ikán.»

Ezen okmány felvilágosít bennünket a zsidóknak Egyiptom területére való oly letelepedéséről, mely már a Kr. előtti VI. században történt meg, mielőtt perzsák uralkodtak volna Egyiptom fölött. Itt külön templomuk volt, amelyben Jáhúnak, az ég istenének áldoztak. Hogy nem voltak schismatikusok, hogy szentélyüket engedélyezettnek tekintették és hogy szoros kapcsolat volt köztük és a palesztinai zsidók között, bizonyítja az a körülmény is, hogy kérésüket nemcsak Bagohi, a helytartó elé vitték, hanem — amint ez a papyrusokmányból világosan kitűnik — Jehóhánán főpap és jeruzsálemi pap-társai elé is terjesztik. Utóbbiak azonban nem sokat törődtek az egyiptomi zsidók kérésével, noha nem kevésbé ők is Jáhút tisztelték szilárd meggyőződéssel, s így az egyiptomi zsidók a perzsa helytartónál próbálnak szerencsét. Az Achæmenida-királyok mindig jóindulattal viseltettek a zsidók iránt. Cyrus megengedte nekik, hogy Babyloniából Palesztinába visszatérhessenek; utódja, Kambyzes Egyiptom elfoglalása után az összes egyiptomi templomokat lebomboltatta — de, mint az említett papyrusszöveg bizonyítja, a zsidók Jáhú-templomát Elephantinében nem bántotta. I. Darius, Xerxes és I. Artaxerxes is védelmezték őket, és vallási dolgokban türelemmel viseltettek irántuk. Csak II. Darius XIV. évében, midőn Arsam a perzsa helytartó az országot elhagyta és Perzsiába a nagy király udvarába utazott, történt, hogy az elephantinei egyiptomi papok a perzsa kormányzó beleegyezésével szövetséget kötöttek, hogy az ottani zsidó templomot le fogják bombolni; azonban

ez sem történhetett megbosszúlatlanul; nemsokára ezután, II. Darius XVII. évében, a zsidók a perzsa helytartóhoz folyamodtak, s kérésük teljesített.

Már előbb is tudunk oly zsidó településekről, melyek a kereszténység előtti időben történtek. A tiztörzs országának elpusztulása után minden bizonynyal sok zsidó került Egyiptomba (v. ö. Hósea, IX. 3—6); nem lehetetlen, hogy Neko király is, Megiddónál történt győzelme után a judéai Jósias fölött, sok zsidó családot vihetett Egyiptomba (v. ö. Kir. B., XXIII., 29.), mert az általa hivatalától megfosztott Joachazt (*Jósias* utódját) Egyiptomba deportálta (v. ö. Kir. B., XXIII., 34), és kétségkívül akkoriban élénk kereskedelmi élet volt az egyiptomiak és a zsidók között. Jeremiás próféta idejében pedig egész nemzetségek kerültek Egyiptomba (v. ö. Jerem. XLI, 17—18, XLIII, 4—7, és XLIV, 1, 15). De mindezen bibliai tudósításokat a tudományos kutatás bizonyos kétellyel fogadta és a Pseudo-Aristeas tudósítását, mely zsidó településekről, nevezetesen oly zsidó katonák letelepedéseiről szól, kik már a perzsa-korszakban, sőt már II. Psammetich, később ismét I. Ptolomæus Lagi alatt kerültek volna Felsőegyiptom váraiba, szintén nem tartották hitelesnek.

Most pedig nem-bibliai okiratok arról értesítenek bennünket, hogy a Nilus-völgyi zsidó települések sokkal régebbiek, mint ahogy eddig gondolták, és meg tudjuk, hogy a Kr. e. VI. században Elephantinében templom állott, amelyben a zsidó papok Jáhu istenüknek, mint az ég istenének, áldozatokat mutattak be. Ily körülmények között a bibliai és a

zsidó-hellenisztikai forrásanyag is új fényben tűnik fel; az eddigelé táplált kételyek megoldást nyertek.

Azonban nemcsak ezen kérdések foglalkoztathatnak itt bennünket. Mert az Assuánban talált aramæus papyrusokban is találkozunk zsidó települőkkel a Kr. e. V. századból; a család ugyanis, amelyé az okiratok voltak, kétségkívül zsidó volt. Ezt nemcsak az előforduló tulajdonnevek nagy része bizonyítja, hanem az a körülmény is, hogy soknak külön «*judæai*»* megnevezése van. Ezen zsidók istene szintén Jáhú, és szentélye az elephantinei templom. Az isten nevet Jáhú-nak ejtették és nem pótolták «Adonáj» (=uram)-val.

Amint látszik, nem irtóztak az istennevet kimondani, ha csak az a körülmény, hogy a szokásos JHWH 4-betűs istennév helyett a 3-betűs JHW-t írják, nem enged a vallásos érzelem által sugallott félelemre következtetni. Ha esküdniök kellett, úgy «Jáhúra, az istenre, ki Elephantinében trónol» esküdtek. Mindenesetre szabad volt nekik — ha a perbeli ellenfél ezt kívánta — más istenekre is esküdniök, s így látjuk, hogy a Mibtachja nevű zsidónő nem Jáhúra, hanem az egyiptomi Szati istennőre esküszik, éppen mert perbeli ellenfele, aki egyiptomi, ezt az esküformát biztosabbnak tartja, mintha Jáhúra esküdnék.

Ezen papyrusok tartalma röviden a következő: Machsaja bar Jedonja megengedi szomszédjának,

* Megnevezésük hol «aramæus», hol meg «*judæai*» egy és ugyanazon személyre nézve is. Tehát e kifejezéseket felváltva használják a papyrusok.

kinek háza közvetlen az ő háza mellett volt, hogy házának kapuútján faépítményt (talán ünnepi sátrat?) építhessen; erről okmányt állítanak ki, melyben jogerősen jelzik, hogy később nemcsak az a kapuút, hanem a felépítendő alkotás Machsaja tulajdona lesz. (Pap. A.) Dragoman bar Charschon tiltakozik a most Machsaja birtokában lévő szomszédos birtokrésze ellen. Utóbbi esküszik Jáhúra, hogy ez az ő jogos tulajdona, mire ellenfele írásbeli nyilatkozatot ad neki, hogy többé semmi igényt sem tart rá, ellenkező esetben pedig büntetést kell neki fizetni. (Pap. B.) Ugyanezt a birtokrészt aztán Machsaja leányának Mibtachjanak ajándékozta, midőn Jezanja bar Urijjához megy nőül és, erről okmányt állít ki. (Pap. D.) Külön okmányban (Pap. C.) biztosítja a férjnek ezen birtokrész használatának jogát. Machsaja leányának, mindenféle ingó vagyon pótlásául, melyet neki leánya kölcsönzött, még egy más házat is ajándékoz és átadja neki az előbbi tulajdonosoktól kiállított okmányokat. (Pap. E.) F. papyrusban Mibtachja szerződést köt egy egyiptomival, aki eddig üzlettársa volt, és megállapítja, hogy ezentúl semmi közös ügyük nincsen. A G.-vel jelölt papyrus házassági szerződés (kethuba) Mibtachjah és Ashor bar Sacha, királyi építőmester között, akivel első férje halála után, mint gyermektelen özvegy házasságot köt. Meg van benne említve azon összeg, melyet az asszony, ha férje törvényes eljárás mellőzésével őt elküldi, mint megállapított büntetéspénzt kap; éppen így meg van állapítva azon összeg is, melyet a férj köteles fizetni felesége elbocsátásakor, ha újból házass-

ságra akar lépni, továbbá az is, ha nem gondoskodik kellőképen felesége és gyermekei ellátásáról. H. és I. okmányok Jedonja és Machseja testvérek üzleti okmányait, akik Mibtachja Ashor nevű férjétől való gyermekei voltak, tartalmazza, valamint ezeknek mások elleni pöreit is. K. pedig az anyjuktól örökölt hagyatéokra vonatkozik.

Hogy legalább *egy* példával mutassuk ez okmányok menetét, szolgáljon erre ezen papyrusok egyikének (Pap. F.) fordítása :

«Ab hó 14-én Pachon hó 19-én, Artaxerxes király XXV. évében, szólt Pi bar Pachi, ki építőmester Syena erődben, Mibtachjához, a syenei aramæus Machsejah bar Jedonja leányához : Osszuk fel aranyunkat, gabonánkat, ruháinkat, az ércet, a vasat és minden vagyont, és róla nyugtát akarok adni. Te esküre voltál kötelezve és te esküdtél nekem Szati istennőre ; az én szívem meg volt elégedve ezen esküvel, melyet te tettél nekem, és lemondok a mai naptól kezdve minden igényemről mindörökre. Ne legyen módomban ellened panaszt vagy pört emelni ezen jószágok irányában, amire te nekem esküdtél. Ha pediglen én vagy gyermekeim valaha mégis panaszt emelnénk a te esküd ellenére, akkor én Pi, és az én gyermekeim kötelesek vagyunk Mibtachjának öt kebesnyi összeget, királyi pénzben kifizetni, és semmiféle panasz vagy per ne legyen érvényben ; minden panaszt avagy pert visszavonok. Petisis, Nebonathan fia írta ezen okmányt Pi bar Parchi tollbamondása után Syena várában. Tanúk valának : Neborëi bar Nebonathan, Luchi bar Mannuki, Oduahar bar Duma, Neborëi bar Ostanés.»

Ilyenek tehát e papyrusok, és tudományos értékük megbecsülhetetlen. Mindenekelőtt feltűnnek a kettős keltezesek. És csodálatosképen az eddigi rekonstruálási módszerek és az erre vonatkozó elméletek nagyon gyarlók.

Az assuáni aramæus papyrusokmányok semmiesetre sem elegendők annak a bebizonyítására, hogy a bennük előforduló kettős keltezeseknél a zsidó hónap kezdetére az újhold láthatóvá válása volt mérvadó. Felmerül most már az a kérdés, hogy az assuáni zsidók az ezen kettős keltezesekben előforduló zsidónaptári adatokat milyen rendszer vagy elv szerint számították, és az egyiptomi naptár adataival párhuzamosan adott keltek általában milyen természetűek?

Bebizonyíthatjuk, hogy *az assuáni aramæus papyrusokmányokban előforduló zsidó naptár adatok a babyloniai naptárnak felelnek meg, és tulajdonképen a babyloniai naptár adatai.*

Ezen eredmény új fényt derít más problémákra is, melyek ezen papyrusok szövegkritikai vizsgálatának keretébe tartoznak. Az assuáni es elephantinei papyrusleletek folytán sok feltevés merült fel a zsidóknak Felsőegyiptom területén történt letelepedéséről is, de mindenikből visszhangzik, hogy: «az assuáni zsidó letelepedésekről ez idő szerint biztosat nem mondhatunk.» Még *Sachau* is így szól: «Mikor építették ezen templomot? mikor történt az elephantinei zsidó hitközség települése? Jeruzsálemnek babyloniaiak által történt elpusztítása után? vagy Samariá-nak az assyrok 723-iki elpusztítása után? Ezen kérdésekre az ele-

phantinei okmányok és okmányszövegek — bármennyire is tanulságosak más tekintetben — nem adnak semminemű felvilágosítást.»

De mindamellett találunk itt olyan pontokat, melyekhez ezen kérdések megoldása fűződik. Ezen pontok az assuáni papyrusok kettős keltezései. Most már tudjuk, hogy ezen oklevelekben az egyiptomi adatok mellett a *babyloniai-zsidó naptár* adatai is ki vannak emelve. Így most már *kronologiai* okok amellettszólnak, hogy legalább az a zsidó hitközség, amelyet az assuáni és elephantinei papyrusokból ismerünk, *csakis a Jeruzsálemnek Kr. e. 587-ben történt elpusztítása után szétszalasztott Judaea-beliekhez tartozhatik*. Az exilium előtti időben a zsidók még nem ismerték a babyloniai-zsidó naptár hónapneveit; a hónapneveket — amennyire tudjuk — sorszámnévvel fejezték ki. Mindenesetre már előbb is lunisolaris évet használtak, melynek kezdetét a tavaszi újholddal határozták meg, de az évminőségek meghatározásának módszere, hogy közönséges, vagy szökőév, valamint az egyes évek hossza, ingadozik és az újhold napjának meghatározási módszerei az egyes hónapok hosszát bizonytalanul hagyták. Csak Babyloniában ismerték meg a 19-éves ciklust, mely nekik biztos módszerül szolgált az egyes évek és hónapok minőségének és hosszának meghatározására; itt ismerték meg a hónapneveket is, melyeket még ma is alkalmaznak a zsidó ünnepi naptárban. Tehát logikailag következtetve csakis arra az eredményre juthatunk, hogy a felsőegyiptomi zsidóság, akiknek létéről az assuáni és elephantinei papyrusok tanús-

kodnak, csakis *Babyloniából* került ide. Ha azonban azt vennők fel, hogy ezen zsidók azon tíz törzs maradványai, kik később Kambyes alatt a perzsa hadsereggel jöttek Egyiptomba, akkor az egyiptomi keltek mellett nem nasználnák ezeknek *babyloniai* megfelelőit, hanem ehelyett a méd-baktriai, illetőleg az Achæmenidák alatt még használatban levő *ó-perzsa* hónapneveket kellene alkalmazniok, s a babyloniai-zsidó hónapnevek, mint: Szivan, Tisri, Chesvan, Kiszlev, Sebat stb. helyett az óperzsa æquivalenseket, mint: Thâigariis, Bâgayâdis, Adukanis, Athriyâdiya, Margazana stb. elnevezéseket kellene találnunk. Másrészt azonban kizárja az előbbi feltevést az a körülmény is, hogy Pap. I. szerint az elephantinei zsidó templom már fennállott, midőn Kambyes odajutott. («És midőn Kambyes Egyiptomba nyomult, már ott találta azt a templomépítményt».) De nem tartozhatnak egy még a babyloniai exilium előtt Egyiptomba került zsidó hitközséghez sem, mert a zsidó naptár alapja akkor még nem volt az a cyklus, mely ezen adatokat teljes bizonyossággal babyloni naptári adatoknak tükrözteti vissza. Ennélfogva *N. Herz* nézete,* ki szerint az assuáni hitközség *szamaritánus* eredetű volna, továbbá az a nézet, mely e község keletkezését Joáchaz királynak Neko általi elveretésével hozza kapcsolatba,** teljesen tarthatatlanok. És míg kevéssel ezelőtt azt hitték, hogy az elephantine-syenei zsidó

* The Expository Times XIX, 522.

** V. ö. F. Buhl, Sitzber. d. kön. Akad. d. Wiss. Kopenhagen, 1908. II. 51 ff.

településre semmi biztosat sem mondhatunk, addig az assuáni aramæus papyrusban előforduló kettős-kelezések kritikai vizsgálata megtanít bennünket arra, hogy ezen település Nebukadnecárnak Jeruzsálem elpusztítása utáni időben történt, és hogy ezen település magvát azon zsidók alkották, kik Gedalja helytartó meggyilkolása után Egyiptomba menekültek és akik azután a perzsa király által¹ ide telepített zsidókkal meggyarapodva katonai teleppé lettek. Természetesen az nincsen kizárva, hogy zsidó családok kisebb vagy nagyobb csoportjai már előbb mentek Egyiptomba és itt maguknak oly helyzetet teremtettek, mely a követő nemzedékre csábító hatással is lehetett, hogy az is itt letelepedjék. De úgy látszik, hogy a község tulajdonképeni zöme, mely vallási középpont, Jáhú isten temploma után áhítozott, csak a babyloniai exilium után, tehát Kr. e. 587 után jött Egyiptomba. Ez elephantinei templomot pedig valószínűleg mintegy a jeruzsálemi templom pótlékául építhették, sőt lehet azért is, hogy megnyugtassák Jerémiást és az ő pártját, hogy Egyiptomba való költözködésük után is hívei maradtak ősi vallásuknak és ősi kultúrintézményeiknek. És lehet, hogy éppen előbb említett oknál fogva tartották meg még üzleti okmányaikban is a Babyloniából hozott naptárt, mely a babyloniai fogság óta a zsidók nemzeti naptárává lett.

Hogy itt valóban katonai teleppel van dolgunk, bizonyítja — amint azt már Smend² és Schürer³

¹ V. ö. Schürer E., Theol. Lit.-Zeit. 1907. Sp. 6.

² Zeitsch. f. Assyriologie 1907, 150.

³ Theol. Lit.-Zeit. 1907, 6.

és utánuk Peters¹ is kiemelték — az a körülmény, hogy az assuáni papyrusokban előforduló férfiak nevei mellett a csapatrész «DGL» is van említve, amelyhez tartoztak. Természetesen később, minthogy ez máshol is történni szokott, így a rómaiaknál is, a tulajdonképpeni katonai magvhoz üzletemberek, kereskedők is csatlakoztak, mert a katonai állomásoknál a kereskedők alkalmas talajra akadtak mindig. Ilyenféle telepeket találunk az ó-kor valamennyi katonai állomásain, így a későbbi római tartományban Pannóniában is,² hol a syr csapatokkal ide jött zsidó zsoldosok a velük együtt s az utánuk jött zsidó kereskedőkkel csakhamar hitközséggé alakultak; ennél fogva *Stähelin*³ azon állítása, hogy az elephantine-syenei zsidó hitközség tagjai «kereskedőknek tekintendők, kik a perzsa helyőrségtől éltek», elfogadható.

Különösen jól tájékoztatnak bennünket az assuáni papyrusok a zsidók régi házasságjogáról. Ebben a tekintetben is teljesen a babyloniai kulturhatásoknak voltak alávetve. Mint a babyloniaiaknál, úgy a zsidóknál is csak akkor volt a házasság érvényes, ha előtte házassági-szerződést (a zsidóknál az ú. n. Kethubát) kötöttek. *A házassági szerződés volt az alapja minden törvényes házasságnak.* Hogy a válás törvényesen elismertessék, úgy azt a község gyűlésében kellett kihirdetni. És éppen úgy, mint Hammurabi törvény-

¹ Die jüd. Gemeinde von Elephantine-Syene. Freiburg i. Br. 1910, p. 14.

² V. ö. Hampel József, Intercisa emlékei. Arch. Ért. XXV.

³ Israel in Aegypten nach neu aufgefundenen Urkunden. Basel, 1908, p. 13.

kódexe megengedi a válás jogát nemcsak a férfiaknak, hanem a nőknek is, úgy volt ez az elephantinei assuáni zsidóknál is. Az ó-testamentumi válási-jog még semmit sem tud ilyen meghatározásról, ennél fogva nagyon valószínű, hogy ezen intézményeket csak Babyloniában ismerték meg, s innen hozták magukkal Egyiptomba.

Általában azt mondták eddig, hogy a község birt az *igazságszolgáltatás* bizonyos korlátozott jogával, még pedig az elephantinei papi-testület lett volna megbízva ezen igazságszolgáltatás jogának gyakorlásásával. Azonban ezen állítás az eddigi okmányokból még nem bizonyítható be. Annyi bizonyos, hogy családi ügyekben a papi-testület volt hivatva az esetleg előforduló viszályokat lecsendesíteni és a válást eszközölni, azonban ezen inkább vallási, mint jogi cselekvények legkevésbé sem bizonyítják, hogy a papi-testület lett volna a felettes hatóság más viszályoknál és jogeseteknél is. A házasság kötése és annak felbontása — akárcsak ma — a hitközség benső életének hathatós részét alkotja; ebből tehát nem következtethetünk arra, hogy a hitközség képviselőinek hatáskörébe tartoznának a többi jogi-ügyek is. Mindenesetre kevés még az eddigi anyag, hogy e kérdést teljesen tisztázni lehetne. Abból, hogy ezen papyrusok egyikében a férfi és a nő válásjogának törvényes elismerése föltétlenül a válásnak a község gyűlésén való kihirdetése van megállapítva, még semmiesetre sem következik a hitközség igazságszolgáltatási joga. Ma is megkívánja a zsidó vallási törvény, hogy ilyen actus a község legalább tíz férfi-

tagjának jelenlétében történjék, de korántsem azért, hogy ez a község igazságszolgáltatási jogát vagy fennhatóságát fejezze ki, hanem azért, hogy a társadalomnak minél nagyobb rétege vegyen tudomást a törvényesen történt válásról. Különben az is megtörténhetett — noha mindeddig erről adataink nincsenek, — hogy békéltetési esetekben a község papságának fejét igénybe vették a viszálykodó felek közötti béke létrehozására, ehhez azonban nem szükséges a község igazságszolgáltatási joga a tagjai fölött. Nagyon jól elképzelhetjük, sőt fölötte valószínű, hogy minden peres ügyben, amelyek nem tartoztak a vallás körébe, a várparancsnok vagy helytartótól kinevezett törvényszék alá tartoztak. A papyrusok egyike (Pap. F.) ezt nagyon is elfogadhatóvá teszi, ahol egy oly pör elintézéséről van szó, mely Mibtachjah zsidónő és Pi egyiptomi férfiú között folyt le. A zsidónőt esküre ítélték, és kénytelen volt az egyiptomi Száti istennőnél esküdni. A zsidó törvényszék semmi esetre sem ítélte volna el a zsidónőt arra, hogy egy *idegen* istenségre esküdjék, s az egyiptomi férfiú, ha már a zsidó törvényszékhez fordult volna és annak ítéletének vetette volna magát alá, biztosan nem követelhetette, hogy a zsidónő Száti istennőre esküdjék, hanem megelégedett volna a Jáhu istenre tett esküvel is. Az okmányt is, melyben Mibtachjah zsidónőnek esküje után Pi egyiptomi férfiú kijelenti, hogy minden további eljárástól eláll, szintén egyiptomi férfiú írja, és — amint az okirat világosan kitelenti — Pi tollbamondása után írja; az okmányon aláírt tanúk sem zsidók. Mindez tehát amellettszól,

hogy ez a per nem-zsidó törvénytől intéztetett el. De a Bagohi-hoz intézett kérésből is világosan kitűnik, hogy az assuáni és elephantinei zsidók zárt vallásos egységet alkottak ugyan, azonban semmi-ésetre sem voltak politikailag önálló testület, mert élükön «Jedonjah és társai, a papok Elephantinében» állottak.

De sokkal feltűnőbb jelenség, hogy ezen papyrus-okmányok eddigi magyarázóinak nem tűnt fel az elephantinei templom elfoglalásának és elpusztításának keltje. A Bagohihoz, Judæa helytartójához intézett irat két ízben említi a *Tammuz*-hónapot mint olyant, melyben az elephantinei templom elfoglaltatott és elpusztított. Csodálatosképen ugyanabban a hónapban foglaltatott el a babyloniaiaktól Kr. e. 587-ben a jeruzsálemi templom is.* Ugyanaz a *Tammuz*-hónap, mely Kr. e. 587-ben a jeruzsálemi zsidóknak annyi keserűséget okozott, ugyanaz a hónap volt végzeteljes az egyiptomi zsidókra nézve is; valamint az első jeruzsálemi templom, úgy a

* *Jeremias* könyvében a következőt olvassuk erről (Cap. LII, 6.): «A negyedik hónapban, a hónap 9-ikén nagy éhség támadt a városban... a város bevételét, és a harc emberei mind elfutának és éjszaka kimenének a városból a kapunak útján, mely a két kőfal között, a király kertje mellett vala.» Tehát a város elfoglalása — a templom telkét beleértve — a 4-ik hónap 10-ikén, azaz: *Tammuz* hónap 10-ikén történt volna. — *Josephus* (Antt. X. 8, 2) erről a következőket mondja: «végre elesett a város a 4-ik hónap 9-ik napján, Zedekias uralkodásának XI. évében... Midőn pedig a város úgy éjjeltájban az ellenség kezében volt, a vezetők berontottak a templomba».

zsidó diasporának első temploma Egyiptomban szintén Tammuz hónapban foglaltatott el. De a második jeruzsálemi templom elpusztítása és lerombolása szintén Tammuz 10-ikén történt meg, s így megérthetjük azt, hogy miért mondja *Josephus* (Bell. VI. 4, 5) Loos hó 10-ikét, melynek a zsidó naptár szerint Tammuz 10-ike felel meg, annak a napnak, mint amellyel «éppen letűnt az időknek végzetteljes köre».

★

Így tehát az assuáni és elephantinei papyrusokmányok az ókori Kelet azon korbéli történetére és művelődéstörténetére fontos eseményekről világosítanak fel bennünket, midőn a világtörténelmi vezető szerep már nem volt Babylonia és Assyria, sem pedig Egyiptom kezében. A főhatalmat akkor Perzsia ragadta magához, mellyel egyedül csak Görögország mert szembeszállani a világoralomért. A történelem ezen folyása alatt igen fontos események történnek, melyekről a kutatók mindezideig keveset tudtak, míg a szeszélyes véletlennek úgy tetszett, hogy a 2400 évnél régibb homályból napfényre kerüljenek. És ezen most újabban talált leletekből is kivehetjük, hogy, noha az ókori Kelet már rég elpusztult, mégis sok kulturintézménye maradt fenn, és ezek is azt susogják fülünkbe: «Ex Oriente lux!»

Budapest.

Dr. Mahler Ede.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

I.

Bánóczi József titkári jelentése.

Előadatott az 1912 január 25-ikén tartott közgyűlésen.

Társulatunknak kilenc éven át volt néhai elnökét, Dr. Weinmann Fülöpöt társelnökünk az elhunythoz méltó módon elparentálta. Nekem, ki vele ez idő alatt sűrű érintkezésben voltam, engedjék meg személyes gyászomnak és annak az igaz tiszteletemnek kifejezést adnom, melyet mindenki táplált a megdicsőülttel szemben, ki az egyéni derékséget, a tiszta belátást s minden jónak és igaznak önzetlen előmozdítását nagyrabecsüli.

Tisztelt Közgyűlés!

Társulatunk a lefolyt évben hivatása teljes átértésével és gyarapodó erővel folytatta azt az alkotó munkát, melyet céljaink elénk tűznek. Erősítjük a nemzeti és faji érzést s szolgáljuk a világosságot és a kulturát. S a vezetők kitartásával versenyez iróink és tudósaink munkakedve, és ami nem kevésbé fontos, mindkettővel arányban áll közönségünk áldozó készsége. Ezért hisszük, hogy élő szükségletet elégítünk ki s egyetemes érdeket képviselünk; ezért bizunk jövőnkben.

Munkásságunkat kiadványaink és felolvasásaink dokumentálják. A 1911-iki terjedelmes *Évkönyv* tudományos, szépirodalmi és költői tartalmával méltóképen sorakozik

elődei mellé; tagilletményünk másik kötete: *A négy fiú* érdemes terméke most fejlődő ifjúság irodalmunknak, melynek, már fontosságára való tekintettel is, nagyobb lendületét óhajtanók. Bizonyára Társulatunk szellemében járunk el, midőn a kis kötetnek, tagilletmény címén, nagyobb publicitást adtunk.

Felolvasásaink a lefolyt évadban is, a bizottság nagynevű elnökének és kitünő előadójának, *Ágai Adolf*nak és *Lenkei Henrik*nek vezetése alatt, az erkölcsi hatás erős eszközének bizonyultak itt és a vidéken egyaránt. A fővárosi zeneakadémia terme rendszerint megtelt figyelmes és tanulni vágyó hallgatósággal, s hogy ennek nagyobb része hölgyekből áll, kétségtelenül örvendetes jelenség, mert akiknek módjukban van a zsidóság evolúcióját megfigyelni, mind egyetért abban, hogy különösen a zsidó nőnek fajunkhoz és vallásunkhoz való viszonyát kell szorosabbra fűzni.

Vidéki felolvasásaink dolgában szinte váratlan föllendülést konstatálhatunk. Az utolsó évben Nyiregyháza és Beregszász, Sárvár és Aranyosmarót megannyi állomásai voltak a társulat nagy szociális és morális sikereinek, de egyuttal tanubizonyságai a vidéki zsidóság kulturális haladásának. Eddigelé többnyire nagyobb hitközségek hívtak meg bennünket felolvasásra, most községi vagy női jótékonyági egyesületek, melyek a szokott módon anyagi erejük gyarapítására használják föl társas multságukat vagy báljukat s ennek keretébe illesztik a mi fölolvasásainkat. S valamint a népesebb, azonképen a kisebb helyeken is szinte megható készséggel fogadják az ösztönzést, mely kulturális munkánk nyomában kél. S nem is teszünk különbséget nagy és kisváros között, sem a fölolvasás helyének megválasztásánál nem nézzük, hol vannak számosabban tagjaink: megyünk, ahová hívnak s ha a viszonyok úgy kívánják, az összes költségeket is mi viseljük

abban a tudatban, hogy kötelességünket legméltóbban így teljesítjük.

Ezek kapcsán hálával kell megemlékeznem az *Izr. Magyar Közalapról*, mely a vidéki felolvasások költségeit eleitől fogva nagylelkűen fedezi. Midőn ez intézmény a kezdet akadályaival küzdött s a följánlott évi 600 koronát sem tudtuk a kívánt célra fordítani: a Közalap nem kért vissza adományából semmit; de midőn a beállott fejlődéssel a megszavazott összeg elégtelennek bizonyult, évi szubvencióját 800 koronára, s midőn a költség ebből sem futotta, az idén 1000 koronára emelte. A szellemi hatások ily előkelő értékelése mindenképen méltó a Közalaphoz és vezető férfiához.

Még egy mecénásról kell mély hálával szólnom: elnökünkről. *Báró Hatvany József* nem csak megértő lélekkel örökösök Társulatunk minden szellemi és anyagi ügye fölött, de nemes bőkezűséggel segít rá oly feladat megoldására is, melyet erőnk meg nem bír. A szombatos imakönyv kódexei feldolgozatlanul hevernek a Nemzeti Múzeum, az Akadémia, az országos rabbiképző s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár polcain. E kódexek ősi zsidó imádságainknak legelső fordítását tartalmazzák magyar nyelvünkre, általában a legrégebb fordítások egyikét. E XVII. századi mű értékes ereklyéje hazai irodalmunknak és dicsősége felekezetünknek. Mint ilyen pedig folytonos és sürgető felhívás az Imitre nézve, hogy mielőbb teljesítse azt a föladatot, mely egyenesen ő reá tartozik. Elnökünknek elég volt erről értesülnie s azonnal 4000 koronát ajánlott föl a kódex tudományos földolgozására és kiadására. Igazgatóságunk Dr. Guttmann Mihály és Dr. Harnos Sándor tanárokat bízta meg a nagyérdekű és fáradságos munka végrehajtásával s egyben elhatározta, hogy mély hálája jeléül a kötet címlapján fogja jelezni a kiadás e körülményét, hogy így irodalmunknak ez a vár-

ható nyeresége válhatatlanul hozzá legyen kapcsolva báró Hatvany József nevéhez.

A propagandát Társulatunk érdekében állandóan *Steiner József* vezeti Amit ő e téren tett és folyton tesz, maradandó hálánkat biztosítja neki. *Steiner József* nem csak dolgozni, hanem dolgoztatni is tud — ezt vallja *Dezső Sámuel dr.-al*, a propagandabizottság derék jegyzőjével az egész propagandabizottság, vallja kész örömmel a társulati titkár is. Községi választást, házasságot, kitüntetést, rangemelést — mindent számon tart és mindenkit fölkerestet s ha csak az ő buzgóságán mulnék, nem volna az országban egyesület, melyet tagszám dolgában sokszorosan meg nem haladnánk.

Anyagi erőnk gyarapodását mutatja, hogy a lefolyt évben új alapító tagot nyertünk. *Báró Hatvany Józsefné* elhunyt édes anyja, *Vágújhelyi Latzkó Antalné* nevére 2000 koronás alapítványt tett. Vajha ő méltóságának ez a nagylelkű elhatározása példaképül szolgálna, hogy előkelő és tehetős hölgyeink szeretteik emlékének sűrűbben kulturális alapítványokkal áldoznának. Szegény országban, ahol az intenzív szellemi munka ezer akadállyal küzd, ez is a jótékonságnak egy neme, mely dúsan hozza kamatait.

Pártoló tagjaink száma is kettővel gyarapodott: a *Beregszászi izr. nőegylet* és *dr. Pillitz Pál* Veszprémben 200—200 korona tagsági díjat fizettek. Fogadják őket, valamint *Fuchs Bertalan* Szatmáron, aki 100 korona ajándékot adott, őszinte köszönetünket.

A szegedi hitközség a nyáron ülte meg *Löv Lipót* születésének századik fordulóját. Az ünnepre meghívta Társulatunkat is s egyben közreműködésünket kérte. Szívesen engedtünk a kérelemnek s *dr. Réthy Mór, dr. Kecskeméti Lipót* és a titkár megjelentek Szegeden 's a nagyváradi főrabbi, választmányunk kitünő tagja, az Imit

nevében szárnyaló beszédben méltatta a nagy tudósnak és a nagy papnak érdemeit. A kolozsvári *Emke* is meghívta Társulatunkat 25 éves fönállásának ünnepére, melyen üdvözlő sürgönnyel vettünk részt. Szivesen ismétlem e helyütt jókivánságainkat az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület hazafias működésének sikere érdekében.

Gavosdiai Sváb Károly alapító, Weisz J. Manó pártoló, valamint dr. Koritschner Lipót és dr. Barón Jónás választmányi tagjaink halálával Társulatunkat ért vesztéséről társelnökünk megemlékezett a Közgyűlés előtt. Kegyelettel őrizzük nevüket és érdemeiket.

II.

Függőben levő pályakérdés.

Kunewalder pályadíj.

Kivántatik Palesztina története a második templom elpusztulásától a jelenkorig, különös tekintettel zsidó lakosságára és a zsidó diaszporának hozzá való viszonyára.

Határidő 1914 június 1.

A pályadíj a Kunewalder-alapítványból 100 darab arany s a végrendelkező akaratahoz képest csak zsidó szerzőnek adatik ki. A munka népszerűen és úgy legyen megírva, hogy a felnőtt mindkét nemű izraelitáknak olvasmányul szolgálhasson s alkalmas legyen arra, hogy a zsidó tudást terjeszsze s a felekezeti érzést fokozza. A díj csak önálló becsű műnek adatik ki.

A nyertes mű a szerző tulajdora, de ha egy éven belül ki nem adja, akkor a tulajdonjog a társulatra száll át, mely a munkát közzéteszi. Ez esetben művéből a szerző 100 példányt ingyen kap.

A jelíges levéllel ellátott, idegen kézzel írott pályamű a társulat elnökéhez, báró Hatvany József úrhoz, V. Nádor-utca 3. sz. küldendő.

III.

Bizottsági jelentések.

1.

A *bibliabizottság* az ifjúsági biblia szerkesztésén dolgozik; a munka halad. *Dr. Bacher Vilmos.*

2.

A felolvasó bizottság működése az 1910/11. évadban.

Igen tisztelt bizottság! Az 1910 11-iki felolvasások a teljes siker jegyében folytak le. Végre alkalom nyílt arra, hogy mindazokat a megjegyzéseket és kívánságokat értékesítsük, melyek az évek során a bizottság kebelében felmerültek. Nemcsak tanulságos, de rendkívül érdekes eseményeket is rendeztünk, anélkül hogy le kellett volna szállnunk arról a színvonalról, melyre társaságunk hagyománya és feladata kötelez. Így aztán természetes, hogy hallgató közönségünk nem is maradt távol üléseinktől, sőt estéről-estére valósággal sietett betölteni tágas termünket, ahol lankadatlan érdeklődéssel és tetszéssel fogadta, amit a Társaság készséggel nyújtott.

Engedje meg az igen tisztelt bizottság, hogy e pontnál egy pillanatig megálljak és felhívjam szíves figyelmüket egy körülményre.

Tizenkét éve rendezzük a felolvasásokat a fővárosban. Közel száz estén szereztünk több-kevesebb sikerrel lelki szórakozást és gyönyörűséget hallgatóinknak, kiknek számát az évek alatt legalább 15,000-re tehetjük. Magának a Társaságnak kiadása e célra — csupán a budapesti

felolvasásokat számítva — legalább 14,000 koronára rúg. És vajjon hányan akadtak hallgatónk közül, akik a nekik nyújtott élvezetet azzal viszonzták volna, hogy tagul lépnek be vagy alapítványukkal, pártoló illeték felajánlásával hozzájáruljanak anyagiakban még mindig nagyon szűkölködő Társaságunk megerősítéséhez. A legtöbben úgy fogadták mint az Isten szabad levegőjét, melyhez mindenkinek joga van s amelyért senkinek hálával nem tartozik.

Nem akarom pártolólág újra felvetni azt az eszmét, mely már sokszor eredménytelenül megfordult bizottságunk megbeszéléseiben, hogy t. i. a felolvasásokért valami belépti díjat kellene szedni. Sok tekintetben veszedelmesnek tartanám ezt az újítást és talán nem is egészen méltónak Társaságunkhoz. De kötelességemnek érzem, rámutatni arra, hogy felolvasásaink jövedelmünk nem csekély részét emésztik fel s mi még mindig csak reméljük, hogy hallgató közönségünk áldozatkészsége arányban fog állani fáradozásaink gyümölcseivel.

Hogy mindennek elgondolása nem bénította meg cselekvésünket, hadd bizonyítsa a mult évad felolvasó-estéinek tárgysorozata:

- Nov. 8-án: 1. Dr. Kecskeméti Lipót: A zsidó asszony szive.
2. Dr. Fabó Bertalan: Goldmark Károlyról.
- Dec. 13-án: 1. Dr. Patai József: Az új zsidó-magyar költészet.
2. Szemelvények az új zsidó magyar költészetből. Előadja Gál Gyula, a Nemzeti Színház tagja.
- Jan. 10-én: 1. Dr. Venetianer Lajos: Sémiták-e a zsidók?
2. Balla Ignác: Fiamhoz. (Versek.)
3. Dr. Décsi Imre: Heineről.

Febr. 14-én: 1. Dr. Sebestyén Károly: Zsidó típusok a drámában.

2. Radó István: Zsidó vonatkozások Mikszáth műveiben.

Márc. 14-én: 1. Dr. Mezey Sándor: Makai Emilről.

2. Ivánfi Jenő, a Nemzeti Színház tagja előadása Wilhelm von Scholz «A konstantinci zsidó» c. tragédiájáról, saját fordítású szemelvényekkel.

Vidéken rendezett felolvasó-estéink is teljesen meghozták azt a sikert, melyet eddig mindenkor örömmel tapasztaltunk. Dr. Blau Lajos, Dr. Kiss Arnold, Dr. Mezey Sándor, Dr. Venetianer Lajos, Dr. Décsi Imre és Balla Ignác közreműködésével négy estét rendeztünk és pedig Nyiregyházán, Beregszászon, Sárváron és Aranyosmaróton és újra megállapíthatjuk azt a tényt, hogy az a nap, melyen Társaságunk kiküldöttje az illető városban megjelennek, nemcsak e város zsidóságának, de egész közönségének valóságos ünnepnapja.

Ha mindezek után bejelenthetem az igen t. bizottságnak, hogy az 1911/12-ben rendezendő felolvasó-ciklusunk előreláthatólag úgy a fővárosban, mint vidéken az összes várakozásokat ki fogja elégíteni, kérem e jelentésem szíves tudomásulvételét.

Budapest, 1911 október 17.

Lenkei Henrik,
a felolvasó-bizottság előadója.

3.

A propaganda bizottság

az idén is hálával emlékszik meg a következő gyűjtőiről:

Budapesten: Agai Adolf, Bánóczi József, Benedikt Arnold, Flesch Jenő, Grósz Nándor, Katzburg Fülöp, Kohn Arnold, Kohn Vilmosné, Dr. Nagy Dezső, Paunz Lajos, Preiser Miklós, Roseth Gyula, Steiner József.

Vidéken: Dr. Bernstein Béla Nyiregyháza, Britz Miksa Nyiregyháza, Dr. Borsodi József Nagyatád, Deutsch Ármin Brassó, Dr. Eisler Mátyás Kolozsvár, Epstein Henrik Nyitra, Feigl Gusztáv Nagyikinda, Fischmann Miksa Ujpest, Gál Nándor Brassó, Goldschlag Oziás Gyimesközéplap, Goldschmied József Sárvár, Grün Mór Szarvas, Dr. Heller Zsigmond Máramarossziget, Kemény József Szombathely, Klauber Frigyes Eger, Klein Aladár Karácsond, Dr. Klein Ignác Szepesófalú, Klein Vilmos Szatmár, Dr. Klug Lipót Kolozsvár, Dr. Krämer Béla Garamszentbenedek, Löwy Józsa Déva, Márkus Miksa Székesfehérvár, Dr. Ney József Siófok, Schwarz Ignác Szombathely, Dr. Schwarz Ignác Gálszécs, Schwarcz Izidor Puhó, Dr. Steiner János Lippa, Sterné Mauskopf Teréz Beregszász, Salzbeck Henrik Sárvár, Dr. Székely Albert Sátoraljaujhely, Takács Mór Székesfehérvár, Dr. Urbach Henrik Zimony, Dr. Vajna Farkas Hátszeg.

Lakóhelyükön kívül is gyűjtöttek: Friedmann Mayer ungvári Szegeden, Dr. Kálmán Ödön jászberényi Budapesten, Kaufmann Ignác izakonyhai Izacsaszalon és Barcánfalván, Klauber Frigyes egri Pazdicsón, Dr. Krämer Béla garamszentbenedeki Garamkovászon, Aranyosmaróton, Verebélyen és Valkácson, Löffler Jónás Nagybecskerekben, Paunz Lajos budapesti Pécsen, Kunszentmártonban és Bécsben, Preiser Miklós budapesti Temesváron,

Stern Mór ungvári Csengeren, Vértés Ede Stubnyafürdön és Felsőpulyán, Weltmann Lipót ungvári Temerinben.

Három lelkes nőnek külön is kell köszönetet mondanom: *Sternné Mauskopf Teréz* úrhölgynek Beregszászon, aki Munkácson és Bátyon is gyűjtött, *Kohn Vilmosné* úrhölgynek Budapesten, aki Zomborban gyűjtött és *Rosenberg Hermanné* úrhölgynek Bécsben, aki az osztrák fővárosban szerzett tagot.

Budapest, 1911 november hó.

Dr. Dezső Sámuel.

4.

A Magyar-Zsidó Múzeum bizottságának jelentése az 1911. évről.

A múzeum bizottságának működését, valemint a mult esztendőben, úgy ebben az évben is az alapszabályok jóváhagyásának késedelme akadályozta. A taggyűjtés emiatt úgyszólván arra szorítkozott, hogy önként jelentkezőket nyertünk tagokul, viszont a rendelkezésünkre álló eszközökkel igyekeztünk elérni azt, hogy a múzeális tárgyak számát szaporítsuk. Valóban elismeréssel kell megemlékeznünk felekezetünk egyes testületeinek és hitrokainknak érdeklődéséről. Különösen a vidék zsidósága kísérte állandóan jóakaratóval a múzeum ügyét s előzékenyen és érdektelenül a régiségek egész seregét küldték be és ajánlották fel múzeumunknak. Ily módon, ha tagjaink nem is nagy számban, de múzeális anyagunk annál jelentékenyebben gyarapodott. Ma már a múzeumnak ajándékozott tárgyak, valamint a letétül felajánlott régiségek száma felül van kétszázon s örvendetesen tapasztaljuk, hogy az ajándékozás nem csökken, hanem folyton emelkedik. A tárgyak együtt vannak, kivéve a pancsovai hitközség által letétül felajánlott tárgyakat, me-

lyeknek sürgős beküldése iránt a hitközséget megkerestük. Gondoskodtunk róla, hogy egyes helyeken, ahol a gyűjtési kedv megvan, ügyünknek állandó agitátorokat szerezzünk, sőt megkísérlettük azt is, hogy agitációnkba az ifjúságot is belevonjuk. Így Pápán az ottani diákegyesülethez fordultunk, s őszinte örömeinkre szolgál, hogy a pápai diákok múzeumunk ügyét a legnagyobb lelkesedéssel karolták fel s valósággal fanatikusok a munkában. Értesítésük szerint már igen sok régiséget gyűjtöttek, amit később fognak beküldeni, néhány régi és értékesnek látszó könyvet már eddig is küldtek. Mindenesetre pedig jóleső bizonyítékát szolgáltatatták ifjúságunk kulturális érzékének és zsidó fogékonyságának s bennünket arra ösztönöztek, hogy ebben az irányban is folytassuk agitációnkat.

Az összegyűlt tárgyak részletes leltárát dr. Fabó Bertalan múzeumi őr most készíti el s a következő Évkönyvben lesz módunkban annak közlése útján az egyes adakozókról és a meglévő dolgokról pontos kimutatást adni. Addig is fogadják az adakozó hölgyek és urak legszívesebb köszönetünket.

Vagyonunk gyarapodott az idén, annál inkább, mert kiadásunk kevés volt. A kimutatást jelentésem végéhez csatolom. E kötet 384-ik lapján közölt *vagyonkimutatásunkból* egyébként kitetszik, hogy a Zsidó Múzeum összes pénze jelenleg 6361, *hatezerháromszázhatvanegy korona és 30 fillér.*

A lefolyt esztendő tanúsága arra mutat, hogy múzeumunk gondolata felekezetünk közönségében mélyebbre verte gyökerét, ami törekvésünk egészséges és életrevaló voltát annál inkább bizonyítja, mert hiszen agitációnkat a kellő eszközök híján eddig a kívánatos mértékben ki se fejthettük. Az elért eredmények azonban további munkára biztathatják bizottságunkat, mert gazdag és örvendetes sikerek biztosítékainak látszanak.

Magyar Zsidó Múzeum részére befolyt 1910 november óta:

Dr. Misner Ignác	200.—
Sváb Károly	200.—
Wolfner Gyula	10.—
Gyulai izr. hitközség	10.—
Bognár Sándor	10.—
Dr. Kohner Adolf	500.—
Dr. Farkas Emil és neje	200.—
Wolf Sándor	10.—
Orsz. Izr. Magy, Közalap	600.—
Spitzer Mór	200.—
Winterberg Gyula	1000.—
Dr. Schönfeld, Kisterenne	4.—
Szegedi Chevra Kadisa	50.—
Dr. Nádas Bertalan	10.—
Dr. Héderváry Hugó	10.—
Surányi Béla	500.—
Dr. Stiller Mór	200.—
Államsegély	500.—
	<hr/>
	4214.—

Kifizettetett:

Weisz Mártonnak számláért	87·20
L. Schwagernek és Dr. Fränkelnek H-apatinba küldött	100·50
Dr. Blau Lajosnak	100.—
Grünhutnak és Steinernek számláért	186.—
	<hr/>
	473·70

Budapest, 1911 november 25.

Dr. Mezey Sándor,
a bizottság jegyzője.

IV.

Zárszámadás és költségvetés.

Zárszámadás 1911 október 31-én.

Bevételek.

Tagdíjak:		
1910. évi tagdíjak	— — — — —	347.54
1911. évi tagdíjak	— — — — —	15628.51
Pártoló tagsági díjak	— — — — —	400.—
		16376.05
Kamatok:		
Folyószámla kamatok	— — — — —	1326.89
Értékpapír	— — — — —	1749.50
		3076.39
Subventiók és adományok:		
A Pesti Izr. Hitközségtől	— — — — —	1000
Adományok	— — — — —	100.—
		1100.—
Társulati kiadványok	— — — — —	694.27
Hátralékos tagdíjak	— — — — —	100.—
		21346.71

Kiadások.

Titkári tiszteletdíj	— — — — —	2000.—
Jegyzői tiszteletdíj	— — — — —	1000.—
Kezelési és postaköltség	— — — — —	2958.92
Nyomdai kiadás és expeditió	— — — — —	6082.72
Írói díjak	— — — — —	1970.—
Oklevéltár II. kötetének előkészítése	— — — — —	500.—
Felolvasások:		
Budapesti felolvasások	— — — — —	2200.—
Vidéki felolvasások	— — — — —	800.—
		3000.—
Subventiók:		
Kolozsvári felolvasó egyesület	— — — — —	100.—
Orsz. Rabbi-Egyesület közlönyének	— — — — —	300.—
Magyar-Zsidó Szemle	— — — — —	800.—
		1200.—
Árfolyamkülönbözet	— — — — —	40.—
		2595.07
Egyenleg mint ezidei eredmény	— — — — —	21346.71

Beck Dénes s. k.
ellenőr.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Budapesten 1911 október hó 31-én.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:

Wolfner József s. k. Deutsch Sámuel s. k.
Breitner L. Zsigmond s. k. Szirmai Oszkár s. k.
Adler Lajos s. k.

számvizsgálók.

Az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat vagyonkimutatása.

Vagyon:

Folyószámlabetét:

Belvárosi Takarékpénztár r.-t.-nál	32681.88
------------------------------------	-------	-------	----------

Értékpapírok:

K 36900.— 4 $\frac{1}{2}$ %-os Belvárosi Takarékpénztári záloglevél á 98.—	36162.—
« 2000.— 4 $\frac{1}{4}$ %-os ugyanaz á 92.—	1840.—
« 200.— 4%-os koronajáradék á 91	182.—
			<u>38184.—</u>

Betétkönyvek:

A Belvárosi takarékpénztár r.-t. betétkönyve (Kunewalder-féle alapítvány)	3200.—	
A Budapesti takarékpénztár és orsz. zálogkölesön r. t. betétkönyve (Tencer díj)	2500.—	5700.—

Alapítvány hátralékok	1050.—	
-----------------------	-------	--------	--

Tagdíjhátralékok	100.—	1150.—
------------------	-------	-------	--------

			<u>77715.88</u>
--	--	--	-----------------

Teher:

Törzsvagyon	15200.—
-------------	-------	-------	---------

Rendelkezésre álló vagyon	6922.96
---------------------------	-------	-------	---------

Alapítványok és hagyatékok:

Kunewalder M. Fülöp-féle hagyatéka	8000.—	
------------------------------------	-------	--------	--

Freund István alapítványa	20000.—	
---------------------------	-------	---------	--

Eötvös Károly-alap	3750.—	
--------------------	-------	--------	--

Herzmann Bertalan és neje féle alapítv.	400.—	32150.—
---	-------	-------	---------

Magyar Zsidó Múzeum	6361.30
---------------------	-------	-------	---------

Halmos Izor-féle pályadíj	500.—
---------------------------	-------	-------	-------

Alapító tagsági díj	2000.—
---------------------	-------	-------	--------

Franklin-Társulat követelése	9308.17
------------------------------	-------	-------	---------

Imka javára befolyt összeg	2312.38
----------------------------	-------	-------	---------

1912. évi tagsági díjak	16.—
-------------------------	-------	-------	------

Átmeneti tételek	350.—
------------------	-------	-------	-------

Egyenleg mint ezidei eredmény	2595.07
-------------------------------	-------	-------	---------

			<u>77715.88</u>
--	--	--	-----------------

Beck Dénes s. k.
ellenőr.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Budapest, 1911 október 31-én.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:

Wolfner József s. k.

Szirmai Oszkár s. k.

Breitner L. Zsigmond s. k.

Adler Lajos s. k.

Deutsch Sámuel s. k.

számvizsgálók,

**Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat költségvetési előirányzata
1911 november 1-től 1912 október 31-ig.**

Bevételek:

1. 1911. évi tagdíjak	---	---	---	---	K	100.—
2. 1912. évi tagdíjak	---	---	---	---	€	11000.—
3. Társulati kiadványok és kötések	---	---	---	---	€	500.—
4. Értékpapír és folyószámla kamatok	---	---	---	---	€	3000.—
5. Orsz. Magyar Izr. közalaptól	---	---	---	---	€	1000.—
6. Pesti izr. hitközség subventiója	---	---	---	---	€	1000.—
					K	16600.—
7. Rendelkezésre álló vagyon	---	---	---	---	K	6922.96
8. 1911. évi felesleg	---	---	---	---	€	2595.07
					€	9518.03
						<u>K 26118.03</u>

Kiadások:

1. Titkár tiszteletdíja	---	---	---	---	K	2000.—
2. Jegyző tiszteletdíja	---	---	---	---	€	1000.—
3. Kezelési és postaköltségek	---	---	---	---	€	3200.—
4. Írói díjak	---	---	---	---	€	4000.—
5. Budapesti felolvasások	---	---	---	---	€	2200.—
6. Vidéki felolvasások	---	---	---	---	€	1000.—
7. Kolozsvári felolv. egyesület subventiója	---	---	---	---	€	100.—
8. Orsz. Rabbiegyesületi Közlöny	---	---	---	---	€	300.—
9. Magyar-Zsidó Szemle	---	---	---	---	€	800.—
10. Nyomdai kiadás	---	---	---	---	€	6000.—
11. Nyomdai tartozás törlesztése	---	---	---	---	€	2000.—
					K	22600.—
12. Egyenleg mint várható felesleg	---	---	---	---		<u>K 3518.03</u>
						<u>K 26118.03</u>

Budapesten, 1911. évi október hó 31-én.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

V.

A Társulat alapszabályaiból.

2. §. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat céljai:

a) a szentírás magyar fordításának kiadása és terjesztése;

b) a szentírásnak és későbbkori vallásos irodalomnak és általában az izraelita vallás és erkölcstannak ismeretetésére és megvilágítására szolgáló művek kiadása és terjesztése ;

c) a szentírásra és a zsidóság történetére s irodalmára, valamint a zsidóság jelen életére vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban és a vidéken ;

d) ugyancsak e körbe tartozó tudományos és népszerű munkák kiadása és terjesztése ;

e) a társulat céljaival összefüggő pályakérdések kitűzése és jutalmazása ;

f) a zsidóság történetére, szellemi életére, vallási kultuszára tartozó, különösen magyar vonatkozású műemlékek, könyvek, okiratok, képek és egyéb tárgyak gyűjtése, egy erre szolgáló múzeum alapítása és fentartása.

3. §. A társulat tagjai lehetnek :

a) izraelita hitközségek, b) egyéb testületek, c) magánosok. A tagok lehetnek : 1. *alapítók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 1000 koronát adnak, mely összeget hitközségek és egyéb testületek öt egymásután következő évi 200 koronás részletekben törleszthetik ; 2. *pártfogók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 400 koronát adnak ; 3. *pártolók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 200 koronát adnak ; 4. *rendesek*, kik hat éven keresztül legalább 8 korona évi tagdíj fizetésére kötelezik magukat ; 5. a 2. §. f) pontja szerint létesítendő zsidó múzeum alapja külön alapítványokkal, okmányokkal az évi járulékokkal növelhető. Az erre vonatkozó módokat a múzeumi bizottság az igazgatóság jóváhagyása alá tartozó ügyrendjében határozza meg.

21. §. A tagok, feltéve hogy évi járulékaikkal hátralékban nincsenek, a cselekvő és szenvedő választási jogaik élvezetén kívül tagilletményben részesülnek, még pedig az *alapító* tagok a Társulat összes kiadványaiban, a *többi* tagok az igazgatóság által meghatározott mértékben. Az utóbbiak

azonfelül a többi kiadványokat kedvezményes áron nyerhetik.

A rendes tagság megszűnik halál esetén, továbbá kilépés által, a mely úgy válik érvényessé, ha a kilépni kívánó tag ebbeli szándékát legkésőbb a hatodik év első felében a titkárral írásban közli; ha ezt elmulasztaná, tagsági kötelezettsége újabb hat évre érvényben marad.

Az alapító tagok a 14. §. értelmében a választmánynak tagjai.

VI.

A Társulat képvisellete.

1. IGAZGATÓSÁG.

Tisztviselők:

Elnök: BÁRÓ HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF, nagybirtokos.

Társelnök: DR. BACHER VILMOS, rabbiképzői tanár.

Titkár: DR. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.

Pénztáros: SZÉKELY FERENC, bankigazgató.

Ellenőr: BECK DÉNES, bankigazgató,

Ügyész: DR. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd.

Az igazg. többi tagjai:

DR. AGAI ADOLF, író.

DR. ALEXANDER BERNÁT, egyetemi tanár.

DR. KOHNER ADOLF, földbirtokos.

10 DR. MARZALI HENRIK, egyetemi tanár.

DR. MEZEY FERENC, az orsz. iroda titkára.

DR. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár.

DR. SIMON JÓZSEF, ügyvéd.

STEINER JÓZSEF, tőzsdetanácsos.

15 DR. STILLER MÓR, ügyvéd.

2. VÁLASZTMÁNY.

A) Fővárosi tagok:

- Dr. AGAI ADOLF, író.
- Dr. ALEXANDER BERNÁT, egyet. tanár.
- Dr. BAKONYI SAMU, országgy. képvis.
- Dr. BALASSA JÓZSEF, gimn. tanár.
- 5 Dr. BALLAI LAJOS, min. tanácsos.
- Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.
- BECK DÉNES, bankigazgató.
- Dr. BLAU LAJOS, rabbiképzői tanár.
- Dr. DEZSŐ SÁMUEL, ügyvéd.
- 10 Dr. FARKAS EMIL, ügyvéd.
- Dr. FISCHER GYULA, rabbi.
- FLEISCHL SÁNDOR, főkonzul.
- Dr. FRISCH ÁRMIN, hittanár.
- GOLDSCHMIDT LIPÓT, kereskedő.
- 15 Dr. GRAUER VILMOS, gyáros.
- Dr. GUTTMANN MIHÁLY, tanár.
- Dr. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd.
- Dr. HELLER BERNÁT, tanár.
- Dr. HEVESI SIMON, rabbi.
- 20 Dr. KÁRMÁN MÓR, egyetemi tanár.
- Dr. KISS ARNOLD, rabbi.
- KISS JÓZSEF, író.
- Dr. KOHNER ADOLF, földbirtokos.
- Dr. KUNOSS IGNÁC, keleti akad. igazgató.
- 25 LAJTA BÉLA, műépítész.
- Dr. LASZ SAMU, tanár.
- LENKEI HENRIK, reáliskolai tanár.
- Dr. MÁHLER EDE, egyet. tanár.
- Dr. MÁLNAI MIHÁLY, tanár.
- MANDL BERNÁT, tanár.

- 30 Dr. MARCZALI HENRIK, egyet. tanár.
 Dr. MEZEY FERENC, az orsz. iroda titkára.
 Dr. MEZEI MÓR, ügyvéd.
 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, hitk. tanfelügyelő.
 Dr. PAP DÁVID, ügyvéd.
- 35 Dr. RADÓ ANTAL, író.
 RADÓ VILMOS, tanítóképzői igazgató.
 Dr. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár.
 Dr. ROSENBERG GYULA, ügyvéd.
 RUTTKAY-ROTHAUSER MIKSA, író.
- 40 SÁNDOR PÁL, országgy. képviselő.
 Dr. SCHÄCHTER MIKSA, egyet. m. tanár.
 Dr. SCHILLER ZSIGMOND, szerkesztő.
 SCHÖN DÁVID, hittanár.
 Dr. SCHWARZ VILMOS, ügyvéd.
- 45 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, tanár.
 Dr. SIMON JÓZSEF, ügyvéd.
 SINGER ZSIGMOND, főszerkesztő.
 Dr. STAMMBERGER FERENC, kir. közjegyző.
- 50 STEINER JÓZSEF, tőzsdetanácsos.
 STERN ÁBRAHÁM, hitk. iskolaigazgató.
 Dr. STILLER BERTALAN, egyetemi tanár.
 Dr. STILLER MÓR, ügyvéd.
 SZABOLCSI MIKSA, szerkesztő.
- 55 Dr. WALDAPFEL JÁNOS, gimn. tanár.
 SZURDAI WEISZ BERTHOLD, udv. tanácsos.
 Dr. WEISZBURG GYULA, hitk. főtitkár.
 Csepeli WEISZ MANFRÉD, gyáros.
 WILLHEIM ARTHUR, cégvezető.

B) Vidéki tagok:

- ADLER EMIL, cégvezető. Nagyikinda.
 Dr. BALKÁNYI MIKLÓS, ügyvéd, Debrecen.
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, rabbi, Nyiregyháza.

- Dr. BÜCHLER SÁNDOR, rabbi, Keszthely.
- 5 BÜCHLER P., rabbi, Moór.
- Dr. EISLER MÁTYÁS, rabbi, Kolozsvár.
- JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, földbirtokos, Pécs.
- Dr. FISCHER MIHÁLY, rabbi, Zombor.
- Dr. FLESCH ÁRMIN, rabbi, Mohács.
- 10 FREUND JÓZSEF, földbirtokos, Óbecse.
- FRIEDLÄNDER GYULA, Dés.
- Dr. FÜHRER SIMON, ügyvéd, Ujpest.
- GOLDSCHMIED JÓZSEF, Sárvár.
- Dr. HELLER ZSIGMOND, ügyvéd, M.-Sziget.
- 15 Dr. HERZOG MANÓ, rabbi, Kaposvár.
- Dr. HEVES KORNÉL, rabbi, Szolnok.
- Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, rabbi, Makó.
- Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT, rabbi, Nagyvárad.
- Dr. KELEMEN ADOLF, rabbi, Fogaras.
- 20 KLAUBER FRIGYES, tanár, Eger.
- Dr. KLEIN JÓZSEF, rabbi, Kassa.
- Dr. KLEIN MÓR, rabbi, Nagybecskerek.
- KOHLBACH SIMON, százados, Munkács.
- KÚN LAJOS, tanár, Baja.
- 25 LÁSZLÓ ADOLF, könyvkereskedő, Miskolc.
- LEOPOLD SÁNDOR, Szekszárd.
- LIPPE VILMOS, kir. táblai bíró, Szolnok.
- Dr. LÖW IMMÁNUEL, rabbi, Szeged.
- Dr. LÖWY FERENC, rabbi, Marosvásárhely.
- 30 LÖWY MÓR, iskolaigazgató, Igló.
- MESTITZ MÓR, kereskedő, Marosvásárhely.
- Dr. NEUMANN EDE, rabbi, Nagykanizsa.
- Dr. PERLS ÁRMIN, rabbi, Pécs.
- PINTÉR GYULA, Abony.
- 35 Dr. POLLÁK MIKSA, rabbi, Sopron.
- Dr. PROPPER JÓZSEF, Eperjes.
- REICH MARTON, birtokos, Kalocsa,

REISNER EDE, Gyula.

Dr. RÉVÉSZ DEZSÓ, ügyvéd, Balassagyarmat.

40 VÁRHELYI DR. RÓSA IZSÓ, ügyvéd, Szeged.

SCHREIBER IGNÁC, (Győr) Bécs.

SCHWARZ JAKAB, rabbi, Csáktornya.

Dr. SCHWARZ MÓR, rabbi, Győr.

SELTMANN LAJOS, rabbi, Hódmezővásárhely.

45 Dr. SINGER JAKAB, rabbi, Temesvár.

Dr. SINGER BERNÁT, rabbi, Szabadka.

Dr. SZÉKELY ALBERT, ügyvéd, Sátoraljaújhely.

SZÉLL MIHÁLY, földbirtokos, Kisvárdá.

Dr. STEINHERZ J., rabbi, Székesfehérvár.

50 STERNTHAL SALAMON, földbirtokos, Temesvár.

Dr. VAJDA BÉLA, rabbi, Losonc.

Dr. VENETIANER LAJOS, rabbi, Ujpest.

WECHSLER ADOLF, hitk. elnök, Nagyvárad.

Dr. WEISZ KÁROLY, orvos, Szatmár.

55 Dr. WELLESZ GYULA, rabbi, Óbuda.

WERTHEIM ÁRMIN, Székesfehérvár.

MUCSINYI WOHL-RUMI ADOLF, Losonc.

C) *Tagok alapító tagsági jogon :*

Dr. FREUND ISTVÁN.

Báró GUTMANN VILMOS, Nagykanizsa.

Néhai HATVANI DEUTSCH BERNÁT alapítvány képviselője.

Báró HATVANY-DEUTSCH SÁNDOR.

5 Báró HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF, gyáros.

Báró HATVANY-DEUTSCH JÓZSEFNÉ.

HERZMAN BERTALAN.

Néhai KOHNER ZSIGMOND alapítvány képviselője.

Néhai MEGYERI KRAUSZ LAJOS alap. képviselője.

10 NAGYKANIZSAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

NAGYVÁRADI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

PESTI IZR. HITKÖZSÉG képviselője: ADLER LAJOS, előlj. tag.

PESTI CHEVRA-KADISA képviselője.

Néhai SCHWEIGER MÁRTON alapítv. képviselője

15 Néhai SVÁB KÁROLY alap. képviselője.

Néhai SVÁB SÁNDOR alapítvány képviselője.

SZABADKAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

SZÉKELY FERENC, bankigazgató.

Néhai TAUB SALAMON alap. képviselője.

20 Néhai dr. WEINMANN FÜLÖP alap. képviselője.

WINTERBERG GYULA.

3. SZÁMVIZSGÁLÓK.

ADLER LAJOS, nagykereskedő.

BREITNER ZSIGMOND L., nagykereskedő.

DEUTSCH SÁMUEL, háztulajdonos.

NAGYSÁROSI SZIRMAI OSZKÁR, bankigazgató.

Ujpesti WOLFNER JÓZSEF, gyáros.

VII.

Állandó bizottságok.

1. Biblia-bizottság:

Elnök: Dr. Bacher Vilmos. *Előadó:* Dr. Blau Lajos.

Tag: Dr. Bánóczy József.

2. Oklevél-bizottság:

Elnök: Dr. Marczali Henrik. *Előadó:* Frisch Ármin.

Tagok:

Dr. Bacher Vilmos.

Dr. Pollák M., Sopron.

Dr. Bernstein Béla,

10 Stern Ábrahám.

Nyiregyháza.

Dr. Vajda Béla, Losonc.

5 Dr. Büchler S., Keszthely.

Vajda György.

Dr. Gábor Gyula.

Dr. Venetianer Lajos.

Dr. Málnai Mihály.

Dr. Weisz Mór.

Mandl Bernát,

3. Felolvasó-bizottság:

Elnök: Dr. Agai Adolf.*Előadó:* Lenkei Henrik.*Tagok:*

Dr. Adler Illés.	Dr. Mezey Sándor.
Dr. Balassa József.	Palágyi Lajos.
5 Balla Ignác.	Dr. Patai József.
Dr. Blau Lajos.	Radó Vilmos.
Dr. Edelstein Bertalan.	20 Ruttkay Miksa.
Dr. Feleki Sándor.	Dr. Sebestyén Károly.
Dr. Fischer Gyula.	Szabolcsi Miksa.
10 Gábor Ignác.	Szilágyi Géza.
Gerő Odön.	Timár Szaniszló.
Dr. Hevesi Simon.	25 Ujvári Péter.
Dr. Kiss Arnold.	Dr. Venetianer Lajos.
Komáromi Sándor.	Dr. Waldapfel János.
15 Dr. Mezey Ferenc.	

4. Propaganda-bizottság:

Elnök: Steiner József.*Előadó:* Dr. Dezső Sámuel.*Tagok:*

Barber I. Zsigmond.	Dr. Heller Bernát.
Dr. Bernstein Béla,	Dr. Heller Zs., Máramaros-
Nyiregyháza.	15 sziget.
5 Friedländer Gyula, Dés.	Dr. Heves Kornél, Szolnok.
Dr. Frisch Ármin.	Klauber Frigyes, Eger.
id. Dr. Glasz Izor.	Kohlbach Simon, Munkács.
Goldmann Emil.	Kun Lajos, Baja.
Goldschmidt Lipót.	20 László Adolf, Miskolc.
10 Dr. Grauer Vilmos.	Löwy Mór, Igló.
Gyulai Noé Hugó.	Dr. Neumann Ede, Nagy-
Hegyei László.	kanizsa,

Dr. Schwartz Vilmos.	Dr. Vajda Béla, Losonc.
Schweiger Imre.	Dr. Venetianer Lajos, Ujpest.
Sternné Mauskopf Teréz,	Wechsler Adolf, N.-várad.
Beregszász.	30 Dr. Weiszbürg Gyula.
25 Szabolcsi Izidor.	Dr. Wellesz Gyula, Óbuda.
Szabolcsi Miksa.	

5. Múzeumi bizottság:

<i>Elnök</i> : Székely Ferenc.	<i>Társelnök</i> : Dr. Mezey Ferenc.
<i>Jegyző</i> : Dr. Mezey Sándor.	<i>Előadó</i> : Lajta Béla.
<i>Őr</i> : Dr. Fabó Bertalan.	

Tagok:

Dr. Alexander Bernát.	15 Mandl Bernát.
Dr. Bacher Vilmos.	Dr. Marczali Henrik.
Dr. Bánóczy József.	Spitzer Mór.
Dr. Blau Lajos.	Dr. Stiller Mór.
10 Fényes Adolf.	Surányi Béla.
Keszler József.	20 Szabolcsi Miksa.
Dr. Kohner Adolf.	Telcs Ede.
Dr. Kohlbach Bertalan.	Dr. Venetianer Lajos.
Dr. Mahler Ede.	

VIII.

A társulat kiadványai.

Ahol a könyv ára nincs kitéve, azt tagoknak a postaköltséget bele nem értve, 2 K-ért szállítjuk. Tíz koronás megrendelés esetén a postaköltséget is a Társulat viseli.

1. Évkönyv. Szerkesztik Dr. BACHER VILMOS és Dr. MEZEY FERENCZ. 1895. (Elfogyott.)

2. Évkönyv. Szerkesztik Dr. BACHER VILMOS és Dr. MEZEY FERENCZ. 1896. (Elfogyott.)

3. Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások. Héberből fordította és bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta Dr. KRAUSZ SÁMUEL. 1896. (Elfogyott.)

4. Alexandriai Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről. Legatio ad Cajum. Görögből fordította SCHILL SALAMON. 1896. (Elfogyott.)

5. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1897. (Elfogyott.)

6. A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig. Az Izr. Magyar Irod. Társulat által jutalmazott pályamű Irta: Dr. POLLÁK MISKA soproni rabbi. Huszonöt kiadatlan okirati melléklettel. 1897.

7. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1898. (Elfogyott.)

8. Szentírás. Első kötet. — A tóra. Mózes öt könyve. 1898. (Csak pár kötött példány van még.)

9. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1899. (Elfogyott.)

10. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Irta dr. BERNSTEIN BÉLA szombathelyi rabbi. JÓKAI MÓR előszavával. 1899. — 3 K.

11. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1900.

12. Szentírás. Második kötet. — Az első próféták. 1900.

13. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1901.

14. A zsidók története Budapesten. A legrégebb időktől 1867-ig. Az Izr. Magy. Irod. Társ. által a Tencer-díjjal jutalmazott pályamű. Irta Dr. BÜCHLER SÁNDOR. 1901.—4 K.

15. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1902. (Elfogyott.)

16. A zsidóság szervezete az európai államokban. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. VENETIANER LAJOS 1902. — 4 K.

17. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1903.

18. Szentírás. Harmadik kötet.— Az utolsó próféták 1903.

19. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1904.

20. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1905.
21. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1906.
22. Rasi élete és működése. Irta Dr. WELLESZ GYULA 1906. — 1·50 K.
23. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1907.
24. Szentírás. Negyedik kötet. — A szent iratok. 1907.
25. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1908.
26. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. I. k. 1908. — 3 K.
27. Magyar Zsidó Oklevéltár. I. k. 1092—1539. Dr. WEISZ MÓR közreműködésével szerkesztette Dr. FRISCH ÁRMIN. I. k. 1903. — 10 K.
28. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1909.
29. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. II. k. 1909. — 3 K.
30. A négy fiú. Elbeszélés a serdültebb zsidó ifjúság számára. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű. Irta MÉSZÁROS ZSIGMOND tanító. Előszóval ÁGAI ADOLFTÓL. 1909. (1911) — 2 K.
31. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1910.
32. PATAI JÓZSEF. Héber költők. I. k. 1910. — 3 K.
33. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1911.
34. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1912.
35. PATAI JÓZSEF. Héber költők. II. k. 1912.
-

A társulat tagjai.

1. ALAPÍTÓ TAGOK.

Néh. özv. hatvani Deutsch
Bernátné.	10 Néhai Gavosdiai Sváb Ká-
roly.
Néhai Vágujhelyi Latzkó
Antalné nevére Báró
Hatvany-Deutsch Jó-
zsefné.	özv. Sváb Sándorné.
Szabadkai izr. hitközség.
Néhai Kohner Zsigmond.
Néhai Megyeri Krausz
Lajos.
Báró Hatvany - Deutsch
József.	15 Néh. Machlup Adolf.
Dr. Freund István.	Nagykanizsai izr. hitközs.
5 Báró Gutmann Vilmos,
Nagykanizsa.	Nagyváradai izr. hitközség.
Székely Ferenc.
Herzman Bertalan.	Néhai Taub Salamon.
Pesti Chevra-Kadisa.	20 Néhai Dr. Weinmann
Pesti izr. hitközség.	Fülöp.
Néhai Schweiger Márton.	Winterberg Gyula.

2. PÁRTFOGÓ TAGOK.

Néhai Bródy Zsigmond.	Néhai Steinfeld Antal,
Dr. Chorin Ferenc.	Debrecen.
Deutsch Sámuel és neje.	Néhai Steinfeld Mihály,
Néhai Löwy Mór.	Debrecen.
5 Néhai Bárá Schossberger	10 Néh. Sternthal Adolf.
Henrik.	10 Sternthal Sal., Temesvár.
Schreiber Ignác, Bécs	Dr. Stiller Bertalan.
(Győr).	Schwarz Ferenc.
	Szurdai Weisz Berthold,

3. PÁRTOLÓ TAGOK.

Adler Lajos.	Maróthi Fürst László.
Aradi izraelita hitközség.	Néh. Garai Károly.
Bacher Emil.	20 Guttman Vilmos,
Dr. Basch Gyula.	Torontálvásárhely.
5 Beck Dénes.	Horváth Zsigmond.
Néh. Boschan Jakab.	Izr. Nőegylet, Beregszász.
Beregszászi izr. nőegylet.	Kecskeméti izr. hitközség.
Braun W. Arnold, Meran.	ifj. Katser Henrik, Tren-
Breitner Zsigm. L.	csén.
10 Budai izr. hitközség.	25 Klein József.
Deutsch Sámuel.	Kohner Ágost.
Elek Lipót, Nagykanizsa.	Néh. Bárá Kornfeld Zsig-
Néhai Ehrlich Mózes.	mond.
Néh. Frank Antal.	Megyeri Dr. Megyery I.
15 Tószegi Freund F.	Leopold Sánd., Szekszárd
Tószegi Freund Salamon,	30 Lindenbaum Mór
Tószegi Freund Vilmos.	Linzer Béla

- Losonci izr. hitközség.
 Marcali izr. hitközség.
 Néhai Markbreit Adolf.
 35 Dr. Misner Ignác.
 Nemesvidi izr. fiók-hit-
 község.
 Ifj. Neumann Adolf, Arad.
 Beocsini Bárá Ohren-
 stein H.
 Ókanizsai izr. hitközség.
 40 Pécsi izr. hitközség.
 Néhai Dr. Pillitz Benő,
 Veszprém.
 Dr. Pillitz Pál, Veszprém.
 Popper István.
 Reich Márton, Kalocsa.
 45 Dr. Rosenberg Gyula.
 Dr. Ság Manó.
 Dr. Simon József.
 Steiner Farkas, Nagy-
 kőrös.
- Steiner József
 50 Bárá Tornyai Schossber-
 ger Lajos
 Dr. Schuschny Henrik.
 Néhai Schweiger Adolf.
 Néhai Stern Ignác.
 Dr. Stiller Mór.
 55 Szekszárdi izr. hitközség.
 Temesvár-belvárosi izrael.
 hitközség.
 Tolnatamási izr. hitközs.
 Néhai lovag Wechseltmann
 Ignác.
 Néhai Dr. Weinmann
 Fülöp.
 60 Csepeli Weisz Manfréd,
 Néhai Weisz Manó J.
 Wellisch Sándor és Gyula.
 Mucsinyi Wohl-Rumy
 Adolf, Losonc.

4. RENDES TAGOK.

a) Fővárosi tagok.

- Abel József
 Abelsberg Lajos
 Ábrahám Emil k.
 Acsády Jenő
 5 Adler Ernő
 Adler Gyula
 Dr. Adler Illés
 Dr. Adler Mihály
- V. Dorottya-utca 11.
 V. Géza-utca 9.
 V. Sas-utca 19.
 IX. Lónyai-utca 16.
 VI. Andrássy-út 19.
 V. Sas-utca 25.
 VII. Király-utca 35.
 V. Nádor-u. Jelzáloghitelb.

	Adler Sándor bankár	V. Föld-utca 7.
10	Adler Sándor	V. Arany János-utca 9.
	Dr. Adler Zsigmond <i>k.</i>	V. Lipót körút 16.
	Dr. Ágai Adolf	VIII. Baross-u. 11.
	Ágoston Kálmán	VIII. József-utca 16/18.
	Agulár Ede	VII. Rákóczi-út 44.
15	Dr. Alapy Henrik	V. Honvéd-utca 3.
	Alapi Béla <i>k.</i>	I. Uri-utca 10.
	Aldor Frigyes	V. Váci-körút 74.
	Dr. Alexander Bernát	V. Ferenc József-rakpart 27.
	Dr. Aron Géza	IV. Ferenciek-tere 7.
20	Auer Béla	V. Nagykorona-utca 2.
	Auer Róbert	V. Nádor-utca 25.
	Auspitz Pál	VIII. Üllői-út 30.
	Bacher Miksa	VI. Király-utca 88.
	Dr. Bacher Vilmos	VII. Erzsébet-körút 9.
25	Dr. Bakonyi Samu	V. Nádor-utca 43.
	Dr. Balassa Gyula	VI. Vörösmarty utca 43.
	Dr. Balassa József	V. Ferenc József-rakpart 27.
	Dr. Ballay Lajos <i>k.</i>	VII. Erzsébet-körút 19.
	Balázs Armand	V. Tózsdepalota.
30	Bálint Benő	VI. Lázár utca 13.
	Bálint Gyula	VI. Csengery-utca 58.
	Dr. Balkányi Miksa	VI. Hajós-utca 15.
	Bán Dezső	VII. Huszár-utca 10.
	Dr. Bánóczy József	VII. Király-utca 99.
35	Dr. Baracs Marcel	V. Nagykorona-utca 12.
	Bárdos Lipót	IV. Bécsi-utca 3.
	Dr. Barna Károly <i>k.</i>	V. Rudolf-rakpart 3.
	Dr. Barsi Dezső	I. Alkotás-utca 7.
	Barta József	VII. Tökölyi-út 26.
40	Bató J. Lipót	III. Lajos-utca 165.
	Dr. Bátori Dániel	VII. Stefánia-út 15.
	Bauer Ferenc	VI. Teréz-körút 36.

Dr. Bauer Mór	V. Széchenyi-utca 10.
Dr. Baumgarten Izidor <i>k.</i>	VII. Erzsébet-körút 41.
45 Baumhorn Lipót	VII. Izsó-utca 8.
Beimel Sándor	V. Nagykorona-utca 19.
Dr. Béla Pál	V. Arany János-utca 32.
Békés Márton	VII. Kertész-utca 33.
Békesi József	VII. Almásy-utca 1.
50 Benedek Károly	V. Lipót-körút 5.
Benedict Gyula <i>k.</i>	VII. Rákóczi-út 32.
Benedict Miksa <i>k.</i>	V. Vécsey-utca 4.
Benyovits Adolf	VII. Damjanich-utca 44.
Dr. Berczeller Imre <i>k.</i>	IV. Deák-tér.
55 Berényi Miksa	IV. Kossuth Lajos-utca 21.
Dr. Berényi Sándor	III. Lukács-utca 4.
Berger A. Lipót <i>k.</i>	V. Sas-utca 7.
Berger Ignác <i>k.</i>	IX. Lónyay-utca 33.
Berger Lipót <i>k.</i>	V. Báthory-utca 19.
60 Dr. Berger Miksa	V. Nagykorona-utca 11.
Bergl Gusztáv	VII. Wesselényi-utca 9.
Bergmann Mór	V. Szabadság-tér 6.
Bernstein Győző <i>k.</i>	VIII. Baross-utca 4.
Dr. Bihari Mór	VI. Váci-körút 21.
65 Binéter Józsefné	VII. Károly-körút 17.
Bing Gyula	VI. Szondy-utca 37/b.
Birnbaum Imre	V. Nagykorona-utca 21.
Birnbaum László	V. Mária Valéria-utca 19.
Biró Henrik	V. Vécsey-utca 4.
70 Biró Károly	VII. Akácfa-utca 57.
Bisslichess Mózes	VI. Teréz-körút 27.
Blau Adolf	Pesti Magy. Keresk. Bank.
Dr. Blau Lajos	VII. Stefánia-út 16.
Bleier Jónás	VII. Akácfa-utca 59.
75 Bloch Ignác <i>k.</i>	VI. Eötvös-utca 34.
Bloch József	VI. Izabella-utca 39.

	Blücher József	VII. Síp-utca 12.
	Böhm Emil	VII. Király-utca 9.
	Özv. Böhm Lipótné	VII. Rákóczi-út 38.
80	Bognár Adolf <i>k.</i>	VIII. Illés-utca 4.
	Boschán Artur	X. Kőbánya. Indóház-u. 18.
	Boschán Péter	X. Kőbánya. Indóház-u. 18.
	Dr. Brachfeld Lajos	V. Perczel Mór-utca 2.
	Braun Ignác <i>k.</i>	V. Széchenyi-utca 1.
85	Braun József	IX. Ferenc-körút 34.
	Ifj. Braun Ignác	V. Hold-utca 23.
	Braun Pál	V. Aulich-utca 4/6.
	Breitner Imre	V. Zrinyi-utca 12.
	Breitner Károly	V. Váci-körút 8.
90	Breuer Mihály	VI. Nagymező-utca 43.
	Breuer Mór	I. Karátsonyi-utca 19.
	Bricht Lipót	V. Keresked. Akadémia. Alkotmány-utca
	Bródy József	VI. Podmaniczky-utca 21.
	Bródy Miksa	I. Krisztina-körút 39.
95	Bródy Sándor	V. Alkotmány-utca 16.
	Brück Károly	V. Lipót-körút 32.
	Dr. Brück Miksa	V. Nádor-utca 5.
	Dr. Brüll Ignác	V. Váci-körút 26.
	Bruckner Henrik	V. Gabonatőzsde.
100	Brust Dávid	V. Sas-utca 13.
	Büchler Adolf	V. Vadász-utca 10.
	Büchler Mór	V. Akadémia utca 16.
	Buchwald Béla	VII. Botond-utca 7.
	Buchwald Gyula	VI. Andrássy-út 14.
105	Budai Chevra-Kadisa <i>k.</i>	II. Lánchíd-utca 4.
	Dr. Burg Hugó	V. Mérleg-utca 4.
	Burger Lajos	VII. Síp-utca 12.
	Dr. Czigler Ármin	V. Váci-körút 54.
	Csáki Róbert	VI. Dávid-utca 4.

110	Csáki és Herbst
Dr. Csató Gyula
Csengeri Ferenc
Dr. Csobádi Samu
Dr. Dalnoky Béla	V. Kálmán-utca 21.
VII. Erzsébet-körút 8.
VII. Dob-utca 80.
III. Zsigmond-utca 68.
V. Lipót-körút 8.
115	Daróczy Vilmos
Darvas Adolf
Dr. Dékány Géza
Deák Henrik
Denhof Mór <i>k.</i>	VI. Podmaniczky-u. 1.
VIII. József-utca 23.
V. Lipót-körút 15.
VI. Eötvös-utca 37.
III. Lajos-utca 124.
120	Dr. Déri Ferenc
Detsinyi Károly
Dr. Deutsch Antal <i>k.</i>
Dr. Deutsch Ernő
Deutsch Frigyes <i>k.</i>	VI. Központi városház.
V. Fürdő-utca 10.
VI. Bajza-utca 26.
V. Erzsébet-tér 16.
V. József-tér 8.
125	Deutsch Ödön
Deutsch Vilmos
Deutsch Vilmos
Deutsch Zsigmond <i>k.</i>
Dezsényi Gyula <i>k.</i>	V. Árpád-utca 8.
V. Tükör-utca 2.
V. Lipót-körút 4.
IV. Deák Ferenc-utca 3.
V. Fürdő-utca 10.
130	Dr. Dezső Sámuel
Dirsztai Dirsztay Béla
Dóczi Ignác
Dr. Dóczi Imre
Domány József <i>k.</i>	V. Bank-utca 7.
V. Akadémia-utca 5.
V. Fürdő-utca 6.
VI. Teréz-körút 40/42.
IV. Deák-tér 3.
135	Dr. Domokos Lajos
Domokos Miklós
Dr. domonyi Domony
Móric	VI. Andrassy út 77.
V. Szabadság-tér 15.
V. Mária Valéria-utca 14.
	Dr. Dömény Lajos
Dömjén Gyula	VII. Tökölyi-út 44.
VII. Garay utca 36.
140	Donnenberg József
Donner Gyula <i>k.</i>
Dósa Kálmán	V. Akadémia-utca 14.
VII. Vörösmarty-utca 31.
IV. Károly-körút 24.

	Dukász Jakab	VII. Dohány-u. 20.
	Dukes D. Arnold	V. Váci-körút 74.
145	Duneitz Vilmos	VI. Kmetty-utca 14.
	Eckstein Bernát	VII. Erzsébet-tér 17.
	Dr. Edelstein Bertalan	II. Lukács-utca 1.
	Egressy Artur <i>k.</i>	VII. Aréna-út 19.
	Ehrenstein Bernát	V. Kálmán-utca 21.
150	Ehrlich Emil	VI. Bajza-utca 30.
	Ehrmann Leon <i>k.</i>	V. Akadémia-utca 18.
	Eichner Árpád <i>k.</i>	VII. Damjanich-utca 28/a.
	Eisler Samu	V. Erzsébet-tér 15.
	Elek Bernát	VII. Rákóczi-út 32.
155	Elfer Dániel	Tőzsdepalota.
	Éliás Mór	V. Sas-utca 12.
	Engel Ármin <i>k.</i>	V. Pozsonyi-ut 11.
	Engel Ernő	V. Nádor-utca 16.
	Jánosi Engel Gyula	VI. Andrássy-út 122.
160	Cserkuti Engel Miksa	V. Váci-körút 24.
	Enyedi Simon	V. Akadémia-u. 14.
	Dr. Epstein László	VI. Hungária-út 75.
	Eppinger Károly	V. Sas-utca 14.
	Ernst Emil <i>k.</i>	V. Lipót-körút 13.
165	Ernst Vilmos <i>k.</i>	V. Zrinyi-utca 12.
	Dr. Ernyei Mór	II. Fő-utca 66.
	Dr. Eulenberg Salamon	IV. Károly-körút 2.
	Faludi Gábor	VI. Andrássy-út 122.
	Faragó Ignác	VI. Gróf Zichy Jenő-u. 47.
170	Dr. Farkas Emil	VII. Dohány-utca 18.
	Dr. Farkas József	VII. Dohány-utca 36.
	Dr. Fejér Lipót	V. Falk Miksa-u. 15.
	Fehér Mór <i>k.</i>	VI. Mozsár-utca 14.
	Fejér Márton	VI. Nagymező-utca 66.
175	Feldmann Lajos	VI. Podmaniczky-utca 27.
	Feledi Ödön <i>k.</i>	V. Vigadó-tér 1.

	Dr. Feleki Béla	VI. Teréz-körút 19.
	Dr. Feleki Sándor	VI. Király-utca 85.
	Fellner Leó	V. Váci-út 4.
180	Fényes Dezső	V. Lipót-körút 4.
	Dr. Fényes Mór	VI. Izabella-utca 65.
	Fenyő Sándor	VI. Forgách-utca 11.
	Zalai Fenyvessy Adolf	VI. Bajza-utca 4.
	Fillenz Zsigmond <i>k.</i>	V. Arany János-utca 25.
185	Dr. Finger Gyula	VI. Hajós-utca 41.
	Fischer Adolf	IV. Vigadó-tér 1.
	Fischer Dezső	X. Halom-utca 22.
	Fischer Emil	IV. Vigadó-tér 1.
	Dr. Fischer Gyula	VII. Dohány-utca 24.
190	Fischer János	VII. Kertész-utca 33.
	Fischer Jenő	II. Csalogány-utca 12.
	Fischer Mór	VI. Podmaniczky-utca 2.
	Fischer Zsigmond	V. Kárpát-utca 19.
	Flachs Oszkár	V. Vécsey-utca 5.
195	Fleischl Izsó	V. Nyúl-utca 9.
	Fleischl Samu	V. Szabadság-tér 10.
	Fleischl Sándor <i>k.</i>	V. Szabadság-tér 16.
	Dr. Flesch Jenő	Dr. Kovács iroda Andrásy
út és Csengery-utca sarok.
	Dr. Fleischmann Illés	V. Váci-körút 64.
200	Dr. Fleischmann Hugó	VII. Erzsébet-körút 21.
	Dr. Fleischmann József	VI. Lázár-utca 20.
	Fleischmann Sándor	IX. Ranolder-utca 27/a.
	Fluss József	V. Pozsonyi-út 31.
	Dr. Fodor Ármin	VI. Városligeti fasor 43.
205	Fodor Zsigmond	IV. Váci-utca 24.
	Folkmann Ferenc	VII. Alsó-erdősor 32.
	Dr. Földi Károly	VI. Bajza-utca 5.
	Földesi Joachim <i>k.</i>	II. Batthyány-utca 63.
	Dr. Fraenkel Sándor	V. Alkotmány-utca 16.

- 210 Dr. Frank Salamon
 Frank Dániel
 Frank József *k.*
 Dr. Freiwirth Sándor *k.*
 Freud Mór
 215 Dr. Freund Lajos
 Freund Sándorné
 Fried Ármin *k.*
 Dr. Fried Leó
 Dr. Fried Samu
 220 Dr. Fried Vilmos
 Friedländer Izidor
 Dr. Friedmann Bernát
 Friedmann L. Lajos
 Dr. Frisch Ármin
 225 Frischmann I. F. *k.*
 Fritz Manó *k.*
 Fröhlich Vilmos
 Fuchs Ignác
 Dr. Fuchs Lajos
 230 Füredi Gyula
 Maróthi Fürst Bertalan
 Fürst István *k.*
 Gábor Bertalan *k.*
 Gábor Ignác
 235 Gallia Vilmos
 Gara Emil
 Gellért Jakab
 Dr. Gerber Béla
 Gergely Hugó *k.*
 240 Gerő József
 id. Dr. Glass Izor *k.*
 Glaser Vilmos *k.*
- V. Báthory-utca 5.
 V. Csáky-utca 12.
 V. Lipót-körút 20.
 IX. Üllői-út 71,
 II. Oszlop-utca 33/*a.*
 VI. Váci-körút 16.
 II. Török-utca 10.
 V. Lipót-körút 6.
 VI. Gróf Zichy Jenő-utca 27.
 V. Erzsébet-tér 8.
 V. Aulich-utca 4—6.
 VIII. Kenyérmező-utca 6.
 V. József-tér 18.
 V. Arany János-utca 29.
 VI. Eötvös-utca 33.
 V. Arany János-utca 25.
 V. Vigadó-tér 1. Pannónia
 bizt. társ.
 II. Margit-rakpart 52.
 II. Zsigmond-utca 21.
 V. Alkotmány-utca 27.
 V. Nádor-utca 7.
 V. Sas-utca 20—22.
 V. Lipót-körút 15.
 V. Árpád-utca 6.
 VI. Munkácsy-utca 21.
 VI. Váci-körút 3.
 V. Nádor-utca 16.
 X. Jászberényi-út 1.
 V. Hold-utca 6.
 V. Arany János-utca 25.
 V. Dorottya-utca 6.
 VI. Andrássy-út 25.
 V. Nádor-utca 30.

	Glasner Gyula <i>k.</i>	VI. Bajza-utca 30.
	Dr. Glasner Samu <i>k.</i>	V. Széchenyi utca 1.
245	Özv. Glauber Fülöpné	VI. Andrásy-út 79.
	Dr. Glück Gyula	VI. Városligeti-fasor szan.
	Glück Manó	VI. Király-u. 28.
	Dr. Glücksthal Samu	V. Akadémia-utca 3.
	Dr. Gold Simon	VII. Erzsébet-körút 9.
250	Goldberg Zsigmond <i>k.</i>	VII. Damjanich-utca 23.
	Budai Goldberger Bertalan	V. Sas-utca 27.
	Goldberger Gusztáv	V. Arany János-utca.
	Goldmann József	VII. István-út 23.
	Goldner Samu	V. Szabadság-tér 7.
255	Goldschmied Bernát	VI. Eötvös-utca 32.
	Dr. Goldschmied Mór	VII. Wesselényi-utca 41.
	Goldschmied Ödön	V. Honvéd-utca 8.
	Goldschmidt Lipót <i>k.</i>	V. Nagykorona-utca 15.
	Goldschmiedt Sándor <i>k.</i>	V. Béla-utca 4.
260	Goldzieher Géza <i>k.</i>	V. Báthory-utca 7.
	Dr. Goldzieher Vilmos	V. Báthory-utca 5.
	Gorócz Jakab	VII. Óvoda-utca 40.
	Dr. Gosztonyi Ármin	IV. Múzeum-körút 35.
	Gömöri Jenő	V. Tőzsdepalota.
265	Görög Gábor	V. Arany János-utca 25.
	Görög Kálmán	V. Csanádi-u. 18.
	Dr. Grauer Vilmos <i>k.</i>	VIII. Rákóczi-út 45.
	Greiner Jakab	I. Kemenes-utca 12.
	Dr. Grosz Lipót	VI. Váci-körút 45.
270	Grosz Nándor	VI. Munkácsy-utca 24.
	Groszmann Leó <i>k.</i>	V. Széchényi-utca 1.
	Grünbaum Leó <i>k.</i>	VI. Dalnok-utca 22.
	Grünbaum Miksa	IV. Kristóf tér 1.
	Grünfeld Miksa	VII. Szövetség-utca 9.
275	Dr. Grünstein Adolf	VII. Erzsébet-körút 9—11.
	Grünwald Miksa	VII. Garay-utca 5.

- Grünwald Samu
Gussman Simon
Özv. Guttmann Jakabné
és fiai
- 280 Dr. Guttmann Mihály
Guttmann Tamás
Guttmann Zsigmond
Gyenes Ede *k.*
Gyömrői M. Manó *k.*
- 285 Dr. Gyulai Noé Hugó
Haas Zsigmond *k.*
Hacker Bertalan
Hacker Lajos
Dr. Hahn Dezső
- 290 Dr. Halász Frigyes
Halász Manó
Halbrohr Adolf
Halmos Salamon
Handel I. Tódor *k.*
- 295 Handelsmann Arnold
Handler Jónás
Báró Hatvany-Deutsch
Sándor
Hausbrunner Vilmos
Havas Dezső
- 300 Hay Gyula
Dr. Hecht Ernő
Hecht Gusztáv
Hecht Samu
Dr. Hegedüs Gyula *k.*
- 305 Hegyei László
Heidberg Imre *k.*
Dr. Heidberg Márton
Heidberg Odön *k.*
- I. Krisztina-tér 1/a.
VI. Váci-körút 59.
V. Hold-utca 10.
VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
VII. Nyár-utca 16.
V. Sas-utca 4.
V. Vigadó-tér 1.
VIII. Nagytemplom-utca 1.
VIII. József-körút 81.
VI. Desseffy-utca 21.
V. Nádor-utca 14.
II. Zsigmond-utca 23.
VI. Nagymező-utca 41.
V. Lipót-körút 11.
V. József-tér 14.
VI. Dalszinház-utca 10.
VI. Aréna-út, nyugati p. u
VI. Podmaniczky-utca 43.
VII. Rottenbiller-utca 54.
V. Erzsébet-tér 19.
V. Nádor-utca 3.
VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
V. Béla-utca 5.
V. Bálvány-utca 21.
IX. Ferenc-körút 39.
V. Arany János-utca 21
IV. Ferenciek-tere 6.
V. Nádor-utca 18.
VI. Andrassy-út 2.
V. Csáky-utca 8.
V. Fürdő-utca 1.
V. Csáky-utca 8.

	Heidlberg Vilmos	V. Géza-utca 7.
810	Hein Samu <i>k.</i>	V. Fürdő-utca 1.
	Heimann Géza <i>k.</i>	III. Zsigmond-utca 1.
	Heisler József <i>k.</i>	V. Pozsonyi-út 21.
	Dr. Hetényi József	VI. Nagymező-utca 21.
	Heller Ármin	V. Váci-körút 62.
815	Dr. Heller Bernát	II. Fő-út 77.
	Dr. Herbst József	VII. Kertész-utca 20.
	Herzfeld Frigyes	V. Árpád-utca 7.
	Herczeg Zsigmond	IV. Vigadó-tér 1.
	Hermann Antal	V. Akadémia-utca 6.
820	Hersch Samu	VII. Tökölyi-út 18.
	Herz Armin	V. Nádor-utca 8.
	Herz József	V. Mérleg-utca 4.
	Herzfeld Zsigmond	IV. Kossuth Lajos-utca 17.
	Herzman Bertalan	V. Perczel Mór-utca 4.
825	Herzog Gusztáv	VI. Teréz-körút 40/2.
	Dr. Hevesi Simon	VII. Dohány-utca 20.
	Hirsch Nándor	V. Árpád-utca 7.
	Hirschfeld Arnold <i>k.</i>	VII. Rákóczi-út 28.
	Dr. Hirschfeld Manó <i>k.</i>	VII. Damjanich-utca 41.
830	Hirschl Hugó <i>k.</i>	V. Váci-körút 50.
	Dr. Hirschler Henrik	V. Nagykorona-utca 34.
	Hirschler Samu	VII. Wesselényi-utca 13.
	Hochstädter József	VI. Aradi utca 31.
	Hoffer Béla	V. Lipót-körút 3.
835	Hoffer Mihály	VII. Jávör-utca 11/a.
	Hoffmann Ármin	VI. Teréz-körút 26.
	Hoffmann Béla	V. Arany János utca 9.
	Hoffmann Ottó	V. Nádor-utca 12.
	Hoffmann Viktor	V. Vigadó-tér 1.
840	Hollós Oszkár <i>k.</i>	VI. Dávid-utca 8.
	Horovitz Jenő	VI. Podmaniczky utca 37.
	Dr. Horváth Dezső	VI. Aradi-utca 31.

- Horváth Sándor
 Dr. Hüttl Hümér
 345 Dr. Botfai Hübös József
 Igmándi Mihály
 Ignác Lajos *k.*
 Irsai Ignác
 Dr. Jacobi Béla *k.*
 350 Jakab József *k.*
 Dr. Janovitz Bertalan
 Jármái Gyula
 Jónás Ármin *k.*
 Jónás Bertalan
 355 Kada Sámuel
 Káldor Marcel
 Kammer Benő
 Dr. Kann Sándor
 Kántor Oszwald
 360 Kardos Ernő *k.*
 Dr. Kármán Mór
 Kassai Ignác
 Katona Gyula
 Katzburg Fülöp
 365 Kaufmann Sándor
 Dr. Kecskeméti Adolf
 Kecskeméti Árpád
 Kecskeméti Irare
 Kelemen Bernát
 370 Kell Hugó
 Keller Arnold
 Keller Antal
 Keller Lipót
 Kendi Antal
 375 Kertész Bódog *k.*
 Dr. Kiss Arnold
- IV. Ferencz József-rkpt 22.
 IV. Ferencz József-rkpt 23.
 VII. Kertész-utca 20.
 V. Széchenyi-utca 1.
 V. Mérleg-utca 9.
 V. Lipót-körút 22.
 V. Kálmán-utca 24.
 V. Alkotmány-utca 15.
 V. Nádor-utca 24.
 VII. Wesselényi-utca 31.
 VI. Izabella-utca 31.
 V. Nádor-utca 31.
 V. Magy. Ált. Hitelbank.
 VII. Erzsébet-körút 9.
 VI. Andrássy-út 34.
 V. Leszámítoló Bank.
 V. Értéktőzsde.
 V. Csáky-utca 12.
 II. Bimbó-utca 10.
 VI. Podmaniczky-utca 10.
 II. Tudor-utca 6.
 V. Nagykorona-utca 15.
 VIII. Csokonay-utca 8/a.
 VII. Rákóczi-út 30.
 VI. Kertész utca 43.
 V. Béla-utca 4.
 V. Hajnal-utca 6.
 V. Váci-körút 80.
 VII. Bethlen-utca 8.
 V. Árpád-utca 12.
 VI. Váci-körút 37.
 IV. Károly-utca 2.
 V. Báthory-utca 9.
 II. Lánchíd-utca

	Kiss József	VIII.Népszínház-utca 22.
	Dr. Kláris Fülöp	V. Nádor-utca 7.
	Klauber Samu	V. Váci-körút 80.
380	Klein Dávid	IV. Váci-utca 16.
	Klein Dezső	I. Krisztina-körút 17.
	Klein Géza <i>k.</i>	V. Nádor-utca 28.
	Klein Henrik <i>k.</i>	VI. Károly-körút 9.
	Klein J. D.	V. Arany János-utca 19.
385	Klein Jenő	VII. Cserey utca 5.
	Klein József <i>k.</i>	VI. Anker-palota
	Klein Lipót <i>k.</i>	V. Zrinyi-utca 17.
	Klein Sándor <i>k.</i>	V. Nádor-utca 28.
	Klein Simon	V. Aulich-utca 8.
390	Klein Zsigmond	V. Koháry-utca 2.
	Kleinmann Adolf	VI. Bajza-utca 27.
	Klug Lajos <i>k.</i>	V. Bálvány-utca 24.
	Kohn Arnold	VI. Teréz-körút 40.
	Kohn Dávid	VII. Baross-tér 17.
395	Kohn Jakab és fiai	V. Aulich-utca 4—6.
	Kohn Lajos	VIII. Üllői-út 30.
	Dr. Kohn Sámuel	VII. Holló-utca 4.
	Kohn Vilmos	IX. Aggteleky-utca 10.
	Dr. Kohner Adolf	IV. Deák-tér 1.
400	Kolisch Adolf	I. Lisznyai-utca 7.
	Kónyi Manó	II. Szalag-utca 9.
	Konta Arnold	VI. Felső-erdősor 12.
	Koppély Géza	V. Nádor-utca 3.
	Kopstein Lipót Emil	V. Honvéd-utca 11.
405	Kopstein Zsigmond <i>k.</i>	V. Bank-utca 4.
	Kovács Róbert	VII. Károly-körút 15.
	Kozma Rezső	VIII. Népszínház-utca 59.
	Kőbányai izr. hitközség	X. Kőbánya.
	Krakauer Samu <i>k.</i>	VI. Főthi-út 25.
410	Kræmer József	VII. Wesselényi-utca 41.

- Kramer József
 Kramer Marcel
 Kramer Rezső
 Krausz Adolf
 415 Dr. Krausz Béla
 Krausz Dezső
 Dr. Krausz Ede
 Krausz Hugó *k.*
 Krausz József
 420 Kreutzer Jenő

 Kriegler Miksa
 Dr. Kriszhaber Adolf
 Krishaber és Schlesinger
 Kronberger Zsigmond *k.*
 425 Kubies Gusztáv
 Kuffler Géza
 Dr. Kunos Ignác
 Dr. Künstler Mór
 Dr. Kurucz Zsigmond
 430 Kűszler Henrik
 Lager Samu *k.*
 Lajta Béla *k.*
 Lajta Lipót
 Lajta Pál
 435 Landauer József
 Landesmann József L. *k.*
 Landsberger Izidor
 Láng József
 Langer Simon
 440 Langfelder Ede
 Langfelder Károly *k.*
 Langfelder V. *k.*
 Lányi Emil *k.*

 VI. Király-utca 52.
 VII. Síp-utca 12.
 V. Lipót-körút 10.
 VII. Király-utca 85.
 V. Nádor-utca 13.
 VI. Hajós-utca 25.
 VII. Damjanich-utca 35.
 V. Szabadság tér 6.
 VII. Király-utca 9.
 IV. Dorottya-utca 3. (Hazai
 bank r.-t.)
 IV. Királybérháza.
 II. Margit-körút 3.
 V. Géza-utca 9.
 V. Tükör-utca 2.
 VI. Podmaniczky-utca 18.
 V. Vécsey-utca 4.
 VIII. Eszterházy-utca 1/b.
 Pesti izr. hitközség kórháza
 VI. Teréz-körút 48.
 X. Tóth Kálmán-utca 8/10.
 VI. Stefánia-út 40.
 VII. Pálma-utca 10.
 VII. Károly-körút 15.
 VII. Károly-körút 15.
 VII. Rottenbiller-utca 5/a.
 V. Báthory-utca 3.
 V. József-tér 11.
 IV. Deák Ferenc-utca 19.
 IA Teréz-körút 44.
 VI. Andrassy-út 36.
 VI. 56. sz. pósthivatal.
 VI. Figyelő-utca 14.
 VII. Rákóczi-út 20.

- Lányi Henrik
 445 Lányi Norbert
 Dr. Lasz Samu
 László Izidor
 Latzkó Károly *k.*
 Latzkó Sándor *k.*
 450 Laubentracht Ignác
 Laufer József
 Dr. Laufer Lajos
 Lázár József *k.*
 Lazarus Adolf
 455 Lederer Gábor Ignác
 Ledermann Mór
 Leitersdorfer Dávid
 Dr. Leitner Adolf
 Lenkei Henrik
 460 Leopold Rudolf *k.*
 Lévai Samu *k.*
 Lichtig Samu *k.*
 Dr. Lichtenstein Salam.
 Dr. Lichtenstein I.
 465 Ligeti Ödön *k.*
 Dr. Linksz Ármin
 Littmann Lajos *k.*
 Litzmann Ignác
 Dr. Loránt Leó
 470 Löbl Emil
 Löbl E. Manó
 Lord és Társa
 Löw Sándor *k.*
 Dr. Löwenstein Arnold
 475 Löwy Sámuel
 Lukács Emil *k.*
 Szegedi Lukács József *k.*
- IV. Eskü-tér 5.
 V. Erzsébet-tér 13.
 I. Várfok-utca 10.
 V. Sólyom-utca 16.
 VI. Andrássy-út 7.
 VI. Andrássy-út 7.
 VII. Nagydíófa-utca 7.

 V. Lipót-körút 22.
 VII. Dob-utca 20.
 VII. Rákóczi-út 20.
 VI. Nagy János-utca 33.
 VII. Károly-körút 13.
 VII. Dohány-utca 42.
 VI. Petőfi-utca 3.
 VII. Rózsa-utca 19.
 V. Visegrádi-utca 3.
 V. Béla-utca 5.
 V. Váci-körút 26.
 VI. Váci körút 17.
 VI. Váci-körút 17.
 V. Nádor-utca 50.
 V. Dorottya-utca 3.
 V. Arany János-utca 24.
 V. Erzsébet-tér 13.
 IV. Kossuth Lajos-utca 10.
 VII. Damjanich-utca 38.
 V. Szabadság-tér 6.
 III. Zsigmond-utca 51/3.
 VIII. József-körút 81.
 V. Kálmán-utca 2.
 VI. Teréz-körút 22.
 V. Akadémia-utca 9.
 V. Hitelbank.

- Lukács Lajos
Magy. izr. kézmű és
földmív. egyl.
- 480 Major Áron
Major I. Gyula
Dr. Málnai Mihály *k.*
Dr. Mandel Dániel
Mandel Bernát
- 485 Mandl Miksa *k.*
Dr. Mangold Ármin
Dr. Marczali Henrik
Margarethen Herbert
Dr. Markbreit Gyula
- 490 Márkus Ödön *k.*
Mautner Adolf
Dr. Mauthner Aladár
May Dávid
Dr. Mayer Sándor *k.*
- 495 Medgyes József
Dr. Medvei Béla
Dr. Messinger Lipót
Dr. Mészöly Jenő
Mezei Ernő
- 500 Mezei Lajos
Dr. Mezei Mór *k.*
Dr. Mezey Ferenc
Dr. Mezey Sándor
Miklós László
- 505 Milch Géza *k.*
Milch Oszkár *k.*
Dr. Mohr Mihály
Molnár Jenő
Morgenstern Emil
- 510 Dr. Munkácsi Bernát
- V. Lipót-körút 8.
- VII. Damjanich-utca 42.
V. Lipót-körút 13.
- VIII. Röck-Szilárd-utca 26.
VI. Teréz-körút 39.
VI. Dalszinház-utca 10.
VII. Rottenbiller-utca 64.
III. Zsigmond-utca 51.
V. Szabadság-tér 10.
- VIII. József-körút 59.
VII. Rottenbiller-utca 37/2.
V. Báthory-utca 20.
VI. Vörösmarty-utca 45.
V. Vécsey-utca 4.
V. Nádor-utca 32.
V. Gresham palota.
V. Nádor-utca 5.
VI. Hunyady-tér 3.
VII. Erzsébet körút 9.
V. Bálvány-utca 26.
V. Kálmán-utca 23.
V. Nagykorona-utca 13.
V. Nagykorona-utca 13.
V. Nagykorona-utca 13.
VI. Laudon-utca 3.
V. Sas-utca 6.
V. Nádor-utca 3.
V. Rudolf-rakpart 3.
IV. Egyetem-tér 5.
VII. Erzsébet-körút 39.
V. Kárpát-utca 19.
V. Nádor-utca 3.
VI. Szondy-utca 9.

Müller Mór	V. Váci-körút 60.
Müller Vilmos <i>k.</i>	VI. Teréz-körút 6.
Dr. Nádas Bertalan <i>k.</i>	V. Vadász-utca 15.
Nagel Ignác	V. Aulich-utca 8.
515 Nagy Andor	V. Bálvány-utca 19.
Dr. Nagy Dezső főorvos	I. Lipótmező, elmeintézet
Nemes Marcell <i>k.</i>	VI. Andrássy-út 31.
Dr. Neuberger Árpád <i>k.</i>	V. Széchenyi-utca 1.
Özv. Neuberger Ignácné	V. Vécsey-utca 5.
520 Neumann Artur <i>k.</i>	V. Pozsonyi-út 10.
Neumann Béla	V. Tőzsdepalota
Neumann Ferenc <i>k.</i>	VI. Andrássy-út 6.
Dr. Neumann Miksa	V. Nádor-utca 7.
Neumann Samu <i>k.</i>	V. Erzsébet-tér 2.
525 Neumann Sándor <i>k.</i>	V. Kálmán-utca 20.
Neumann Simon	V. Gizella-tér 4.
Neumayer Fülöp	IV. Deák Ferenc-tér 1.
Neuser Márk	VI. Teréz-körút 42.
Neuwirth Rezső <i>k.</i>	V. Lipót-körút 15.
530 Dr. Nyéki Károly	VI. Hungária-út 75.
Ó-Budai Chevra Kadisa	III. Lajos-utca 163.
Ó-Budai izr. hitközség	III. Lajos-utca 163.
Ofner Fülöp	Gabonacsarnok.
Dr. Oláh Dezső	V. Rudolf-rakpart 3.
535 Oppenheim Emil	V. Nádor-utca 6.
Orsz. izr. tanítóegyesület	VII. Wesselényi-utca 44.
Orsz. izr. tanítóképző int. <i>k.</i>	VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
Orsz. rabbiképző-int.	VIII. Bérkocsis-utca 2.
Pál Henrik	V. Sas-utca 17.
540 Pályi Oszkár	V. Vigadó-tér 1.
Palócz Gyula	VII. Nefelejts-utca 63.
Palóczy Lipót	V. Széchenyi-utca 1.
Dr. Pap Dávid	V. Sas-utca 5.
Dr. Patai József <i>k.</i>	VI. Podmaniczky utca 15.

- 545 Dr. Patai Samu
 Dr. Pátkai Dániel
 Paul Lipót
 Pauncz Sándor
 Paunz Lajos
- 550 Dr. Paunz Sándor
 Perényi Adolf
 Pesti izr. hitk. fiárvaháza
 Pick Ignác *k.*
 Pichler Lipót *k.*
- 555 Pintshof J. Mór
 Platschek Vilmos
 Plesz Mór
 Phœnix irod. r. t.
 Polgár Géza
- 560 Polgár Jacques *k.*
 Polgári serfőző r. t.
 Politzer Ignác *k.*
 Politzer Sándor
 Politzer Sándor
- 565 Pollacsek Henrik *k.*
 Pollacsek Jenő *k.*
 Pollak Jakab
 Pollák József
 Poór Jakab
- 570 Poór Jenő *k.*
 Popper Hugó
 Popper Károly
 Popper Mór
 Dr. Porosz Mór
- 575 lovag Posner Alfréd
 Dr. Preisach Izidor
 Preiser Miklós
 Rác Ferenc *k.*
- VII. Dohány-utca 42.
 IV. Károly-körút 24.
 V. Béla-utca 5.
 V. Erzsébet-tér 4.
 V. Eötvös-utca 28.
 VI. Teréz körút 1/a.
 I. Attila-utca 1.
 VI. Városligeti fasor
 VI. Bulyovszky-utca 27.
 IV. Deák Ferenc-utca 16.
 V. József-tér 9.
 IV. Központi városház.
 V. Fürdő-utca 1.
 VII. Damjanich-utca 30
 VI. Podmaniczky-utca 37.
 V. Báthory-utca 23.
 X. Kőbánya.
 X. Kőbányai-út 51.
 V. Aulich-utca 3—5.
 II. Nyúl-utca 4.
 VI. Szondy-utca 45.
 V. Széchenyi-utca 14.
 VII. Aréna-út 66.
 V. Alkotmány-utca 18.
 V. Dorottya-utca 10.
 V. Szemere-utca 7.
 IV. Városház-utca 16.
 V. Nádor-utca 20.
 VII. Wesselényi-utca 2.
 V. Váci-körút 64.
 VII. Csengeri-utca 3.
 V. Bálvány-utca 13.
 V. Hitelbank.
 VI. Podmaniczky-utca 57.

- Rada Dezső *k.*
 580 Radnai Károly
 Dr. Radó Antal
 Radó Viktor
 Radó Vilmos *k.*
 Dr. Rakonitz Mór
 585 Ranschburg Gusztáv
 Dr. Ráskai Dezső
 Rechnitz Ödön
 Redő Ignác
 Reich Jenő
 590 Dr. Reich Miklós
 Reiner Bertalan *k.*
 Dr. Reiner Ede *k.*
 Reiner Miklós
 Reimann Lázár *k.*
 595 Reisz D. J.
 Reiter Lipót
 Dr. Renner Adolf
 Dr. Réthy Mór *k.*
 Réti Benő *k.*
 600 Révész Vilmos
 Richter Gedeon
 Dr. Richtmann Mózes
 Rigócz Zsigmond
 Robitsek Géza
 605 Roheim Károly és Fia *k.*
 Dr. Roheim Ödön *k.*
 Rockenstein Sándor
 Róna József
 Rónai Gyula
 610 Dr. Rosenak Miksa
 Rosenberg Henrik
 Rosenfeld Ede *k.*
 V. Dorottya-utca 10.
 V. Váci-körút 78.
 VII. Károly-körút 15.
 VI. Podmaniczky-utca 27.
 VI. Délibáb-utca 6.
 III. Kórház-utca 14.
 IV. Ferenciek-tere 2.
 IV. Városház-utca 3/5.
 V. Balaton-utca 16.
 IX. Tüzoltó-utca 8.
 V. Nádor-utca 20.
 IV. Múzeum-körút 2.
 V. Vigadó-tér 1.
 V. Arany János-utca 25.
 VII. Wesselényi-utca 4.
 V. Arany János-utca 25.
 V. Váci-út 2.
 Első Budapesti Gőzmalom
 VII. Valéro-utca 4.
 VII. Baross-tér 17.
 VII. Peterdi-utca 35.
 VI. Nyugoti p. u.,
 IX. Üllői-út 105.
 VIII. Röck Szilárd-utca 26.
 VII. Síp-utca 12.
 VII. Csányi-utca 5.
 V. Nádor-utca 20.
 V. Wahrmann-utca 5.
 II. Dékán-utca 3.
 VI. Szabó József-utca 12.
 VII. Károly-körút 3.
 VI. Teréz-körút 25.
 VII. Akácfa-utca 16.
 V. Lipót-körút 13.

- Rosenfeld Félix
 bicskei Rosenfeld Henrik
 615 Rosenfeld János *k.*
 Rosenzweig Mór *k.*
 Roseth Gyula
 Rothberg Vilmos *k.*
 Rothmüller Tivadar
 620 Dr. Rotter Henrik
 Rózsa Béla *k.*
 Dr. Rózsavölgyi Manó
 Ruttkay-Rothauser M. *k.*
 Salgó Izsó
 625 Dr. Salgó József
 Salzberger József
 Özv. dr. Sámuel Lázárné
 Sándor Fülöp *k.*
 Sándor Géza
 630 Sándor Pál *k.*
 Szepesváraljai Sarbó Leó
 Dr. Sebestyén Károly
 Sebestyén Manó
 Sebők József
 635 Seidler Vilmos
 Serényi Samu
 Sessler Zsigmond *k.*
 Dr. Sichermann Bernát
 Silbermann Pinkász
 640 Simon Béla *k.*
 Dr. Simon Izidor
 Boglári Simon Jakab
 Simon Miksa
 Singer Sándor
 645 Singer Vilmos
 Singer Zsigmond *k.*
- VI. Bajza-utca 30.
 VI. Teréz-körút 39.
 V. Lipót-körút 13.
 V. Géza-utca 7.
 VI. Kmetty-utca 14.
 V. Akadémia-utca 11.
 VI. Gyár-utca 20.
 VII. Király-utca 85.
 V. Arany János-utca 25.
 VI. Podmaniczky-utca 6.
 V. Mária Valéria-utca 12.
 V. Lipót-körút 17.
 VIII. József-körút 3.
 X. Szent László-tér
 VI. Andrássy-út 2.
 V. Szabadság-tér 5.
 V. Vigadó-tér 1.
 IV. Eskü-tér 5.
 V. Sas-utca 10.
 VII. Izabella-utca 73.
 VIII. Hunyadi-utca 14.
 VI. Bajza-utca 44.
 V. Lipót-körút 22.
 IV. Eskü-tér 5.
 VI. Vörösmarty-utca 60.
 V. Hitelbank.
 VII. Erzsébet-körút 15.
 V. Bálvány-utca 2.
 V. Nádor-utca 23.
 V. Nádor-utca 23.
 I. Kemenes utca 12.
 VI. Andrássy-út 10.
 VI. Lehel-utca 17.
 V. Mária Valéria-utca 12.

- Sipos Henrik
 Soltész József
 Somló Gyula
 650 Somlyó Mór
 Sommer Ignác
 Somogyi Albert
 Dr. Somogyi Manó
 Dr. Sós Ernő
 655 Spitz Gyula
 Spitz Imre
 Spitz Márk *k.*
 Spitz Simon
 Spitzer József *k.*
 660 Spitzer Miksa
 Spitzer Mór *k.*
 Dr. Schæfer Zsigmond
 Dr. Schächter Miksa *k.*
 Schanzer Béla *k.*
 665 Dr. Scheimann Emil *k.*
 Dr. Schiller Zsigmond
 Schillinger Sándor
 Schlanger Adolf *k.*
 Schlanger Ármin *k.*
 670 Schlesinger Ede
 Schlesinger Gyula
 Schlesinger és Polakovits
 Schlesinger Sándor
 Schlichter Izidor *k.*
 675 Schmidl Ignác
 Schöffner Bódog
 Schön Dávid
 Dr. Schön Lajos
 Schön Mór
 680 Schönfeld Ede *k.*
- VI. Hajós-utca 32.
 VII. Jávor-utca 11/b.
 I. Logody-utca 33.
 V. Akadémia-u. 16.
 VI. Podmaniczky-utca 81.
 VI. Szabó József-utca 23.
 V. Alkotmány-utca 21.
 VIII. Rökk Szilárd-utca 26.
 V. Lipót-körút 19.
 V. Fürdő utca 9.
 VI. Hajós-utca 25.
 VIII. Szigetvári-utca 28.
 IX. Czuczor-utca 4.
 VI. Gróf Zichy Jenő-u. 40.
 VI. Szondy-utca 98/a.
 VI. Teréz-körút 27.
 IV. Múzeum-körút 19.
 V. Dráva-utca 16.
 VI. Szerecsen-utca 41.
 V. Pester Lloyd.
 V. Kádár-utca 8.
 III. Lajos-utca 121.
 III. Bécsi-út 9.
 VIII. Népszínház-utca 38.
 VIII. Nagyfuvaros-utca 27.
 V. Tőzsdepalota.
 I. Krisztina-körút 45.
 VI. Andrássy-út 23.
 V. Sas-utca 6.
 VII. Erzsébet-körút 39.
 VIII. Horánszky-utca 27.
 X. Szent László-tér 11.
 VII. Damjanich-utca 44.
 VI. Vörösmarty-utca 42.

	Dr. Schöntheil Mór	X. Cserkesz-utca 9.
	Schrecker Izidor	V. Tükör-utca 2.
	Dr. Schreyer Jakab	V. Perczel Mór-utca 1.
	Schulhof Gábor <i>k.</i>	V. Véesey-utca 5.
685	Schulhof Nándor <i>k.</i>	VII. Izabella-tér 11.
	Ifj. Schultz József <i>k.</i>	VI. Nagy János-utca 7.
	Schulz Vilmos	V. Nádor-utca 14.
	Schweiger Imre	IV. Irányi-utca 18.
	Schweitzer Henrik	VII. Thököly-út 49.
690	Schweitzer József	VII. Aréna-út 19.
	Schwarz Adolf	V. Visegrádi-utca 12.
	Schwarz Ernő	VI. Váci-körút
	Schwarz Gusztáv	IV. Gizella-tér 6.
	Dr. Schwarz József	VII. Király-utca 41.
695	Schwarz Lipót	V. Sas-utca 17.
	Schwarz Mór	V. Báthory-utca 5.
	Schwarz Rudolf	V. Kálmán-utca 13.
	Dr. Schwarz Vilmos	VII. Rákóczi-út 30.
	Dr. Stadler Jakab <i>k.</i>	V. Vécsey-utca 5.
700	Dr. Stamberger Salamon	V. Kálmán-utca 16.
	Dr. Stamberger Ferenc <i>k.</i>	V. Erzsébet-tér 15.
	Stampfer Kálmán	II. Fő-utca 11.
	Dr. Stein Emil <i>k.</i>	IV. Koronaherceg-utca 5.
	Stein Miklós	VI. Vörösmarty-utca 36.
705	Dr. Stein Miksa	VII. Rákóczy-út 38.
	Steinberger Jakab	V. Kárpát-utca 9.
	Steiner Ármin	IX. Köztelek-utca 4.
	Steiner Jenő	VI. Szív-utca 16.
	Steiner Jónás	V. Vécsey-utca 4/b.
710	Dr. Steiner Lajos	I. Albrecht-út 11.
	Steiner Sándor <i>k.</i>	V. Lipót-körút 4.
	Steinschneider Berthold	VII. Damjanich-utca 33.
	Stern Ábrahám	VIII. Népszínház-utca 27.
	Stern Alfréd	VI. Andrassy-út 24.

- 715 Stern Béla *k.*
 Stern Gyula *k.*
 Stern Henrik
 Dr. Stern Ignác
 Stern Izsó *k.*
- 720 Stern Jenő
 Stern József
 Dr. Stern József *k.*
 Dr. Stern Samu
 Stiffson Emil
- 725 Stomfai Lajos *k.*
 Strasser Alfréd
 Dr. Strasser Imre
 Strasser Miksa *k.*
 Győrvári Strasser Rezső
- 730 Strasser Vilmos
 Dr. Stricker Mór
 Surányi Béla
 Surányi József
 Szabó Ármin
- 735 Szabó Jenő
 Szabó Rezső
 Dr. Szabolcsi Izidor
 Szabolcsi Miksa
 Szalai Ödön
- 740 Szántó Aladár
 Szász Béla
 Szegő Lajos
 Szekér Emil *k.*
 Székely Aladár
- 745 ifj. Székely Ignác
 Székely Ignác
 Dr. Székely Miksa
- VII. Garay-utca 50.
 VI. Andrássy-út 19.
 IX. Lónyay-utca 17.
 VII. Dohány-utca 92.
 IV. Deák Ferenc-utca 12.
 VI. Dessewffy-utca 1/3.
 III. Zichy-utca 7.
 III. Lajos-utca 148.
 VI. Andrássy-út 8.
 VI. Andrássy-út 75.
 Jelzálog hitelbank
 VI. Munkácsy-utca 15.
 V. Nádor-utca 34.
 IX. Lónyay-utca 33.
 VI. Teréz-körút 7.
 VIII. Csokonai-utca 12.
 VI. Hajós-utca 25.
 VI. Városligeti-fasor 24.
 Pesti Napló.
 X. Kőbánya Hölgy-utca 18.
 VIII. Sándor-tér, Gutenberg
 palota.
 V. Szabadság-tér 5.
 II. Margit-körút 40.
 VI. Lövölde-tér 2/a.
 VII. Hernád-utca 15.
 V. Nádor-utca 7.
 V. Rudolf-rakpart
 VI. Teréz-körút 40. 42.
 V. Nádor-utca 6.
 VIII. Mária Terézia-tér 1.
 V. Nagykorona-utca 32.
 V. Lipót-körút 22.
 VI. Liszt Ferenc-tér 6.

- Székely Miksáné
Székely Mór *k.*
- 750 Székely Ottó
Székely Simon
Szemere Jenő *k.*
Szende Fülöp *k.*
Szende Lajos
- 755 Dr. Szenes Zsigmond
Szepes Béla
Szilárd Károly *k.*
Dr. Szili Adolf
Dr. Szirmai Manó
- 760 Nagysárosi Szirmai
Oszkár
Dr. Tauber Jakab
Tauszig Hugó *k.*
Teichner Gyula *k.*
Telcs Ede *k.*
- 765 Dr. Temesváry Rezső
Timár Jenő
Toch Samu
Tolnai Gyula
- Dr. Tolnai László
- 770 Tornyai Henrik
Trebitsch Miksa
Turóczi Sándor *k.*
Erényi Ullmann And. dr.
Erényi Ullmann Gyula
- 775 Ungár Miksa
Dr. Unger Bernát
Urbán Adolf *k.*
Urbán S. L.
Vadas Rezső *k.*
- VI. Teréz-körút 62.
V. Arany János-utca 10.
VII. Rákóczi-út 30.
V. Báthory-utca 20.
IV. Koronaherceg-utca 5.
IV. Koronaherceg-utca 5.
VI. Ó-utca 5.
V. Váci-körút 60.
V. Lipót-körút 13.
IX. Soroksári-út 33.
V. Sas-utca 6.
VI. Hajós-utca 31.
V. Perczel Mór-utca 2.
- VI. Dávid-utca 15.
VI. Szív-utca 11.
V. Dorottya-utca 4.
VI. Lendvai-utca 8.
VII. Erzsébet-körút 32.
VII. Nyár-utca 14.
V. Nádor-utca 34.
Leszámitoló bank fiók,
Baross-tér.
IV. Károly-körút 20.
V. Berzenczei-utca 50.
V. Mária Valéria-utca 14.
V. Nádor-utca 14.
VI. Eötvös-utca 39.
VI. Váci-körút 27.
V. Arany János-utca 34.
V. Gresham-palota.
V. Sas-utca 1.
V. Nádor-utca 17.
VII. Király-utca 11.

- 780 Vágó László
 Vári Dezső
 Varjas Adolf
 Dr. Várkonyi Kálmán
 Vasadi Gyula
- 785 Venetianer Mór *k.*
 Dr. Vermes Lajos
 Verő Henrik
 Vértés Lajos *k.*
 Dr. Vidor Jenő
- 790 Vidor József
 Dr. Virág Mór
 Vitéz Gyula
 Dr. Waldapfel János
 Waldner Mór *k.*
- 795 Wahl Béla
 lovag Wechselmann Ign.
 vakok intézete
 Weidinger Miksa
 Weidlinger Zsigmond
 Weiller Miksa *k.*
- 800 Weiller Ottó *k.*
 Weimann Géza
 Weissmann Noé
 Weisz Bernát
 Weisz Emil
- 805 Dr. Weisz Gyula
 Weisz Henrik
 Dr. Weisz Hugó
 Weisz Imre
 Dr. Weisz Jakab
- 810 Weisz Lipót
 Dr. Weisz Miksa
- VIII. Sándor-tér, Gutenberg
 palota.
 V. Alkotmány-utca 18.
 V. Mérleg-utca 11.
 VI. Nagymező-utca 19.
 VI. Podmaniczky-utca 43.
 VI. Andrássy-út 6.
 V. Országház-tér 4.
 VI. Andrássy-út 52.
 VI. Andrássy-út 41.
 IV. Ferencz József-rkpt 27.
 VII. Király-utca 95.
 V. Nádor-utca 30.
 X. Hölgy-utca 32.
 I. Villányi-út 13.
 VII. Erzsébet-körút 53.
 V. Bálvány-utca 26.
 VII. Mexicói-út 60.
 V. Nádor-utca 29.
 VIII. Nagyfuvaros-utca 3/a.
 V. Bálvány-utca 4.
 V. Bálvány-utca 4.
 V. Béla-utca 5.
 II. Fő utca
 VIII. Kenyérmező-utca 6.
 IX. Soroksári-út 10.
 X. Bánya-utca 4.
 V. Bálvány-utca 20.
 VI. Eötvös-utca 31.
 VI. Szív-utca 12.
 VI. Gróf Zichy Jenő-u. 10.
 X. Jászberényi-út 5.
 VI. Szondy-utca 22.

	Dr. Weisz Mór	X. Szent László-tér 19.
	Weisz L. Pál	VII. Síp-utca 25.
	Weisz Tivadar	V. Gorove-utca 3.
815	Weiss Zsigmond	V. Arany János-utca 34.
	Weiszberger Antónia	I. Fehérvári-út 10.
	Dr. Weiszburg Gyula	VII. Síp-utca 12.
	Dr. Wellesz Gyula <i>k.</i>	III. Óbuda, Izr. hitk. czimén.
	Wellisch Hugó <i>k.</i>	VI. Király-utca 88.
820	Wellisch Leó László	V. Nádor-utca 31.
	Weitzenfeld Jakab	IV. Váci-utca 34.
	Widder Henrik	V. Arany János-utca 10.
	Widder Mór	V. Váci-körút 72.
	Willheim Artur <i>k.</i>	V. Nádor-utca 3.
825	Wimmer Mór	IX. Lónyay-utca 13/b.
	Wirth Kálmán	VII. Wesselényi-utca 44.
	Wittenberg Ignác	I. Pálya-utca 1.
	Wix Dávid	V. Bálvány-utca 20.
	Wodianer Artur	VI. Andrássy-út 121.
830	Dr. Wolf Vilmos	VI. Eötvös-utca 24.
	Wolfner Gyula	VII. Károly-körút 3.
	Wolfner József	VII. Károly-körút 3.
	Wolfner József	VI. Andrássy-út 10.
	Wolfner Lajos	VII. Károly-körút 3.
835	Wolfner Tivadar	VII. Károly-körút 3.
	Wollák Soma	V. Akadémia-utca 6.
	Wollner Fülöp <i>k.</i>	VII. Erzsébet-körút 53.
	Zádor Félix	V. Perczel Mór-utca 2.
	Zala Adolf	V. Lipót-körút 13.
840	Dr. Zerkovitz Imre	V. Rudolf-rakpart 7.
	Zinsenheim Zsigmond	V. Aulich-utca 5.
	Zoltán Béla	V. Bank-utca 1.
	Zwack Miksa	IX. Soroksári-utca 92.
	Dr. Zsengeri Samu	VII. Kazinczy-utca 31.
845	Dr. Zsoldos Zsigmond	V. Váci-körút 54.

b) *Vidéki tagok.**Abádszalók.*

Gróf F. Gyula

Abaujszántó.

Dr. Fóthi Adolf

Árje Ady

Abony.

Dr. Blumgrund Naftáli k.

850 Háy Mór

Dr. Hirn Márton

Izr. hitközség

Kopecki Ármin

Pintér Gyula k.

855 Dr. Révész Géza

Richter Béla k.

Véli Miksa

Adony.

Dr. Löwinger Sámuel k.

Albertiirsa.

Levien Ferenc

860 Dr. Pflug Sándor k.

Tábor Gyula

Ulmer István

Alsólendva.

Izr. hitközség

Alsósztrégova.

Freud Artur k.

Anarcs.

865 Diener Gyula

Antalfalva.

Dr. Fischer Miksa

Dr. Klein Lipót

Annayölgy.

Dr. Mosonyi Albert

Apátfalva.

Glück Béla

870 Kalisch Mór

Perlusz Jakab

Stein Zsigmond

Apc.

Jungreis Samu k.

Apc-Zagyvaszántó.

Reinitz Béla k.

Arad.

875 Adler Andor

Fraenkel S. József k.

Funkelstein József

végvári Neumann Dániel

Reiniger A. S. k.

880 Rónai János
Singer Izraél
Dr. Steinitzer Pál
Dr. Vágvölgyi Lajos

Arad-Buttyin.

Grosz Péter

Aranyosmaróth.

885 Dr. Ardó Sándor
Bernát Samu
Engel Jenő
Gerő József
Dr. Perl Antal
890 Pető Albert k.
Pető Bertalan
Dr. Silberfeld Jakab
Dr. Weisz Zsigmond

Aranyosmeggyes.

Jeremiás Soma

Bácsalmás.

895 Rosenberg Emil

Baja.

Dr. Brach Samu
Dr. Bruck Aurél
Chevra Kadisa
Deutsch Mátyás
900 Dr. Dömötör Kálmán
Fischer Adolf
Fleischmann Benő fiai
Gonda Béla

Grünhut Miksa
905 Hesszer Gyula
Izr. hitközség
Izr. nőegylet
Kaufmann Samu
Dr. Kelemen József

910 Krahl Ede
Krausz Bernát
Krausz Jakab
Krausz Károly
Kun Lajos k.
915 Dr. Lemberger Ármin
Lemberger Rezső
Pollák Illés
Dr. Rajk Aladár
Ifj. Reich Vilmos
920 Reich Zsigmond
Reiter Jakab
Dr. Rosenberg Samu
Somogyi Emil
Somogyi Gyula
925 Schliesser Miksa
Spitzer Ármin
Szász Ottó
Weidinger Dezső
Weidinger Rezső

Balassagyarmat.

930 Dr. Biró Arnold
Felsenburg Gyula
Felsenburg Ödön
Dr. Grünbaum Aladár
Dr. Heks Sándor
935 Himmler Bertalan

Meissner József
Pollacsek Rezső
Dr. Révész Dezső k.
Weisz Arnold

Balatonszentgyörgy.

940 Dr. Várkonyi Jenő k.

Baranyamágocs.

Lebovits József

Barcánfalva.

Stössel Simon

Barka.

Grünmann Arnold k.

Barossháza.

Politzer Sándor

Bátyu.

945 Bálint Sándor
László Andor

Barsfüss.

Weisz Fülöp

Békéscsaba.

Kun Ede k.
Kun Miksa és fia
950 Schwarz Jónás és Fia k.
Wallerstein Mózes
Wallerstein S. Sámuel

Belényes.

Feinstein Márton k.
Weinstein Márk k.

Beregardó.

955 Klein Elek

Beregsurány.

Kuhn Samu

Beregszász.

Id. Bálint Sándor
Ifj. Bálint Sándor
Dr. Balkányi Jenő
960 Dr. Balkányi Gyula
Balkányi Ödön
Beregi Zsigmond
Berger Ignác
Berkovits Jenő
965 Blum Lajos
Bornstein Adolf
Dr. Elek Endre
Farkas Jakab
Fehér Emil
970 Dr. Fehér Lajos
Fischer Sámuel
Fodor Albert
Friedländer Miksa
Dr. Friedmann Samu
975 Fritsch Sándor
Gara Miksa
Goldglanz Pál
Grünbaum Jenő
Hauszmann Ármin

- 980 Harmat Adolf
Herskovits Lajos
Izrael & Schönfeld
Klein Elek
Kaczér Vilmos
- 985 Kasztor Sándor
Katez Jenő
Katz Jakab
Dr. Kálmán József
Keszler Elek
- 990 Dr. Kertész Ede
Dr. Kertész Mór
Dr. Klein Jenő
Id. Klein Sámuel
Ifj. Klein Vilmos
- 995 Kont Manó
Króh Izsó
Dr. Kroó Sándor
Dr. László Béla
László Andor
- 1000 Löw Zoltán
Dr. Lukács Ignác
Dr. Mandel Emil
Mandel Mór
Dr. Meisels Adolf
- 1005 Molnár Ernő
Némethy Menyhért
Dr. Neuwelt Andor
Dr. Niedermann Jenő
Ösztreicher Samu
- 1010 Reichard Jenő
Dr. Reismann Simon
Richter Bertalan
Roóz Sándor
- Roth Armin
- 1015 Róth Gábor
Rubin Sámuel
Dr. Schenk Adolf
Schor Ernő
Schönfeld Izraél
- 1020 Schwarcz Ignác
Ifj. Schwarcz Móric
Schwarcz Vilmos
Stark Lajos
Stern Salamon
- 1025 Dr. Toldy Zoltán
Vértés Manó
Vértés Simon
Veiser Mihály
Weiszberger Lajos
- 1030 Weisz Farkas
Weisz Ferenc
Weisz Ignác
Weisz Izsó
- Beszterce.*
- Dr. Biss Kornél
- 1035 Dr. Scherf Izraél
- Besztercebánya.*
- Izr. hitközség
Izr. leányegylet
Dr. Porgesz Samu
Sonnenfeld Mór
- 1040 Dr. Schönfeld Aron

Bezdán.

Berger Gyula
Nagy József

Bicske.

Freud Lajos
Herrmann Sándor *k.*

Bodrogszerdahely.

1045 Guttman Mór

Bojcs.

Grossmann Samu

Bonyhád.

Fleischmann Lipót
Hirschmann testvérek
Honig Albert
1050 Müller Lipót

Borosjenő.

Karton Aladár
Dr. Mérő Samu *k.*

Brassó.

Deutsch Ármin
Einzig Bernát
1055 Faragó Marcel
Farkas Mór
Fein Ármin
Gál Nándor
Goldfinger Adolf
1060 Grosz Gyula
Goldsmann Miksa

Grossmann Gyula
Kanczucker Adolf
Klein Sámuel

1065 Dr. Mandl Adolf
Marer Arnold
Marer Benő *k.*
Mátrai József
Mátyás József
1070 Rosenfeld Dávid
Singer Mór
Szabó Mihály
Tachauer Adolf

Breznóbánya.

Izr. hitközség

Buttyin.

1075 Grosz Péter
Klein József

Buziás.

Brasch Mór
Brasch Simon

Csaca.

Eichenwald József
1080 Klappholz József
Ruffeisen Alajos

Csákova.

Dr. Kohn Rezső

Csáktornya.

Heinrich M.

Mózes Bernát
 1085 Schwarz J.
 Wollák Rezső

Csákyó.
 Mandel Rudolf

Csenger.
 Leichtmann Ignác

Csongrád.
 Dr. Bände Zoltán

Csurgó.
 1090 Izr. hitközség

Csurog.
 Roth Jakab
 Weltmann Lipót

Csuz.
 Honig Dávid

Cegléd.
 Izr. hitközség
 1095 Izr. Betegsegélyző egyl.
 Dr. Pfeffer György
 Dr. Váradi Sámuel

Celldömölk.
 Rosenberger M. Miksa

Dárda.
 Gellér Ottó

1100 Keszler Gábor
 Sidlauer Ignác

Datk.
 Hirschhorn Lipót

Debrecen.
 Aufricht Alajos
 Dr. Balázs Bertalan
 1105 Deutsch Ignác
 Dr. Fejér Ferenc
 Goldberger Adolf k.
 Dr. Gutfreund Sámuel
 Hajnal Sámuel
 1110 Izr. hitközség
 Izr. nőegylet
 Izr. szentegylet
 Krausz Vilmos
 Kohn Lipót
 1115 Dr. Popper Mór
 Dr. Szántó Sámuel
 Weinstein Jakab

Dés.
 Friedlaender Gyula k.
 Gálócsi Samu
 1120 Hirsch Vilmos
 Dr. Hollaender Samu
 Jeremiás és Rosenberg
 Rosenberg Lajos
 Dr. Vajda Lipót
 1125 Dr. Wettenstein Noé

Déva.

- Blum Zsigmond
 Baum Mór
 Deutsch Miksa
 Dr. Diósi Sámuel
 1190 Hirsch Adolf
 Hirsch László
 Köves Andor
 Laufer Arnold
 Laufer Miksa
 1135 Dr. László Lázár
 Dr. Leitner Mihály
 Mannheim Ármin k.
 Nussbaum Hermann
 Seiger Gottlibné
 1140 Dr. Schulhof Zsigmond
 Szirtes Henrik
 Werner Ignác

Dévaványa.

- Berkovits D. Dezső
 Grünfeld Ignác

Dévényujfalu.

- 1145 Kohn Sámuel
 Mittelman M. és Társai

Dicsőszentmárton.

- Dr. Erdős Izor

Dombrád.

- Dr. Diener Mór

Dombóvár.

- Reinitz Gábor
 1150 Spitzer Sándor

Dunaföldvár.

- Kovács Jenő k.

Dunaszerdahely.

- Steiner Salamon

Ecseg

- Gróf Sándor

Écska.

- Braun Jakab
 1155 Dr. Messinger Károly

Edelény.

- Piltzer Bernát

Eger.

- Dr. Czigler Henrik
 Özv. Greiner Arnoldné
 Dr. Elek Oszkár
 1160 Ernst Ede
 Dr. Heimler Ede
 Illés Béla
 Kaufmann Alfréd
 Mezei Dávid
 1165 Özv. Reich Ignácné
 Rosner Jenő
 Dr. Schwarz Sándor
 Dr. Schweiger L.
 Weinberger Zsigmond

Endrőd.

1170 Roth Lajos

Eperjes.

Dr. Böhm Aladár

Chevra-Kadisa

Izr. hitközség

Dr. Neuwirth Zsigmond

1175 Dr. Propper József k.

Dr. Sonnenschein Simon

Érkisfalva.

Fischer Jenő

Érsekujvár.

Kurzweil Gáspár

Singer Lipót

1180 Dr. Winter Mór

Erzsébetfalva.

Grauer Sándor

Izr. ifjúság önképzőköre

Dr. Pártos Henrik

Eszék.

Friedmann Árpád

1185 Halász Sándor

Dr. Kohlbach Oszkár

Dr. Ungár Simon k.

Etyek.

Dr. Burger Simon

Facset.

Izr. hitközség

1190 Wiener Vilmos

Fadd.

Grünwald Lajos

Fehérgyarmat.

Dr. Hunwald Izidor

Fehértemplom.

Löwy Jenő k.

Feketepusztá.

Lonkai Ármin

Felsőireg.

1195 Dr. Fehér Soma

Felsőpulya.

Dr. Sipos Leó

Felsőszálláspatak.

Schlesinger Adolf

Felsővisó.

Elefánt Sándor k.

Glanzmann Zsigmond k.

1200 Hoffmann József

Dr. Lax Samu

Dr. Mátrai Ignác

Fiume.

Dr. Frank József

Hartmann József
 1205 Kirz Adolf k.

Fogaras.

Domány Artur
 Hirschhorn Frigyes
 Dr. Kelemen A.
 Rotschild Lipót
 1210 Thierfeld Henrik
 Valentin Artur

Fugyivásárhely.

Nussbaum Sámuel

Galgóc.
 Dr. Herzog Jakab
 Izr. Leányok egyesülete
 1215 Izr. népiskola

Gálszécs.

Dr. Goldberger Ignác
 Dr. Rudali Izraél
 Dr. Schwarz Ignác

Garamkovácsi.

Steiner Kálmán

Garamszentbenedek.

1220 Dr. Krämer Béla
 Wertheimer Izidor

Garamszentkereszt.

Izr. hitközség

Gyergyóbékás.
 Simon Márton

Gyergyószentmiklós.
 Stein Elek k.

Gyergyótölgyes.

1225 Nizsel Lőrinc

Gyimesközéplak.

Goldschlag Osiás
 Grosz Soma k.
 Ringwald Márk
 Smilovits Jakab
 1230 Smilovits Márton
 Dr. Wassermann Simon

Gyoma.

Breuer Lipót
 Hartenstein Ignác
 Kner Izidor
 1235 Messinger Mór

Gyöngyös.

Bikur-Cholim egyeslet
 Chevra Kadisa
 Feigl H. L.
 Izr. Jótékony Nőegylet
 1240 Keresk. csarnok
 Klein Fülöp
 Kormos Mihály
 Maszkicedole Egyeslet
 Statusquo Izr. Hitközség

1245 Ormodi Adolf
Péter Bertalan

Györke u. p. M.-Bód.
Alexander Simon

Győr.

Chevra-Kadisa
Dr. Erdély Jenő

1250 Győr szabad kir. város
Mauthner Henrik
Markovits Albert
Dr. Schwarcz Mór
Szendrői Mór

1255 Török Adolf

Gyula.

Braun Mór
Czinczár Adolf
Czinczár Dezső
Izr. hitközség

1260 Dr. Kohn Mór
Dr. Major Simon
Reisner Béla
Reisner Ede k.
Schwimmer Adolf

Gyulafehérvár.

1265 Dr. Demény Henrik
Klein Artur

Határujfalu.

Neudorfer Izidor

Hátszeg.

Antal Márton
Dr. Benedek Gyula

1270 Berger Mór
Dr. Deák Lajos
Leb Adolf
Dr. Székely Dezső
Dr. Vajna Farkas

1275 Vajna Izsó

Hatvan.

Grün József
Löw Andor
Dr. Sammt Dezső

Héjőbába.

Fried Miksa

Hernádgecse.

1280 Glück Lajos

Hódmezővásárhely.

Dr. Arniszfeld Endre
Arniszfeld Sándor
Balla Sándor
Feiner Mór

1285 Izr. hitközség
Kiss Bertalan
Pollák Sándor
Seltmann Lajos
Steiner L. József

Hosszúvölgypuszta.

1290 Buchwalder Jónás

Högyész.

Engelmann Jenő
 Goldschmied Ármin
 Weisz J. Jenő

Igló.

Izr. hitközség
 1295 Izr. iskolaszék
 Izr. nőegylet
 Krausz Áron
 Dr. Lorber Adolf
 Löwy Mór
 1300 Pollák Simon
 Rauchwenger Ármin
 Rosenthal Vilmos
 Dr. Schwarc Izsó
 Tiroler Ármin

Illava.

1305 Ifj. Donáth Manó
 Fischer Félix k.
 Dr. Rosenthal Bertalan

Ipolyság.

Barok Ármin
 Schmiedl Zsigmond k.
 1310 Statusquo izr. hitközség
 Szabados Oszkár
 Dr. Vámos Béla

Iloba.

Stern Mór

Ivándárda.

Láng Hermann

Izakonyha.

1315 Kaufmann Ignác

Izacsaszal.

Mandula Sándor

Jánoshalma.

Dr. Hollaender Adolf

Jánosháza.

Rosner Dezső

Jászberény.

Chevra-Kadisa
 1320 Dr. Gyárfás Ferenc
 Izr. Hitközség
 Dr. Kálmán Ödön
 Leitner Ármin
 Dr. Moller Bernát
 1325 Schatz Henrik
 Dr. Szivós Ferenc
 Dr. Weisz István

Kalocsa.

Dr. Szántó Lajos
 Wolf Mór

Kápolnás.

1330 Taussig Sándor k.

Kaposvár.

Dr. Berger Sámuel
 Fábián Miksa
 Dr. Herzog Manó *k.*
 Izr. hitközség
 1335 Kemény Samu

Kapuvár.

Dr. Fränkl Illés

Karácsond.

Klein Aladár

Karánsebes.

Dr. Horovitz József
 Dr. Lóth Ernő
 1340 Lukács Ferenc
 Pető Leó *k.*
 Dr. Roth Ernő
 Wiener Gyula

Kassa.

Chevra Kadisa
 1345 Frisch Samu
 Izr. anyahitközség
 Izr. Leányegyesület
 Dr. Kircz Viktor *k.*
 Dr. Klein József *k.*
 1350 Korach Hermann *k.*
 Dr. Pap Illés
 Policzer Izsó
 Tyrnauer Samu *k.*

Kecskemét.

Feldmayer Ignác
 1355 Fischpán Mór
 Dr. Fodor Sándor
 Gross Simon
 Izr. hitközség
 Kohn Gábor
 1360 Kovács Jenő

Keszthely.

Beck Sándor
 Izr. hitközség
 Özv. Mandl Pálné
 Neumark Ignác
 1365 Dr. Schwarz Zsigmond

Kézsmárk.

Hartmann Izidor
 Dr. Pollak Vilmos *k.*
 Dr. Teichner Lipót

Kisbér.

Izr. hitközség
 1370 Kohn Lipót
 Dr. Neumann Jákó

Kisilva.

Kovács Béla

Kiskunlacháza.

Bleier Ferenc

Kiskőrös.

Gorócz Aladár

Kiskunhalas.

1875 Grosz Adolf
 Dr. Hofmeiszter Juda
 Hofmeister Mór

Kiskürtös.

Weisz József

Kismarton.

Fehér Mózes
 1880 Id. Wolf Lipót
 Wolf Sándor

Kispest.

Chevra-Kadisa
 Herbacsek Bertalan

Kisporuba.

Haas Adolf

Kisselmec.

1885 Löwinger Lajos

Kisszekeres.

Fried Dezső

Kisterenne.

Dr. Schönfeld Mór k.

Kisvárdá.

Dr. Földes Mór
 Grosz Benjamin
 1890 Kálmán Sándor
 Kereskedelmi Kör

Molnár József

Radó Adolf

Reismann Samu

1895 Széll Mihály k.

Dr. Vadász Lipót

Weisz Lajos

Zuckermann Bernát

Klekk.

Berger Ignác

Klopotiva. (Hunyad m.)

1400 Mendl Mór

Kolozsvár.

Bergner Mór

Blumenfeld Simon

Burger Frigyes

Dr. Eisler Mátyás

1405 Farkas Izsó

Dr. Farkas Mózes

Dr. Fenyő Béla

Frankl Miksa

Gombos Benő

1410 Halász Jenő

Hirsch József

Izr. nőegylet

Dr. Klug Lipót

Kun Bernát

1415 Lasz Lázár

Mestitz Ferenc

Neuberger Zsigmond

Orth. izr. hitközség

Pollak Gaston

1420 Dr. Rosenberger Mór
Rosenfeld Mayer
Spitzer Mór
Sugár Fülöp
Szántó Bertalan

Kőszeg.

Dr. Kopfstein Lipót
Dr. Wiener Márk

Kunbaja.

1425 Dr. Szántó Zoltán *k.*
Szenes Károly
Dr. Szirtes László
Weisz Mór
Wertheimer Samu

1445 Rosenberg Mátyás

Kunszentmárton.

Dr. Neuberger Márk
Schiffer Móric
Vértés Emil

1430 Özv. Wesztfried Antalné

Kunszentmiklós.

Biró Jenő

Komárom.

Chevra-Kadisa
Fried Jenő
Izr. hitközség
Milch Ármin *k.*

Lábod.

1450 Hermann Márkus

1435 Milch Dezső *k.*
Spitzer Béla

Léva.

Izr. hitközség

Körmend.

Erlich N.
Grünbaum Béla
Izr. hitközség

Lippa.

Büchler Károly
Deutsch Dezső
Dr. Dobos Ignác
1455 Grosz József
Radó Pál
Dr. Steiner János
Schwarz János

Körmöcbánya.

1440 Izr. hitközség
Dr. Langfelder Adolf

Liptószentmiklós.

Köröstarcsa.

Hubert Károly

Bacher Ármin
1460 Gansl Ignác
Dr. Hertzka Gyula

Dr. Singer József
Stark Ármin

Liptóújvár.

Bloch Mór

Losonc.

- 1465 Dr. Barta Mór
Borsod - Miskolci gőz-
malom losonci és
hatvani gőzmalmai
Dr. Fischer József
Kirner József
Klein Pál
1470 Lederer Antal
Löwy Adolf és Fiai
Löwy Herman
Mühlstein Leó
Rusznák Mór
1475 Sternlicht Sámuel
Dr. Vajda Béla k.
Mucsinyi Wohl-Rumy
Adolf

Lugos.

- Dr. Fényes József
Izr. hitközség
1480 Klein Sámuel
Dr. Lenke Manó
Dr. Rosenthal Gyula
Tyroler Emil k.
Vértés Lajos

Mágozs.

- 1485 Honig Dávid
Komlós Miklós
Dr. Stauber Hugó k.

Magyarkanizsa.

Dr. Rosenberg Ede k.

Makó.

- Dr. Adler Artúr
1490 Chevra-Kadisa
Dr. Dózsa Lajos
Dr. Dózsa Sámuel
Dr. Dózsa Simon
Ehrenfeld Bernát
1495 Dr. Gonda József
Incze Sándor
Iritz Gyula
Izr. hitközség
Dr. Kecskeméti A. k.
1500 Krausz A.
Mandl Zsigmond
Marosi Hermann
Neumann Zsigmond
Pollak Sándor
1505 Dr. Sas Bernát
Teltsch Adolf k.

Máramarossziget.

- Altmann Ferenc
Farkas Sámuel
Gál Mór
1510 Gergely Miklós
Dr. Grünwald Zsigmond

	Harmat Jenő		Czitrom Oszkár
	Dr. Heller Zsigmond		Farkas Izsák
	Dr. Káhán Lázár		Fekete Bernát
1515	Dr. Klein Artur	1540	Fekete Izsák
	Dr. Lax Manó		Dr. Groszmann Rezső
	Oesterreicher Sámuel		Halász József <i>k.</i>
	Porosz Armin <i>k.</i>		Kállai Adolf
	Rózsa Lajos		Dr. Löwy Ferenc <i>k.</i>
1520	Schnitz József	1545	Mestitz Albert
	Schöngut Sándor		Mestitz Henrik
	Silberstein Emil		Mestitz Mór <i>k.</i>
	Szmuk Samu		Milhoffer Pál
	Dr. Tauber Henrik		Révész Béla
1525	Dr. Vidor Géza	1550	Vajda Zsigmond

Margitta.

- Berger Béla
 Berger Mór
 Dr. Havas Imre
 Dr. Krausz Gyula
 1530 Vadász Jenő

Marosillye.

Kohn Jónás

Marosludas.

Dr. Havas Sándor

Marosvásárhely.

- Beregi Nátán
 Betegsegélyző temetke-
 zési egyesület
 1535 Bretter Vilmos
 Bürger Albert

Málca.

Dr. Roth Mihály

Mátészalka.

Klein Andor

Mátyásföld.

Frey József *k.*

Medgyesegyháza.

- Klein Vilmos
 1555 Zuckermann Izidor

Mezőberény.

Dr. Grünwald Dezső
 Izr. hitközség

Mezőhegyes.

Auspitz Lajos

Bárány Dávid

Mezőkászony.

1560 Dr. Weltmann Sándor

Mezőkövesd.

Dr. Roth Dezső

Mezőtelegd.

Barta Béla

Mindszent.

Izr. hitközség

Miskolc.

Baruch Gyula

1585 Bródy Gyula

Chevra-Kadisa

Dr. Dobos József

Izr. hitközség

Klopstock Lajos *k.*

1570 Dr. Kőszegi Armand

László Adolf

Dr. Rosenberg Márton

Dr. Sidlauer Ármin

Schrecker S. L.

Módos.

1575 Krausz Sándor Fiai

Mohács.

Blau Rezső

Dr. Flesch Armin

Halász Ármin

Dr. Löwy Jakab

1580 Dr. Miskolczy Gyula

Miskolczy Sándor

Popper I. D.

Wolf Zsigmond

Mohol.

Dr. Bálint Lipót

1585 Bloch Samu

Horváth Emil

König József

Mannheim Simon

Dr. Ofner Jenő

Monor.

1590 Izr. hitközség

Dr. Huppert Jakab

Ker. Hitelbank

Mór.

Büchler P.

Dr. Heumann J. *k.**Móricföld.*

1595 Dr. Donáth József

Moson.

Izr. hitközség

*Mosonszolnok.*Dr. Rainer Miksa *k.*

Munkács.

- Braun Sándor
 Dávid Ignác
 1600 Dr. Denenfeld József
 Deutsch Béla
 Fisch Jenő
 Dr. Fisch József
 Fischer Gyula
 1605 Fried Ignác
 Dr. Fried Soma
 Fullmann Manó
 Dr. Gergely Albert
 Gottesmann Saul
 1610 Grünstein Mór
 Dr. Guth Menyhért
 Hoffenreich Ármin
 Katona Jenő
 Dr. Katz Sándor
 1615 Kohlbach Simon *k.*
 Kroó József
 Kroó József jogszigorló
 Marmorstein Izidor
 Dr. Molnár Jákó
 1620 Reizsmann Sámuel
 Rosenfeld Arnold
 Rosner Soma
 Dr. Róth Izidor
 Saphir Albert
 1625 Dr. Saphir Manó
 Saphir Nándor
 Dr. Spira Ármin
 Schosberger B.
 Schlesinger Frigyes

- 1630 Dr. Schlesinger
 Frigyesné
 Strausz Lajos
 Szántó Samu
 Taub Gyula
 Tulipán József
 1635 Weinberger Benő
 Weinberger Miksa
 Wittmayer Jakab
 Zahler Ignác

Nagyatád.

- Dr. Borsodi József *k.*
 1640 Dr. Grünbaum Nátán
 Ilkovics József *k.*
 Dr. Jelinek Ármin
 Dr. Kommer Elek
 Markovits Albert
 1645 Rotter Bernát
 Wimmer Ignác

Nagyappony.

Hecht Jónás

Nagybecskerek.

- Friedmann Alfréd
 Hiller László
 1650 Hirtenstein Márk
 Izr. hitközség *k.*
 Dr. Klein Mór *k.*
 Mayer Henrik
 Dr. Pollák Győző
 1655 Temmer Sándor *k.*

Lovag Weisz Izidor
Winter Fülöp

Nagybereg.

Künstler József

Nagybiccse.

Id. dr. Holzmann Lajos
1660 Ifj. dr. Holzmann Lajos
Izr. hitközség
Sonnenfeld Gyula
Schaechter Henrik
Dr. Weisz Arnold

Nagykanizsa.

1685 Böhm Emil
Fleischner Miksa
Grünhut Henrik
Heltai József
Hirschler Sándor
1670 Dr. Miklós Dezső
Dr. Neumann Ede
Dr. Ollop Mór
Singer József
Sommer Ignác
1675 Stern Sándor
Stern Sándor
Weiser József
Weisz Tivadar

Nagykaroly.

Dr. Adler Adolf
1680 Berger Ármin
Bing Mór

Csetényi Lajos
Diamant Samu
Kaufmann Jenő
1685 Singer Márton

Nagykikinda.

Abelsberg Lajos
Adler Emil
Beck Sándor
Feigl Gusztáv
1690 Frankl Jakab k.
Gubi Ármin
Hajtás Lipót
Hönich Sándor
Izr. hitközség
1695 Kálmán Géza
Kalmár Jenő
Dr. Kácsér Zsigmond
Kolta Adolf
Molnár Károly
1700 Dr. Müller Adolf
Pollacsek József
Dr. Rosenstein Mór
Dr. Sebestyén Emil
Sporer Sándor
1705 Dr. Wolf Lipót

Nagykörös.

Dr. Dezső János
Izr. hitközség
Dr. Révész Simon
Steiner Zsigmond
1710 Szántó Gyula

Nagylak.

Benedict Jenő k.

Nagymihály.

Brünn Mór

Friedmann Mihály k.

Dr. Glück Soma

1715 Dr. Kállay József

Schwarc Menyhért

Sterck Hermann

Dr. Widder Márk

Nagyráska.

Mandel Lipót

Nagysurány.

1720 Grün Mór

Nagyszalonta.

Dr. Barta Ferenc

Izr. hitközség

Kornstein Hermann

Sebestyén Sándor

1725 Schreiber Izidor

Weisz Márton

Nagyszentmiklós.

Izr. hitközség

Dr. Gerstl Ignác

Jászai Vilmos k.

1730 Ürményi Antal k.

Nagyszombat.

Diamant Samu k.

Glaser Lajos k.

Dr. Juszth Ármin k.

Schlesinger Hermann

1735 Stein Miksa

Winterberg Adolf k.

Wolf Gyula

Nagyszöllös.

Bányász Menyhért

Guttman Emanuel

1740 Dr. Kraemer Lipót

Rosner Adolf

Rubin Salamon

Nagyvárad.

Dr. Adorján Ármin

Dr. Bárdos Imre

1745 Dr. Berkovits Ferenc

Bihari Endre

Farkas Izidor

Fischer Sámuel

Fényes Manó

1750 Fried Ferenc

Grünwald Jenő

Dr. Kecskeméti Lipót

Krausz Adolfné

Dr. Kurlaender Ede

1755 Laendler Ferenc

Lakatos I. József

Leitner Lázár

Löwinger József

Markovits Sándor

1760 May Sándor

Dr. Mihelfi Lajos

Moskovits Farkas
 Nussbaum Gyula
 Dr. Perczel Adolf
 1765 Reismann Mór
 Dr. Rezső Mór
 Révész Sámuel
 Sonnenfeld Adolf
 Dr. Schiff Ernő
 1770 Dr. Váli Péter
 Vermes Kornél
 Wechsler Adolf
 Weisz Ernő

Németujvár.

Rosenberg Henrik

Nógrádecseg.

1775 Gróf Sándor
 Dr. Zuckmann Mór

Nyírbátor.

Mandel Dezső
 Molnár Lajos

Nyiregyháza.

Baruch Artur
 1780 Dr. Bernstein Béla
 Britz Miksa
 Fábrián Ferenc
 Dr. Friedlieber Mór
 Dr. Friedmann Ernő
 1785 Führer Mihály
 Dr. Guttmann Zsigmond
 Glück Mór

Geiger Béla
 Dr. Haas Emil
 1790 Klár Gusztáv
 Kun Mátyás
 Kun Ármin
 Latos Imre
 Lichtmann Dezső
 1795 Morgenstern Dezső
 Rosenthal Ferenc
 Rosenthal Gyula
 Silberstein Miklós
 Stark Ignác
 1800 Statusquo izr. hitközség
 Dr. Widder Adolf

Nyírlövő.

Zuckermann Arnold

Nyírmada.

Stein Salamon

Nyitra.

Izr. leányegyesület
 1805 Izr. Népisk. tantestülete
 Dr. Klein Dezső

Óbecse.

Fischer I. József
 Freund József k.
 Izr. hitközség
 1810 Dr. Székely Ignác

Ófutak.

Schwarz Mór k.

*Ógyalla.*Dr. Fóthi Sámuel *k.**Oravica.*Dr. Baumann Izsó
Belgrader József*Orosháza.*1815 Dr. Fischer Artur
Singer Miksa
Dr. Szarvas Jakab
Tafler Jakab*Orsova.*

Fischl Sándor

*Palánka.*1820 Rosenstock Samu *k.**Pancsova.*Blach Mór
Dr. Graber László
Izr. hitközség
Izr. nőegylet
1825 Dr. Weil Adolf*Puzdics.*

Weinberger Jenő

*Pápa.*Blau Henrik
Dr. Kende AdámPápai Zsidó Deákok
Egyesülete.1830 Schorr Ármin
Schorr Ernő
Steinberger Lipót
Wittmann Ignác*Párisháza.*

Schwarc Jakab Lipót

*Pécs.*1835 jánosi Engel József
Dr. Fodor Ignác
Füchsl Arnold
Goldberger József
Dr. Greiner József
1840 Izr. iskola *k.*Jacobi Fülöp
Klein Mihály
Id. Krausz Béni
Dr. Lóránt Lipót
1845 Dr. Perls Ármin
Spitzer Jakab
Wertheim Jakab*Pécel.*

Neubrunn Illés Ede

Péterréve.

Klein Artur

Petőszinnye.

1850 Weisz Vilmos

Pilis.

Bleyer Nátán
Schwarz Samu k.

Pogányszentpéter.

Löwenstein Emil

Polgárdi.

Dr. Márkus Sámuel

Poroszká.

1855 Singer Lajos

Pozsony.

Hauer Miksa
Dr. Löwinger Vilmos

Pöstyén.

Dr. Neuwirth Nándor

Prázsmár.

Farkas Mór

Privigyé.

1860 Freiberg Bernát
Dr. Gömörö Zsigmond
Dr. Weil Zsigmond

Puhó.

Brichta Emil
Engel József
1865 Dr. Haas Lipót

Pusztagyála.

Deutsch Jenő

Pusztaforró, u. p. Tápiósáp.

Schwarz Pál

Pusztakerepec.

Friedmann Miksa

Pusztapátka.

Pátkai József

Pusztatepke.

1870 Wohl Sándor

Püspökladány.

Deési Rudolf

Ráckeve.

Berger Jakab

Rákoskeresztúr.

Oroszlán Vilmos k.

Rákospalota.

Feith Gábor

Rimaszombat.

1875 Dr. Weinberger Rezső

Romuli.

Singer Móric

Rozsnyó.

Dr. Auerbach Lajos
 Glatter Ignác
 Ganzfried Géza
 1880 Hollaender Sándor
 Roth Ernő
 Dr. Strausz Lipót
 Dr. Tyroler Simon

Ruma.

Dr. Fischer Mór
 1885 Fried Izsó

Salgótarján.

Gerő Nándor k.

Sarkad.

Boross Miksa k.
 Pick Samu

Sándorfalva.

Dr. Gonda Mór
 1890 Schwarz Ferenc
 Schwarz Sámuel

Sárbogárd.

Engel Ármin

Sárvár.

Deutsch Jenő
 Deutsch Miksa
 1895 Fleischmann Simon
 Goldschmied József

Báró Hatvany-Deutsch
 Béla

Heller Mór
 Kelemen Alfréd
 1900 Krausz József
 Loránt Gyula
 Plesch Károly
 Schnabel Béla
 Schnabel S. Zsigmond
 1905 Spiegel Jenő
 Sulzbeck Henrik
 Winkler Elemér

Sátoraljaújhely.

Alexander Vilmos
 Brüll Miksa
 1910 Dr. Buza Barna
 Dr. Erényi Manó
 Dr. Fried Samu
 Dr. Friedmann Ármin
 Dr. Goldberger Izidor
 1915 Grünbaum Simon
 Haas Adolf
 Haas Fülöp
 Haas Imre
 Hirsch Albert
 1920 Kertész Ödön
 Dr. Klein Károly
 Dr. Lichtenstein Jenő
 Markovics Márkus
 Neufeld József
 1925 Reichárd Ármin
 Dr. Reichárd Salamon
 Schweiger Márkus

Dr. Székely Albert *k.*

Widder Gyula

1930 Zimmer Adolf

Zimmer Henrik

Segesvár.

Bretter Sámuel *k.*

Selmecbánya.

Dr. Kapp József

Selyppáltelek.

Wohlstein Jakab

Sepsiszentgyörgy.

1935 Venetianer Mór *k.*

Siklós.

Dr. Junger Mózes *k.*

Dr. Sági Ernő

Weisz Ignác

Simongát.

Kepes Ferenc

Siófok.

1940 Heimann Rafael

Dr. Ney József

Siómaros.

Braun Dávid

Soborsin.

Löwinger Samu

Somogyapáti.

Özv. Honig M. Lipótné

Sopron.

1945 Dr. Garai Gyula

Dr. Gross Sándor

Ifj. Hacker Lipót

Izr. hitközség

Klein Sándor

1950 Dr. Müller József

Dr. Pollak Miksa

Dr. Rosenfeld Nátán

Dr. Schwarcz Ignác

Steiner Albert

1955 Dr. Ungár Kálmán

Vogl Antal

Dr. Winkler Adolf

Soroksár.

Miklós Benő

Dr. Schäfer Adolf *k.*

1960 Scheibner Félix

Schreiber Sándor

Weiner Dávid

Stubnyafürdő.

Dr. Milch Gyula

Szabadka.

Fürst Béla *k.*

1965 Dr. Geréb Mihály

Klein Géza

Kunetz Ignác

Kunetz Jakab

- Löbl Salamon
 1970 Reiter Károly
 Rottmann Imre
 Dr. Singer Bernát
 Schaffer Adolf
 Dr. Tauszig Izsó
 1975 Dr. Vécsei Jenő
 Dr. Wilhelm Adolf

Szabadszállás.

- Heisler Márton *k.*
 Vajna József *k.*

Szarvas.

- Dr. Déri Henrik
 1980 Dr. Fuks Béla
 Grimm Mór
 Dr. Reiszmann Adolf
 Spiegel Ármin *k.*
 Dr. Szemző Gyula
 1985 Wolf Herman

Szászrégen.

- Farkas Márton *k.*
 Dr. Schwarcz József

Szászsebes.

- Erdősi Baiersdorf Nánd. *k.*
 Erdősi Baiersdorf Rich. *k.*

Szatmár.

- 1990 Bárány Samu
 Dr. Benedek József
 Dr. Ehrenreich Lipót

- Dr. Farkas Jenő
 Dr. Fekete Samu
 1995 Ifj. Freund Sámuel
 Fuchs Bertalan
 Hirsch Sándor
 Dr. Jordán Sándor
 Klein Vilmos
 2000 Krassó Miksa *k.*
 Cs. Mayer Károly
 Cs. Mayer Sándor
 Reiter Jakab
 Reiter Mór
 2005 Teitelbaum Hermann
 Dr. Weisz Károly *k.*

Szeged.

- Beck Jenő *k.*
 Dr. Biedl Samu *k.*
 Borostyán Lajos
 2010 Csányi János
 Deési Béla
 Dr. Engel Mór
 Dr. Goldschmidt György
 Izr. hitközség *k.*
 2015 Dr. Kompolti Abrahám
 Kovács Antal
 Körmendy Henrik
 Landesberg Mór
 Dr. Löw Immánuel
 2020 Dr. Löwinger Adolf
 Várhelyi dr. Rósa Izsó *k.*
 Spiegel Lajos
 Szabados Ernő
 Taussig Ármin *k.*

2025 Vas Károly
Wiener Fülöp

Székesfehérvár.

Basch Adolf
Bernstein Samu
Braun Lajos

2030 Chevra-Kadisa
Fenyves Jenő
Dr. Holló Jenő
Kálmán Sándor
Dr. Lukács Gyula

2035 Márkus Miksa
Melczer Jakab
Dr. Pataki Ármin
Pető Miksa
Dr. Steiner Jákó

2040 Dr. Steinherz Jakab
Strauss Samu
Takács Mór
Ullmann Hugó
Vall. hitközség

2045 Virág Sándor *k.*
Wertheimer Armin

Szekszárd.

Dr. Gulyás József
Leicht Lajos
Dr. Leopold Kornél

2050 Leopold Mihály
Dr. Müller Ferenc
Pirnitzer József és Fiai
Dr. Rubinstein Mátyás
Salamon Armin

2055 Schmideg Mór
Wolf Henrik
Dr. Zipser Jakab

Szentes.

Dr. Friedmann Gyula
Izr. hitközség *k.*

Szentgál.

2060 Hamburger Nándor

Szentgotthárd.

Dr. Erdélyi Jenő

Szepesófalú.

Dr. Bottenstein Zsigm. *k.*
Dr. Klein Ignác
Dr. Kornhauser Dezső *k.*

2065 Dr. Schönfeld Lipót

Szigetvár.

Izr. hitközség

Szilasbalhás.

ifj. Deutsch Sándor

Szilágysomlyó.

Ifj. Brüll Sámuel
Dr. Keller Samu *k.*

2070 Porjesz Aladár
Roska Vertán
Dr. Szilágyi Sándor
Weisz Salamon
Wollner Albert

*Szilfamajor.*2075 Leopold Lajos *k.**Szinyérváralja.*

Gyarmati Sándor

Stern Mór

Szirák.

Mehr Miksa

Dr. Vajda Mór

Szlatina.

2080 Nádor Henrik

Szolnok.

Adler Ignác

Béla Miklós

Dr. Deutsch Adolf

Fehér József

2085 Galambos Miklós

Gyárfás Béla

Hay Róza

Havas Lipót

Dr. Heves Kornél

2090 Holzer Vilmos

Izr. hitközség

Kalmár Miksa

Dr. Karczag Sándor

Kaiser Márton

2095 Klein Mór *k.*

Kovács Béla

Österreicher Lipót *k.*

Polgár Simon

Reich József

2100 Schlesinger Zsigmond

Sebők Nándor

Szegő Adolf

Dr. Vámos Géza

Zucker Imre

Szolyva.

2105 Dr. Geiger Frigyes

Szombathely.

Dr. Dános Emil

Ifj. Deutsch Samu

Deutsch Ottó

Feldmann Bódog

2110 Fürst Dezső

Dr. Haimann Miksa

Izr. iskola

Kemény József

Dr. Kern Frigyes

2115 Láng Ignác

Lévai Samu

Mayer Lajos

Pintér Márton

Reiner Ignác

2120 Dr. Schwarz Bertalan

Schwartz Ignác *k.*Szegő Benő *k.*Dr. Viola Ödön *k.*

Ifj. Weiner Mór

2125 Wieselmann Mór *k.*

Wohl Lajos

Wolf Izsó

Zoltán Elek

Szucsány.

Dr. Haas Simon
 2130 Jellinek Bertalan
 Porges Adolf
 Schulz Lajos

Tákos.

Hegy Zsigmond

Tamási.

Dr. Hirsch Sándor

Tápiógyörgye.

2135 Györgyei Illés

Tapolca.

Izr. hitközség
 Dr. Hoffmann László
 Pollák Béla
 Pollákné Frisch Adél
 2140 Dr. Schönwald Károly

Temerin.

Schossberger Simon

Temesvár.

Dr. Bleyer Izsó
 Buziási Eisenstaedter R.
 Dr. Drechsler Miksa
 2145 Friedmann Manó
 Gerstl Géza
 Dr. Günsz Aron
 Gyárvárosi izr. hitközs.
 Dr. Hajdu Frigyes

2150 Dr. Kemény Gyula
 Dr. Kovács Gyula
 Kunstaedter hirlapiroda
 Lénárt Jakab
 Neubauer Vilmos

2155 Patek Lajos
 Popper Zsigmond
 Dr. Pór Dezső
 Dr. Rosenthal Mór
 Dr. Singer Jakab
 2160 Verő Adolf

Tiszafüred.

Dr. Békefi Lajos
 Dr. Kiss Aladár
 Wildmann Ignác

Tiszaörs.

Klein Sándor

Tiszaszentimre.

2165 Braun Ernő

Tiszolc.

Grünmann Ármin
 Kohn Albert
 Dr. Schwarz Márk

Tokaj.

Lazarovits Adolf
 2170 Neumann Albert

Toldipusztá.

Margalit Alfréd

Tolna.

Krausz Béla

Vértés Ede

Dr. Weizskopf Artur

Topánfalva.

Dr. Lukács Izsó k.

Tustya.

Berger Márton

Torda.

Lázár Mendel Simon

2175 Mendel serfözde r. t.

Ujkécske.

2190 Bloch Márton

Epstein Gyula

Izr. hitközség

Id. Oppenheim Adolf

Torontálvásárhely.

Guttman Vilmos k.

Ujpest.

Dr. Altver József

Trencsén.

Id. Donáth Manó

Héberképző-egyesület

Dr. Lichtenstein Adolf

2195 Aschner Lipót

Bak József

Dr. Boros Mór

Deutsch Béla

Ehrenwald László

Trencsénteplic.

2180 Engel Károly

Dr. Szépházy Emil

2200 Dr. Elek Pál

Dr. Fadgyas Gyula

Fischman Miksa

Földes Ármin

Földes István

Turjaremete.

Mermelstein Arnold

2205 Frey Gusztáv

Dr. Führer Simon

Grünbaum Vilmos

Hévizgyörki dr. Héder-

vály Sámuel

Turkeve.

Izr. Nőegylet

Dr. Holló Artur

Turnicska.

Bader Manó

2210 Inczédi Gyula

Izr. hitközség

Dr. Kálmán Ödön

Kepes Ferenc

Turócszentmárton.

2185 Büchler Hermann

Roth Ignác

- Dr. Kiss Sándor
 2215 Klein Ignác
 Dr. Kohlmann J. Gyula
 Laufer József
 Dr. Lichtmann Mór
 Löwy Ernő
 2220 Meitner Miklós
 Nasser Samu
 Dr. Oszmann Mór
 Pintér József
 Schwarcz Ignác
 2225 Schwarcz Jakab
 Székely Miksa
 Szemere Ernő
 Vágó Miksa
 Dr. Venetianer Lajos
 2230 Weisz Ármin és Fiai
 Weisz Mór

Ujverbász.

Hirschl Manó

Ujvidék.

- Ernst Bernát k.
 Feldmann József
 2235 Forgács Benő
 Dr. Freund Ede
 Dr. Gál Ödön
 Izr. hitközség
 Dr. Kovács Bódog
 2240 Dr. Kubinyi Károly
 Dr. Lustig Nándor
 Roth Vilmos k.
 Teubner János

Ungvár.

- Braunfeld Mór
 2245 Friedmann Mayer
 Horovitz Mór
 Lendvai Aladár
 Mérő Vilmos
 Dr. Rein Artur
 2250 Dr. Reismann Henrik
 Rozgonyi József
 Dr. Sajó Elek

Üllő.

Simonfi Jakab

Vác.

- Biel Jenő
 2255 Chevra Kadisa
 Deutsch Gábor k.
 Izr. hitközség
 Kemény Bertalan
 Dr. Lengyel Soma
 2260 Reiszmann Gyula
 Dr. Révész Béla
 Dr. Oberländer József
 Weiner Ignác

Vágbeszterce.

Dr. Waldapfel Leó

Vágszállás.

- 2265 Schlesinger József

Vágujhely.

Dr. Füredi Lipót

Izr. alreáliskola
Izr. hitközség
Dr. Sonnenfeld Bernát

Valkáz.

2270 Weinreb Márk

Varannó.

Blum Sándor
Cséri Hermann
Dr. Kasztriner László
Landesmann Mór
2275 Dr. Mandel Gyula
Dr. Simonovits Ignác
Dr. Török Vilmos

Váralja, u. p. Hátszeg.
Weil Dávid

Vecsés.

Herbacsek Vilmos k.

Verebély.

2280 Fischer Miksa
Dr. Groszmann Henrik

Versec.

Izr. hitközség
Dr. Oppenheim Armin
Dr. Szidon Adolf

Veszprém.

2285 Deutsch Izidor
Izr. hitközség

Dr. Hoffer Ármin
Dr. Spitzer Mór

Villány.

Bader Samu

Zalaegerszeg.

2290 Dr. Kaiser Emil k.

Zámoly.

Vogl Sándor

Zalalövő.

Justus Izidor

Zenta.

Dr. Flesch Jenő

Zilah.

Feiner Jakab
2295 Fried Dezső k.
Gerő Antal
Jakab Lajos
Jakabfi Izsák
Porjesz L. Lajos
2300 Ressler Adolf

Zimony.

Reisz Gyula
Dr. Urbach Henrik k.

Zníóváralja.

Wagner Artur

Zólyomlípce.

Dr. Szilárd Frigyes

Zombor.

2805 Bachrach Mátyás

Bruck Ármin

Dr. Fischer Mihály

Zsablya.

Fischer M. Jakab

Zsarnócza.

Herczka Zsigmond

2310 Izr. iskola

Zsolna.

Grün Gyula

Izr. hitközség

Dr. Klein Emil

Roth Jakab

2315 Dr. Schlesinger Emil

c) *Külföldi tagok.**Bécs.*

Deutsch Zsigmond

IX. Pramergasse 10.

Harczos Ignác k.

Untere Viaduktg. 35.

Prof. dr. S. Krausz

Ferdinandstrasse 23.

Rosenberg Hermanné

IX. Glasergasse 10.

Bród Sz/m.

2320 Brauner Ferdinánd

Csernovitz.

Dr. Rosenfeld József k.

Dolnja-Tuzla.

Domány Hermann k.

Hamburg.

Bergl Louis

Mittelweg 14,

Dr. Leimdörfer Dávid

Morweidestr. 5.

Jeruzsálem.

2325 Dr. Grünhut Lázár

Karlsbad.

Dr. Ziegler Ignác

Prossnitz.

Dr. Goldschmied Lipót

Szerajevo.

Dr. Fischer József k.

Dr. Gerő Sámuel

2330 Öst.-Ung. Cultusgem.

Priv. Landesbank für

Bosn. Herzegow.

Serelmann Ede

Stux Géza

Összefoglaló kimutatás.

Alapító tag	21
Pártfogó «	13
Pártoló «	63
Rendes «	Budapesten	845
«	vidéken	1470
«	külföldön	18
		2333
		2430

Megjegyzések :

T. tagtársainkat felkérjük, hogy előforduló lakásváltozásokat bejelenteni sziveskedjenek, nehogy a tagilletmények szétküldésénél fennakadás történjék.

A «*k*» betű azt jelenti, hogy az illető tag a tagsági díjjal együtt a 2 kor. 40 fillér kötési illetéket is megfizette és így tagilletményét bekötve kapja.

IZRAELITA NAPTÁR

AZ 1912. POLGÁRI ÉV SZÁMÁRA.

Január.

1 5672 Tébéth 11.

6 Sz. Vajjechi

13 Sz. Semóth

20 Sz. Váéra

Sebát újholdja

27 Sz. Bó

Február.

3 Sz. Besallách

10 Sz. Jithró

17 Sz. Mispátim

 Sekálim

18 **Adár** újholdja

19 Újhold 2. napja

24 Sz. Terúma

29 Eszter bőjtje

Március.

2 Sz. Tecavvé

 Zákhór

3 **Púrim**

4 Súsán Púrim

9 Sz. Ki-thisszá

16 Sz. Vajjakhél-Pekúdé

 Hachódes

19 **Niszán** újholdja

23 Sz. Vajjikrá

30 Sz. Cáv

 Sabbath Haggádól

Április.

1 Pészach előestéje

2 **Pészach** 1. napja

3 **Pészach** 2. napja

6 Sz. Chól Hammóéd

8 **Pészach** 7. napja

9 **Pészach** 8. napja

13 Sz. Semíni

17 **Ijjár** újholdja

18 Újhold 2. napja

20 Sz. Tazria-Mecórá

27 Sz. Ácharé-Kedósim

Május.

4 Sz. Emór

5 Ómer 33. napja

11 Sz. Behár-Bechukkótháj

17 **Sziván** újholdja

18 Sz. Bamidbár

 Újhold 2. napja

21 Sábúóth előestéje

22 **Sábúóth** 1. napja

23 Sz. **Sábúóth** 2. napja

27 Sz. Nászó

Junius.

1 Sz. Beháalóthekká

8 Sz. Selách

15 Sz. Kórach

Tammúz újholdja

16 Újhold 2. napja

22 Sz. Chukkath

29 Bálák

Julius.

- 2 Tammúz 17. böjtje
 6 Sz. Pinechász
 13 Sz. Mattóth-Masszeé
 15 **Áb** újholdja
 20 Sz. Debárim, Chazón
 23 **Áb** 9. böjtje
 27 Sz. Váethchannán
 Náchamú
 29 **Áb** 15.

Augusztus.

- 3 Sz. Ékeb
 10 Sz. Reé
 13 **Elúl** újholdja
 14 Újhold 2. napja
 17 Sz. Sófetim
 24 Sz. Kí-thécé
 31 Sz. Kí-thábó

Szeptember.

- 7 Sz. Niccábim
 8 Szelíchóth 1. napja
 11 Rós-Hassána előestéje
 12 Sz. **Rós-Hassána** 1. napja
 5673 Tisri 1.
 13 **Rós-Hassána** 2. napja
 14 Sz. Háazínú Súbá
 15 Gedalja böjtje
 20 Jóm Kippúr előestéje
 21 **Jóm Kippúr**
 25 Szukkóth előestéje
 26 Sz. **Szukkóth** 1. napja

- 27 **Szukkóth** 2. napja
 28 Sz. Chól-Hammóéd

Október.

- 2 Hósána rabba
 3 Sz. **Seminí** acéreth
 4 **Szimchath** tóra
 5 Sz. Berésith
 11 **Marchesván** újholdja
 12 Sz. Nóach
 Újhold 2. napja
 19 Sz. Lekh-lekhá
 20 Sz. Vajjérá

November.

- 2 Sz. Chajjé-Szára
 9 Sz. Tóledóth
 10 **Kiszlév** újholdja
 11 Újhold 2. napja
 16 Sz. Vajjécé
 23 Sz. Vajjislach
 30 Sz. Vajjéseb

December.

- 5 *Chanukka* 1. napja
 7 Sz. Mikkéc
 10 **Tébéth** újholdja
 11 Újhold 2. napja
 12 *Chanukka* 8. napja
 14 Sz. Vajjiggás
 20 **Tébéth** 10. böjtje
 21 Sz. Vajjichi
 28 Sz. Semoth.

TARTALOM.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

	<i>Lap</i>
<i>Dr. Kecskeméti Lipót, Löv Lipót</i>	7
<i>Kiss Arnold, A héber költészet szelleme</i>	24
<i>Komáromi Sándor, Az Egyenlőségről</i>	54
<i>Vajda Béla, Az usai határozatok és a kereszténység</i>	71
<i>Dr. Heller Bernát, Zsidó középiskolák</i>	83
<i>Sebestyén Károly, Zsidó típusok a drámában</i>	108
<i>Dr. Pollák Miksa, Arany János</i>	133
<i>Dr. Patai József, A magyar zsidó költészetről</i>	150
<i>Mezey Sándor, Makai Emilről</i>	158
<i>Dr. Venetianer Lajos, Semiták-e a zsidók</i>	169
<i>Feleki Sándor, Imák</i>	188
<i>Dr. Kohlbach Bertalan, Tűz és fény</i>	191
<i>Dr. Szabolcsi Lajos, Kiss József éposza</i>	256
<i>Dr. Leimdörfer D., Sára Copia Sullam a velencei asszony- költő</i>	263
<i>Ivánfi Jenő, A konstanci zsidó</i>	278
<i>Dr. Diamant Gyula, A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig</i>	293
<i>Gedő Lipót, Az én szombatom</i>	342
<i>Dr. Mahler Ede, Az assuáni és elephantinei aramaeus papyrus-okmányok történeti jelentősége</i>	345

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

	<i>Lap</i>
I. <i>Bánóczy József</i> titkári jelentése	371
II. Független levő pályakérdés	375
III. Bizottsági jelentések	376
IV. Zárszámadás és költségvetés	383
V. A Társulat alapszabályaiból	385
VI. A Társulat képviselője	387
VII. Állandó bizottságok	392
VIII. A Társulat kiadványai	394
IX. A Társulat tagjai	397
Izraelita naptár az 1912. polgári év számára	459

